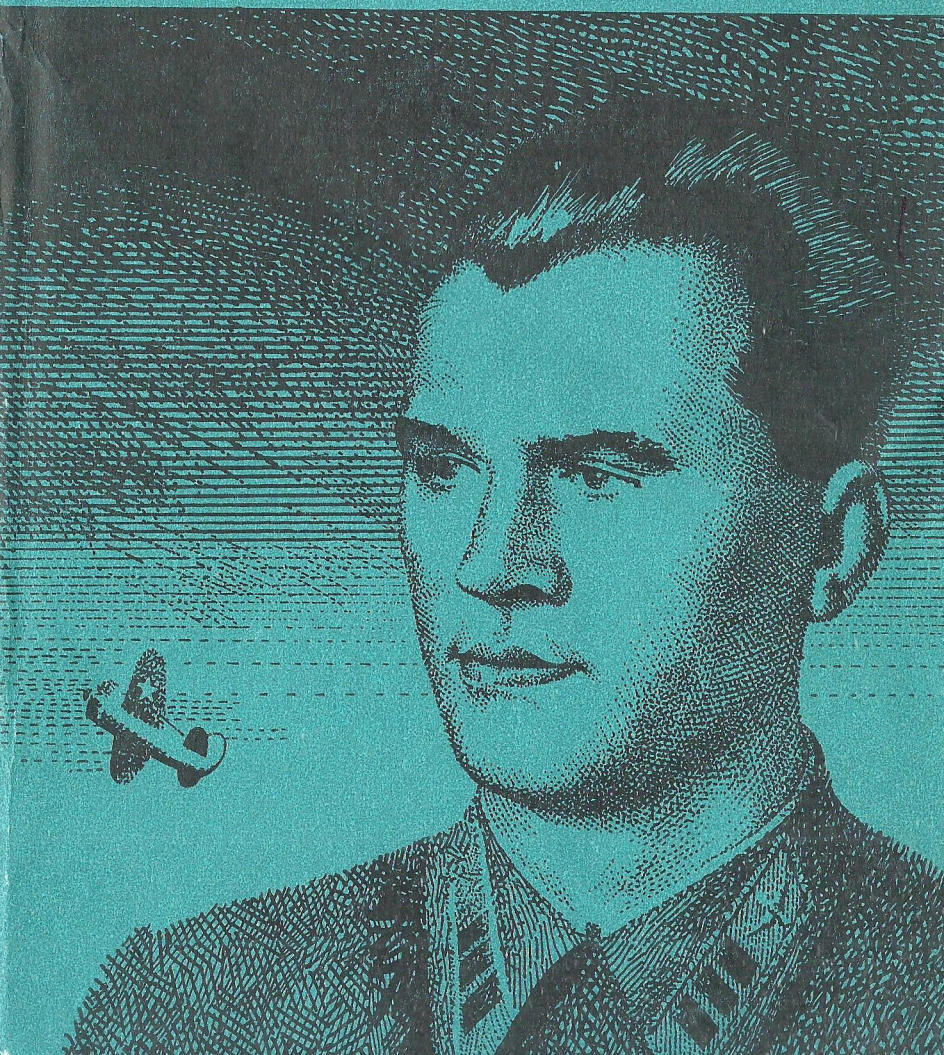

1987/7

АНАТОЛІЙ
ХОРУНЖИЙ

ЖИТИ НА КРИЛАХ

СЕРІЯ «РОМАНИ Й ПОВІСТІ»

АНАТОЛІЙ
ХОРУНЖИЙ

1987/7

ЖИТИ НА КРИЛАХ

Художньо-документальна
повість

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1987

Он, испытал для неба и боя около ста типов новых самолетов. Как командир полка истребителей оказывал помощь китайской армии в борьбе с японскими захватчиками, за что ему было присвоено звание Героя Советского Союза. В первые же дни Великой Отечественной войны был инициатором формирования авиационных полков из числа летчиков-испытателей. 30 июня вывел свой четыреста первый полк на оборону Смоленска.

...За несколько дней непрерывных боев он лично уничтожил пять фашистских бомбардировщиков. Четвертого августа в неравном бою с шестью «мессершмиттами» бесстрашный ас подбил еще одного из них. А сам, тяжело раненный, посадил самолет на опушке леса и сгорел в нем. Вторая Золотая Звезда не нашла своего героя... На протяжении девятнадцати лет после войны он считался пропавшим без вести.

Это первая художественно-документальная книга о человеке-легенде — Степане Супруне.

ПРОЛОГ

Бо яке значення має подвиг, якщо він не відтворений словом; історичне діяння буває закінченим... лише тоді, коли стає надбанням нащадків.

Стефан Цвейг. Подвиг Магеллана

Одного вечора редактор газети, котрий засиджувався допізна в редакції, почув, як на першому поверсі хтось відчинив двері. У затихлому, безлюдному приміщенні звуки озвалися на весь невеличкий двоповерховий будинок. Чужі, стримані кроки, що повільно наближались по сходах, були якимись невпевненими і тому загадковими — впродовж дня в редакційних коридорах чулась тільки поспішна, жвава тупотнява.

У двері нарешті постукали.

— Заходьте, — як до своїх, негайно відгукнувся редактор.

На порозі постав чоловік пенсійного віку — сивий, у спортивній сорочці з короткими рукавами й погончиками на плечах, у джінсах — так зодягаються влітку немолоді чоловіки, котрі себе такими не вважають. Невідомий твердо привітався, не вибачаючись за пізні відвідини, виказуючи цим вимогу на увагу до своєї особи, сухий вираз його обличчя ні трішки не пом'якшав, хоч і брався ледь помітною усмішкою.

Невідомий назвав своє прізвище. Для редактора воно означало щось більше, ніж десятки інших, які перейшли за день через його пам'ять. Здається, це було прізвище льотчика, відомого з часів минулої війни, однак воно не узгоджувалось з тим, що завихрилось в думках редактора, і з цією важкуватою, малорухливою постантю відвідувача.

Господар кабінету запросив сісти. Чоловік незалежно подякував. У м'якому глибокому кріслі він зітхнув, розслабився і подивився редактору в обличчя, освітлене низькою настільною лампою, — той відразу прочитав у його очах відбиток якихось нелегких переживань і подумав про те, що йому доведеться щось тривалий час вислуховувати.

Прийшлий так само повільним рухом поклав перед собою на столик шкіряний футлярчик і, потягнувши блискавку застібки, вийняв звідти портативний магнітофончик з рядком різнокольорових важельків. Вправні й точні рухи чоловіка вказували його звиклість володіти собою за всяких обставин.

— Я не вперше приходжу вечорами до будинку редакції, на ваші освітлені вікна. Сьогодні я остаточно зважився зайти,— голос чоловіка пошвавився. Оперті на коліна міцні руки і звернений в себе погляд засвідчували, що говоритиме він багато й довго.

За ці короткі хвилини, під впливом поведінки невідомого, в голові редактора назване прізвище облетіло відстані й час і в одньому із закутків пам'яті зіткнулось із якимсь осілим у ній епізодом. Викресаний зіткненням вогник позначив прізвище, яке заніс до кабінету похмурий, чимось пригнічений чоловік. Редактору згадалась недавно друкована в його газеті стилізована під староруський епос оповідь про героя-льотчика легендарної біографії. Той, хто написав це, переконав читача в тім, що досконало обізнаний з матеріалом, що перейнявся трагічною долею фронтовика; всіма засобами поетизації він прагнув розкрити образ і викликати співчуття до загиблого аса.

Коли редактор поспіхом, гарячково й інтенсивно осмислював щось складне, об'ємне в просторі й часі, іноді, на якусь мить, зненацька йому уривалась логічна прив'язка подробиць до головної думки, тоді він занурювався на ту мить в себе, пальцями стискаючи лоба. Можливо, зараз одвідувач викликав цю перебивку в думках редактора тим, що раптом простягнув руку до магнітофона, і апаратик за цим озвався голосом невідтренованої дикції. Схожість інтонацій записаного з голосом одвідувача була повною.

«Як глибоко вжилась у потреби людини прислужлива радіотехніка! — подумав редактор. — Мій співбесідник довго й серйозно готувався до цього візиту, точніше — щоб застати мене в цю пору і відібрати мої вільні години», — і він поглянув на ще не вичитані назавтра рукописи.

— Ти просиш мене, сину, розповісти тобі, що я знаю про твого рідного дядька Степана Павловича. Його ім'я, кажеш, ти завжди прочитаєш на небі. Я щодня наговорюватиму для тебе половину касети, щоб ти згодом мав усе життя мого брата. Моя пам'ять тримка й видюща, я двадцять п'ять років йшов по його слідах, а шлях його проліг від Білопідлля до Сум через всю Європу, потім через Атлантичний океан,

Монреаль, Вінніпег, знову по нашій країні — Москва, Алтай, Суми, Смоленськ, знову Москва, Нью-Йорк, Лондон, Париж, Ханькою, Берлін... Мені доведеться назвати багато міст і аеродромів. Він був відомим і славним льотчиком. Своїм проханням ти змушуєш мене обертати земну кулю, як глобус, а мою пам'ять — перегортати роки, події бурхливих літ. Можливо, це буде схоже на перелистування ще ненаписаної книги. Не назову я тобі лиш одного маленького клаптика землі, найдорожчого для моїх батьків, братів і сестри, та й для тебе, як і для багатьох авіаторів, котрі любили Степана, і не для однієї красуні, — його любили, ним зачаровувались дівчата твого віку, сину, і молодиці, котрим випадало бачитись і розмовляти з ним. Я виконаю твоє прохання з почуттям обов'язку, бо тепер я один зберігаю у своїй пам'яті все пережите нашою великою родиною і пов'язане із Степаном, який своїм життям високо, до слави двох Золотих Зірок Героя підніс Супрунівський рід, що почався з села Річки, поблизу Сум і Білопілья. Ще троє з нашого роду стали авіаторами, були йому за супутників. Він один засвітився на рідному небі справжньою зіркою, славою Вітчизни.

Одвідувач вимкнув запис і залишився в незмінній непорушній позі слухача. Редактор прудко звівся, його очі сердилися, рука сама намацувала коробку цигарок. «Які невгамовні й набридливі ці ветерани, однополчани! Вони знають всі обеліски планети і написи на них!.. Когось не згадала газета в статті, недооцінила чийогось родича, або понизила в званні...» Редактор відзначив непорушну позу одвідувача і якимось по-іншому сприйняв цю зсутулену постать літньої людини, на плечах якої смішними здавалися погончики легкої безрукавки.

— Паліть, — простягнув йому відкриту коробку з цигарками.

— Дякую. Не вживаю.

Редактор затагнувся запашиим димом і вирішив зараз же кінчати цю необачно почату розмову. А між тим, уже ступивши до купи почуте й виниклі у зв'язку з цим думки, він десь у глибинах свідомості відчув тенькання неясної бентеги. Кинутий скося погляд одвідувача, темні борозни зморшок на його крупному, повнуватому обличчі, стиснуті губи підказували редактору, що в чоловікові чаїлась похмура впертість з відтінком неприязні до нього особисто. Чоловік знову опустив руки на магнітофон. Редактор не одважився заперечити йому («ще кілька хвилин послухаю»)

і опустився на стілець, задоволений смаком й запахом доброї напириси.

— Сьогодні, як і на війні, найбільше страждають ті, в кого влучили кулі ворога,— замість плівки озвався відвідувач. Ці слова він наче з болем, важко-витиснув із грудей, і його плечі безсило опустились.

— Не розумію вас. У кого влучили кулі — ті героїчно загинули. Як вони можуть страждати? — редактор ледве випрочувався від гнітючого настрою одвідувача.— Скажіть нарешті, що вас привело на мої вікна, як ви зазначили?

— Скажу, майте терпіння. Я добре знаю, що маю вам сказати,— він не змінив ні пози, ні свого тону, і далі дивився на маленький, уже ненависний редактору, магнітофон.— Так, страждають і ті, що полягли в боях. Страждаємо за них ми, ті, хто знали, втратили і пам'ятають їх, своїх рідних, близьких, дорогих серцю людей. Коли цих страждань збирається все більше й більше, в них наче оживають полеглі на полі бою. Ми часто згадуємо їх, ми жалкуємо за ними, навіть плачемо за ними у найпекучішу хвилину, і тоді немов відчуваємо, що їм зараз болить від нашого страждання. От що, товаришу редактор! Якраз це і є моєю справою, з якою я прийшов на ваші вікна. Я продовжу запис.

— Заждіть! Про кого мова, про що? Ви, здається мені, спекулюєте відомим прізвиськом, яким назвалися. А ви, часом, не забули про те, що зайшли до редакції в неробочі години? — редактор звертався до елементарної совісті невідомого, затушковуючи щось важливіше, до чого підступав одвідувач. А сам уже пригадав історію із статтею про льотчика часів довоєнних і потім фронтовика, і що при підготовці тієї надто залітературеної імпровізації маловідомого автора виникали якісь сумніви й неузгодження, і тому зовсім не хотів порушити тієї ситуації, вже покладеної в редакційну підшивку.

Одвідувач поривно встав, випроставшись на весь свій шалопінський зріст, і редактору він здався набагато вищим, ніж тоді, як зайшов. Він ніби загрожував своєю силою, похмурістю і волею. Редактор теж підхопився. «Невже я обмовився чимось образливим, недоречним?» — заметалося в його погляді. Та треба просто отямити цього нахабу і впровадити за двері!

— Ваша філософія страждання за полеглих на фронті мене дивує, якщо не сказати більше. Народ, партія, дер-

жава... Куди ви цілитесь отим своїм інструментом? — редактор вказав на магнітофончик. — Наша газета...

— Ваша газета то й ваша, бо ви її редактор, і це ви друкували статтю про мого старшого брата. Звання мого брата, двічі Героя Радянського Союзу, змусило автора статті і вас, товаришу редакторе, перелічити його заслуги, переказати його біографію, щоб віддати йому належне. Все-таки дві Золоті Зірки. А коли дійшло до його імені, то якого ви коника викинули, га? Ви поставили моє ім'я, а не його! Мені приписали його звання! З якою метою? Це вам хтось шепнув таке? Аякже! Безвісти пропавший... В Канаді жив, чи, як уже приліпили йому, — в Канаді народився.

Редактор тихо, наче крадучись, відійшов за своє крісло, тримаючись спинки і поїдаючи очима одвідувача. За довгі роки праці в журналістиці йому траплялися всякі конфузії — сторінки газет — як безмежне поле, чого тільки на ньому не вродить... Але такого ще не траплялось. Відвідувач далі «добивав» редактора:

— З вашої ласки не мій брат, а я розстрілював японські літаки над Чунціном в тридцять дев'ятому... Я, а не він, літав із Чкаловим на знаменитій етажерці Вахмістрова. Я звалив двох «юнкерсів»-розвідників тридцятого червня сорок першого над нашим аеродромом в районі Березини... Коли б це була безгрішна помилка, я б не одважився постукаєти у ваші двері. Той, хто писав статтю, напевне, не знав, що змальовував двічі Героя, депутата Верховної Ради СРСР першого скликання, відомого випробувача, одного з небагатьох друзів і достойних послідовників великого Чкалова. А ви, підписуючи номер газети, добре знали, про кого розливався дзвінками фразами автор. Але чому ж пропало його справжнє ім'я? Чому його замінили моїм? Тому, що за дев'ятнадцять літ після його загибелі батькам, братам і сестрі, теж авіаторам, досі не повернуто його ім'я чи хоч би його поховання на нашій землі. Ваша «помилка» нав'язана тими, хто й досі вважає, що його зникнення під час повітряного бою четвертого липня 1941 року над Білорусією надто загадкове, що двічі Герой, який знав англійську, жив у Канаді, бував в Америці, Німеччині, десь благополучно переховується й нині. Я з болем у душі сам ковтав ці злі чутки разом із своїми чоловічими сльозами. Це були нашіптування ненависників мого брата, а ви дали їм своєю статтею крила. Я зайшов до вас на розмову без свідків. Якщо ви вважаєте, що я спекуюю ім'ям мого брата, що не маю права захищати його від наклепів, в такому

разі я буду голосно звинувачувати вас і вашу газету у на-
вмисному підтасовуванні. Тепер я говоритиму про це вже
не з вами, не вам і не з кимось наодинці. Доля мого брата
віднині болітиме усім авіаторам, людям, котрі його знали,
з ним служили в армії, ходили в бої на фронті, котрі па-
м'ятають його, гарячого патріота, в сорок першому на ру-
бежах оборони Москви. Нам ніхто не повернув його навіть
ворогом,— якщо хтось вірить у таке.

Брат героя вимовляв кожне слово з такою пристрасстю
і акцентами, що на письмі належало після кожного ставити
знак оклику. Збудження одвідувача, проте, не принижу-
вало його до мізерного сварника, він лиш виказував тепер
свої думки з ще більшою і чіткішою силою переконаності.
Він зовсім спокійно взявся вкладати свій магнітофон до
шкіряного футлярчика. Але він і не рушав з місця, мабуть,
сподівався почути думку співрозмовника. Він зайшов до
редакції не лише з наміром висловитися на захист чесного
імені, але й наблизити людей до істини.

Редактор зблід. Його пальці безладно сіпались на спинці
крісла, повторюючи поривний перебіг думок. Найпершою,
звичайно, була — про благородство брата Героя. Адже він
міг написати до редакції, де ще мало хто знає про цю плу-
танину. Жінка з відділу листів, котру лагодилися днями
провести на пенсію, хоч вона цього й не бажала, відразу б
таке довела до відома когось із впливових людей, і не відо-
мо, кого б тоді випроводжали — її чи редактора на пенсій-
не раювання... Промайнула думка й про секретаря редак-
ції, який перший знайомиться з матеріалами номера. От
йому б слід давно перебратися до кисневої кабіни, в якій
він останнім часом просиджує більше днів, ніж за робо-
чим столом.

«Моя добрість — це той же кінь князя Олега. Вона всте-
ляє мені стежку до втрати службового становища, як добрі
наміри — до пекла Данте... А наш друг, автор? — редактор
обома руками вчепився в спинку крісла, аж вони загостри-
лися на суглобах.— Бездарний письменник уміє досить тон-
ко й послідовно мстити тому, хто його не визнає і не вихва-
ляє його, умовно кажучи, творів».

Ці кадри редакційного життя промайнули в його уяві,
мов ті написи на щитах наочної агітації обіч автостради,
яких не сприймають. Зараз він мовби зупиняв машину пе-
ред кожним показником надоїв на корову, перед намальо-
ваною куркою-несучкою, котра обіцяла сотні й сотні яєць.

Відвідувач тим часом вклав до сумки магнітофон, і звук «блискавки» немов прокреслив рішучу лінію під розмовою. Редактор вдивлявся в риси обличчя одвідувача.

— Ви залиште мені ваші касети. Я сам напишу про вашого славного брата.

— Гадаєте, таким способом можна буде щось виправити? Стаття вашої газети вже вирізана й збережена тисячами авіаторів, любителями мемуарної літератури. Про мого брата уже давно не пише преса і дуже рідко називає навіть у переліках його прізвище. Якщо ви дасте в руки читачів другу статтю, виправивши ім'я, вони співставлять її з першою, і по всій Україні лунатиме гомеричний регіт.

А все ж таки дистанція відчуження між ними скорочувалась. Намір редактора написати одвідувач сприйняв як надію на краще. Вони обидва присіли до столу. Запис був третім голосом між ними. Молодший брат розповідав далі про старшого.

— Ми, троє братів, народились на Сумщині, в селі наших дідів і прадідів. Ще дітьми наш батько вивіз родину до Канади.

Редактор сидів за столом, схилившись над руками, як буває, коли перед ним лежали папір і ручка. Немов пробудившись, він підняв голову. Канада!.. Ось звідки недововленості в історії з його загибеллю! Треба закінчувати цю розмову. Складнощі людських біографій власним розумом не розгадаєш. Редактор не бажав далі занурюватись в цю на багато стежок розгалужену історію. Разом з тим, як обережна людина, він і не хотів загострювати стосунки брата героя з газетою.

— Якщо не довіряєте мені ваші записи і не дозволяєте, щоб ми повернулись...

— Я хочу повернути батькам сина, а собі — рідного брата!

— Через двадцять років, як він пропав безвісти?

Вони обидва не сподівалися, що це питання, мовлене зненацька, прозвучить так невинувато жорстоко. Брат цієї миті й сам відчув гіркоту від нереалізованих планів пошуку слідів згорілого літака чи зарослого травою поховання брата в районі боїв авіаполку влітку сорок першого. «Через двадцять років як пропав безвісти?.. Зрештою, а на які документи, хроніки війни я спирався? З ким спілкувався в пошуках? Адже ім'я двічі Героя саме збирало б спогади й увагу людей, коли б він кинув його, мов клич, до населення Вітебщини».

Одвідувач тепер зажурено дивився на магнітофон. Ще ніхто так не разив його словом, як зробив це редактор. Але він мав що відповісти редактору — у зношеній до чорноти сумці лежали скріплені в один жмут оригінали й копії листів, відповідей, прохань, відмов, обіцянок. Та він кволо опустил на них руку.

— Я тоді повірю вам особисто і редакції, що помилка в статті випадкова, а не зловмисна, коли газета разом зі мною візьметься за пошук слідів мого брата. Мені одному це не під силу. І я боюсь за своїх батьків... боюсь прийти до них, змучених і хворих, ні з чим після пошуку. Це страшно! Для нас, батьків, братів і сестри, для друзів це означало б вдруге і назавжди втратити його. Ми переконані, що таємницю його зникнення ховає тільки земля.

Редактора знову пройняв насторогою почутий сьогодні ж мотив «таємниці» зникнення. «Ніхто не повернув нам його бодай ворогом...» Але страждання і безпорадність молодшого брата, які тепер оволоділи ним і змінили його, викликали в журналіста почуття, котрі завжди спонукали братися за перо.

— За таким сюжетом варто обійти всю Білорусію! Її фронтова земля після війни вже прославилася не одного письменника. До осінніх дощів ми з вами встигнемо? — редактор вимкнув настільну лампу.

— Ви не жартуєте зі мною? — одвідувач розгубився, змалів.

— За такими серйозними розмовами, як наша, можна розучитися жартувати навіть з веселого приводу. Заходьте на мої вікна завтра. Обов'язково заходьте!

Брат героя вийняв із сумки іншу касету.

— При мені є ще одна. Я вже записав розповідь про наше життя в селах Сумщини.

— Сподіваюсь, що нам вистачить часу поговорити про вашого брата живим словом.

Вони спустились по затемнених сходах, відчуваючи плечима один одного.

Подавши на вулиці руку одвідувачу, редактор, хоч було вже запізно, звернув до свого друга, — ним на цю пору був його заступник.

Чоловік середніх літ, молодший за нього, на роботі в редакції він був по горло завалений аркушами оперативного машинопису, котрий належало вичитувати негайно й остаточно. Увесь день він просиджував за столом у маленькому

кабінеті, біля нього завжди хтось очікував підпису, височеної першої літери його прізвища.

Заступник редагував статті, нариси, гуморески, вірші і в розмові усе це пересипав дотепами: кидав слівця на адресу авторів, друкарок, тих, що сиділи поруч, і такими випадками, як, бува, шофер лає зустрічного водія, котрий вихляє кермом або засліплює недозволеним світлом, розряджав напругу. Заступник відзначався пильним читанням і невблаганною правкою. Він нападав на незграбності, неточності із засідки, не раз врятовуючи газету від помилок, за якими б сипались на голови працівників далекосяжні висновки.

Статтю про двічі Героя заступник не вчитував, однак мав до неї відношення. Відпочиваючи в Криму, він на розпеченому піску, в тіснязі людей нагледів під зеленим козирком, кашкетика засмагле до чорноти обличчя знайомого письменника-есеїста. Під шурхіт хвиль той захоплено розповів йому про знахідки стилю, вжиті в есе про відомого авіатора і повідомив, що твір перед від'їздом залишив особисто редактору. Випадок подарував заступнику ще один сюрприз — сусідом по столу виявився авіаконструктор тридцятих років, і лиш журналіст при ньому, за обідом, назвав прізвище двічі Героя, як творець літаків (точніше, двох безхвостих і назавжди забракованих, однаке корисних тим, що подібний експеримент більш нікого не зваблював) почав відщипувати шкуринку хліба й збуджено її жувати. По обіді журналіст і конструктор спочивали на суміжних лежаках під смугастим тентом над самою водою і далі продовжували розмову. Тут заступник наслухався про відомого авіатора такого, що якби все те було в рукописі, покладеному перед ним на робочий стіл, він би його не те що викреслив, а зі всією рішучістю вибатував ножицями; в друкованих біографіях двічі Героя про таке не говорилося й словом.

Авіаконструктор не ховався з тим, що колись був дуже скривджений цим випробувачем, читай — нашим двічі Героєм. Нагадавши вислів давніх греків: «Про мертвих не кажи погано, або ж не кажи нічого», він лиш переповів де-що з того, що йому колись принагідно оповідав його товариш, командир ескадрильї з полку двічі Героя. Він пам'ятав з фронту всі до останнього бойові вильоти. Неприємна правда, сказана про тебе на людях і почута тобою, вже ніколи не щезає: голос, слова, навіть інтонацію критика мусиш носити в собі, як воїн носить металевий осколок в тілі. А між тим без цього — сторонньої думки, чужого слова про себе — нікому з нас не обійтися.

...Випробувач після третього літання приземлив, завів на обжиту стоянку експериментальну «безхвостку» і, метляючи довгими полами реглана, пройшов до льотної кімнати. Не зупинився ні біля конструктора, ні в гуртку своїх побратимів. У льотній кімнаті складались письмові присуди крилатим апаратам на життя, на служіння збройним силам і на брухт та забуття. Випробувач ніколи й не намагався пом'якшувати своїх оцінок. Більше того, зараз він дозволив собі потішити присутніх каламбуром, який склався експромтом. О, конструктор пам'ятає ті слова, що пронизали його тоді, як струмом. Випробувач відкинув з лоба назад волосся і, чаруючи вродливою молодістю, усмішкою і голосом, продекламував:

Машина без хвоста,
Але ж, конструкторе, пробач,
І від мотора до хвоста
Вона не та, не та,
Хоч сядь та й плач!

Дружній сміх схвалив жарт — «безхвостку» добре знали всі...

Заступник редактора натренованою інтуїцією вловив настрій конструктора, але прищучено й мовчазно слухав.

Синє море било хвилями, грало сонячними скалками. І цього липня серед людей на кримському березі були ті, хто знав двічі Героя, бачив його, високого, засмаглого, білозубого, невтомного у запливах та іграх. Бачило, пам'ятало його море і тепер забувало...

Редактор був певний, що застане свого друга за столом, в розхристаній піжамі, за чашкою кави, в хмарі тютюнового диму. Заступник щодня вчасно повертався додому і ночами переписував свою документальну повість. Журналістам, які дружать з письменниками, бувають у їхньому середовищі, неминуче доводиться «перехворіти» намірами створити щось художнє. Редактор і заступник однаково «хворіли» на це, але заступник уже виходив на пряму дорогу, осідлавши напружений сюжет, винесений із свого саперного батальйону; редактор після однієї невдачі збирався з думками, сподіваючись, що авіація, в якій прослужив понад півтора десятка літ, може надихнути його раптово знайденим «летючим» сюжетом.

Тихо, навшпиньках, вони гулькнули з коридорчика до кімнати-кабінету, де було зовсім незатишно від розкиданих по стільцях книжок і самотужки друкованих примірників рукопису.

Доки друг на свій лад заварював найсмачнішу в світі каву, редактор оглядав знайому кімнатку, нашукував докази творчих перспектив заступника. Взяв у руки збірник поета, перепустив пальцями сторінки, помітив підкреслені рядки, прочитав:

Хочу опушками сорочьими
Пройти к дымящейся реке...
Хочу найти могилу летчика
В сухом и частом сосняке.

В кімнаті запахло свіжою кавою — відклав книжку, забувши про неї. Редактор розповів про одвідувача з магнітофоном, обурився статтею. Заступник непомітно осушався в старому кріслі глибше й глибше. Його великі чорні очі зиркали мов здалека звідкись.

— Ви, пам'ятаю, були задоволені телеграмою автора, — обережно натякнув заступник, звертаючись раптом на «ви» дещо робленим тоном.

— Це була не телеграма, а депеша на кількох бланках! — редактор grimнув густим басом і враз примовк. — Перелічено страшні неприємності в біографії двічі Героя. Рекомендували акцентувати на його бездоганному братові.

— Є правда історії і правда моменту. Це в нашій роботі — як два камені. Зумієш потрапити між них віднайде-ним засобом, — змелеш борошна, а ні — тебе перемелють.

— Коли б не телеграма, матеріал вийшов би в газеті таким, як був написаний. — Редактор завжди туго реагував на сказане заступником і багато говорив. — Кому це засвербіло знати тепер, коли й кого любив льотчик, що пропав безвісти? Хіба не заслуги людини перед країною оцінюються нащадками найперше? Хто бере під сумнів його заслуги?

Заступник пожвавішав — редактор давав йому деякі ко-зирі.

— Розмова з братом двічі Героя перетягла вас цілком на його берег.

— Родинне почуття безпомилкове не лише при захисті кривності. Воно правильно зважає правду історії і правду моменту, як ти кажеш, — редактор спирався на своє твердо обіцяне слово.

— Отже, я даремно порадив письменникові зв'язатися з вами до опублікування його есе?

Редактор простяг руку до спорожнілої чашечки. Заступник наповнив її з металевого, в патьоках, заварника. Він усе робив спритно й ловко, і як виводив літери під час

правки рукопису, і коли в дискусії називав факти й дати. Він завжди шкодував людей, які в суперечці сиплять словами і цим нічого не досягають.

— А як би зреагували ви, почувши від сучасника двічі Героя про те, що той втратив політичну пильність і прогавив дії свого техника — ворога, а той захопив його літак і пробував перелетіти за кордон? Це закінчилось для техника прикро — його витягли ледь тепленького з-під уламків машини, але господар літака сидів під арештом. Або про його зв'язки з ворогами наробу. За це і за приховування свого перебування в Канаді його напередодні війни виключали з лав партії!.. Та він у свої тридцять років ніяк не міг вибрати достойної дівчини або молодички у своїй рідній країні і закохався зопалу в німкеню чи в нашу співробітницю торгпредства в Німеччині. У сорок першому він отримував листи з Берліна!.. Ви не цікавились, як двічі Герой представлений у музеях? Ні? Отож. Кабінетним портретом, прикріпленим на стенді не високо й не низько — на рівні колін відвідувачів! — уже галасливо боронивсь заступник.

Редактор приклав до губів пальця:

— Ще бракувало, аби хтось почув нашу розмову.

— Окрім мого Пушка — ніхто більше, — заступник погладив kota, який витріщив зелені, прозорі очі сови. — Ви хочете допомогти братові двічі Героя?

— Він поставив перед нами таку умову.

— Чому ви встряєте в цю історію?

Редактор не встиг відповісти, як заступник продовжив:

— Мало вам завдала клопоту фотографія з еполетами?

Редактор ковтнув залишок кави й опустив чашку на свіжу сторінку передруку. Млявість на мить охопила його. Він зусиллям волі випручався з провалу.

— Так от, будеш приймати брата Героя, — по паузі сказав редактор. — І пойдеш з ним по Білорусії. Так, ти! Я видам завтра наказ про відрядження... Портрет з еполетами, кажеш? І там діяла чиясь подвійна правда. — Він перебирав пальцями на скронях.

Вони встали разом — вже як чужі.

По замощеному до стелі журналами й газетами коридору пройшли один за одним.

— У нас є відділ листів... — бубонів глухо заступник у спину редактора. — Туди, наприклад, звернувся одвідувач, і нехай співробітник відділу шукає безіменну могилу двічі Героя. Завтра ми здаємо тематичний номер.

Гість кинув дверима. Господар перейняв їх, аби не грюкнули.

Не вперше так розходились вони після розмови, залишаючись кожен на своєму. В суперечках мовби пробивались один в одного, шукаючи подібності у ставленні до того, з чим найчастіше стикались за роботою; головне, визначальне у поглядах на життя у них було спільним, близьким, та пережите на війні, оте — хто з чим повернувся з неї, що кому дісталось від труднощів і заслуг, — спрацьовувало по-різному, впливало на погляди й поведінку.

Наступний день, тематичний номер примирили їх, сварку було віднесено на рахунок особливої кави з міцним. Редактор дотримав свого слова, і наказ про відрядження працівника редакції разом з братом двічі Героя видав, але документальна повість з захоплюючим сюжетом його вже не цікавила. «Портрет з еполетами», згаданий заступником, влучив у болюче місце, і, як кожного разу, сплутував давнє з новими намірами, думки заходили у безвихідь, і редактор віддавався роботі. То була справді перша знайдена тема. Редактор під час війни, на фронті, редагував армійську авіаційну газету, тоді й склався і для нього, молодого журналіста, уже відомий з досвіду багатьох редакторів принцип самому все перерахувати по кількох разів, аби уникнути неприємних помилок, отож відсиджувався в «кабінетах» — переважно сільських хатах. Тоді, десь на Україні, поблизу Вінниці, в сільській хаті побачив на стіні портрет солідної людини з еполетами на плечах; згодом пов'язалось з нею оповідання старожилів про людину, яка задовго до революції появилася у їхньому селі, прибувши до тутешніх заможних родичів. Приїжджий інженер, по-міському зодягнений, з добродушною борідкою спершу розклав свій запакований вантаж, потім змонтував з нього якесь дивне риштування — нап'яв парусину, прикріпив щось спереду, ззаду, скликав людей, аби допомогли витягти все на поле і, хто бачив, казали, що таки й підлетів на тому «яроплані»... Редактор нічого не пропустив із спогадів очевидців, придбав, що вдалося знайти в сільчан з тодішніх знімків. Після війни в авіаційному журналі, потім і в столичній газеті опублікував уривки із документальної ілюстрованої повісті... Один із портретів, схожий на правдивий, виявився зовсім не причетним до цього патріотичного епізоду. Всю працю редактора через той портрет царського чиновника затьмарила тінь, згущена й побільшена заздрісниками..

Надвечір до редактора зайшов знайомий уже одвідувач, такий же серйозний і похмурий, як і раніше. Редактор ступив із-за столу, привітався і запросив гостя сісти. Секретарку, котра зупинилась на порозі, попросив когось покликати. Уважність редактора сприйнялась братом Героя, як знак недоброзичливості, і він мовчки збирав у собі грозу.

Через кілька хвилин у двері до кабінету просунувся велетенський натоптаний рюкзак, за ним червонолиций, невисокий чоловік. Проворно притулив ношу до стіни. Редактор не дав йому обізватися першому:

— Ти що, на зимовку спорядився? Чи вже у відрадження?

Вигляд упрілого чоловіка в старій одежі, стоптаних чоботях рибалки, його зиркання то на чужого, то на редактора викликали усмішку.

— Товаришу редакторе, третю суботу ви знаходите для мене якесь особливе доручення. Сьогодні я домовився з друзями податися на природу. Чи журналісти мають лише писати про відпочинок трудящих і військових? Скажи, рюкзачок, що-небудь на підтримку,— кореспондент поворухнув ним, і звідти почулась музика.

— Ну, артист! — пророкотав басом редактор, кладучи перед усіма коробку цигарок.— Ось якого бравого солдата редакція дає вам на допомогу, Федоре Павловичу. Так? Я не переплутав вашого імені?

Брат Героя розреготався щиро, по-домашньому.

— Кореспондент для особливих доручень нашої газети, колишній спецкор армійських «Крилець», як називали нашу газету льотчики на фронті. Я можу його перехвалити, бо разом пройшли від Дону до Ельби.

Кореспондент прибрав зі столика надавлені ременем руки. Обізвався не так з необхідності, як від незручності.

— Іноді й літали, коли брали на По-2, на Іл-2, на Пе-2...

— Бувало. Я б хотів, щоб ви, Федоре Павловичу, розповіли йому сьогодні про все так само, як мені вчора. Хвилююча правда багато втрачає, коли її передає людина, яка тільки чула про неї.

— Товариш редактор...— спецкор скосив очі на рюкзак.— Ми почнемо в понеділок. Я радий! Я про все, що почую від Федора Павловича, писатиму для газети. Про суть справи поінформований.

— Я б хотів знати, з чиїх вуст дійшла до вас інформація. Це дуже важливо.

Запада незручна мовчанка. Комуś із трьох належало порушити її. Супрун поліз до кишені за хустинкою — на його рожевій лисині виступила роса.

Спецкор підвів голову, подивився прямо й сміливо в очі одному, другому:

— Забігав до мене на п'ять хвилинок автор есе про Супрунів.

— Я хочу вас попередити одразу, — рівно, без інтонацій, проголосив Супрун, — якщо ви будете представляти автора статті, а не редакцію...

— Редакцію! Редакцію! Фронтову істину! — пристрасно вигукнув спецкор. — Це той випадок, коли автор статті про родину Супрунів зрікається свого твору, якого не впізнав сам, прочитавши його у нашої газеті. З понеділка я в розпорядженні історії безвісти зниклого двічі Героя, командира полку, депутата Верховної Ради, льотчика. Ні — авісптаха! Так я назвав би свою повість з продовженням.

Федір Павлович і спецкор встали разом, простягли один одному руки. Але замість потиску обійнялися.

Редактор відкрив потаємний, невеличкий бар, прихований у книжковій шафі.

— Я обіцяю оперативно друкувати все, що буде переслано для газети з поля пошуку.

— Ви чуєте, шеф? — перепитав спецкор.

— З поля життя і війни. Про Степана ще нічого не написано.

Редактор не відповів. Думки з приводу прийомної згоди уже заповнили його.

— Минуло, товариші, чотирнадцять років після нашої Перемоги. Фронтовики сьогодні скрізь служать країні, як служили їй зброєю. Я правильно кажу?

Федір Павлович кивнув, слухаючи насторожено, ще й зараз очікуючи якоїсь несподіванки.

— Ми ще молоді фронтовики, нас бачать дома, в цехах, в установах, в метро, на селах і сприймають, як усіх людей. Що стоїть за нами, що ми пережили, якою ціною перемогли орду, — про це останнім часом мало говоримо. Згадують самі фронтовики, а вони люди малослівні. Вони й нагороди рідко носять.

— Це вже треба записувати, — спецкор кинувся розширювати рюкзака.

— Тих, що полягли в боях, ми щодалі будемо відчувати глибше й болючіше. З цього починається потяг народної пам'яті до героїчного, трагічного, дорогого, незабутнього,

всього, що живе в наших серцях, у ранах ветеранів і в окопах, які ще не осунулись і не заросли бур'янами.

— Хороше ви сказали! — Федір Павлович потиснув руку редактору.

— Мій шеф, а відповіді на зауваження брата Героя ми ще не почули. З поля життя і війни! Так було сказано.

— Пиши про все. Будемо друкувати.

— Але не те, що залишиться після правки? — спецкор показав пальцем кудись над собою у невизначеному напрямку. — Якщо загублено слід людини, його треба починати шукати з глибини її життя.

Під вікном просигналив автомобіль. Спецкор послав рюкзака за плечі поштовхом, і він озвався бадьорою ритмічною мелодією.

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

А лежить сухар, а лежить цвілий,
Що кішка не з'їла,
Оце тобі, ти мій наймитку,
Вечеря поспіла!

З народної пісні

Перший поселенець, що обрав місце для садиби між тихими річками, серед буйнотрав'я, і не гадав, яке село згодом розростеться попід лісом, як окрадатимуть селян Мороч, Крига і Безіменна. Розливаючись щовесни і за дощового літа, ці річечки відбирали в села родючі коноплища, городи, луки, посіви, даруючи йому в домашній прихильності хіба що лози й намули. Нізвідкіля, звісно, землі не прибавлялось, і сини ділили, перемежовували батьківське поле, кроплячи його потом у праці і кров'ю у міжусобицях.

Село Річки здавна мало козацькі грамоти і кожні три роки само чинило переділ громадського клину, відбираючи десятини у дворів, де поменшало чоловічої статі, і додаючи тим, що ошчасливлювались синами. Останнім землеміром за передреволюційних літ у Річках був високий бородатий чолов'яга, зодягнутий за тепла і в холод у злинялу чумарку з обвнєслими кишнями, взутий у старі великі чоботи; з-під

козирка зношеного картуза непоступливо дивилися його зеленувато-голубі очі. Запам'ятався людям Михайло Супрун тим, що майстрував міцні столи, мисники, лави, табуретки; як щодня проходив понад тинами з сажнем-кроковою через плече, уміло орудував числами, як сміливо вдирався у безладдя пристрастей і плутанину суперечок, затягнутих, мов старі вірьовчані вузли.

Галасами збудженого люду, плачами, судовими лемен-тами прошумів останній переділ, залишивши одних селян з подовженими полями, інших — з урізаними. А сім'я Михайла Супруна — босі діти, хвора жінка і нездоланні борги. Казьонкою, позичками багатії задобрювали Михайла, доки носив на плечах сажень і приточував їм родючі угіддя, а як дійшло до розплати, мусив віддати свій наділ у безстрокову оренду.

Співалось тоді про таких селян:

Поза яром, да поза яром, поза лугом
Орав милий чужим плугом.
Чужі воли, да чужі воли, чужа нива,
Поганяє чужа мила.

Михайло вже не орав і не сіяв; щоранку, помолившись богу (поруч себе ставив на коліна дівчурі), йшов на цілоденні підробітки. Діти обсідали матір, просили їсти. Підростаючи, вони самі шукали порятунку від голодування — йшли до економій, знаходили там важку працю, місце на дощаних нарах в бараках і харчі наймита.

Першим покинув батьківську хату ще підлітком старший син Митрофан, а за ним і Павло.

Павло Супрун... На своєму віку стане він батьком п'ятих синів і однієї дочки, покладе, як і їх мати, його дружина, все життя, аби виростити їх, вивести кожного на свою, обрану душею стежку, дбатиме про кожного, щоб прояснилися бажання й нахили, щоб не втратили почуття родинності, людяності, любові до праці, цікавості до широкого світу... Та коли це буде!

Поки що юнак Павло наймитував у економіях цукрових магнатів Харитоненка, Лоренця, чиї бурякові плантації і хлібні поля розливалися по Харківській губернії, мов неосаянні води, тісно обступали убогі села, звідки щовесни хлопці й дівчата у латаних свитках, стоптаних личаках ішли на заробітки, сподіваючись на рятівний панський гріш. В цю пору у Павла за плечима вже було своє минуле: дитячі плачі, гнів і перші клятви перед самим собою.

...Коли батько схилявся над святою книжкою, котра перепадала йому від попа на кілька вечорів, Павло підсовувався і сидів тихо, як кошеня, тулячись до батькового плеча,— дивився на рядки до щему в очах, і таїна писаного входила в нього, як і чари маминої казки. Іноді батько писав, тоді Павло й собі загострював шпичку, слинив і водив нею по столі або по стіні. Михайло не пропустив цього захоплення і, лише хлопець підріс, повів до школи, що містилась у церковній сторожці. Павло не злякався огрядного, волосатого батюшки, вчистив йому увесь «Отче наш» і полічив на пальцях до десяти. Погладивши хлопця по голові, отець посадив його за парту. Але бідняцьке щастя кінчилося швидко і несподівано, як рветься тонка нитка. На великий піст батюшка обходив двори з охрещенням хат, амбарів, стаєнь, молячись, аби після зими все увійшло в літо, плодилося й росло; господарі виносили і клали на попівський парокінний віз клунки й мішки зерна, борошна, птицю. Михайлові нічим було віддячити ні за молитву й покровлення, ні за ласку, явлену щодо сина. Через якийсь тиждень учитель-попович виштовхав Павла за поріг школи.

— Твоя баба жере у піст скромне, та ще й приходить до церкви сповідатись. Супрунам до святої науки зась!

На другий день Павло підхопився, як завжди, рано, приніс води з колодязя, помолився до образів, та, зіткнувшись з поглядом батька, все згадав. Роззувся, зліз на лаву і просидів біля вікна, поки всі діти не пройшли до школи. Хто не кликав його до столика, він не підсунувся. Почувши хлипання, батько озвірівся:

— Не рїж мене! — збив хлопця з лави.

Павлові здалося, що впав на долівку не він, а каганець — залзвеніло в голові, замигтіло іскрами в очах. У хаті здійнявся плач. Батьків крик душив материне голосіння. Михайло з страшними палаючими очима метляв чумаркою, не попадаючи в рукава, і, нахилившись, діставав з-під полу сокиру:

— Я його, сатану в рясі, навчу грамоти... Гріховодник! Не візьме дитини в школу, так могила забере його самого... Бачив їх, знаю, пам'ятаю...

Мати випередила батька — вхопила сокиру і кинулась до сіней. Діти стали на перешкоді. Перед очима, півними ляку, Михайло охолонув. Забачивши на божниці руденьку, забабрану руками книжку, згріб її і вискочив розхристаний на подвір'я. Звідти чулися його палючі слова:

— Візьміть свого бога собі, хриstopродавці! Бог у ваших устах — лжа.

Нахвалитися — це одне, вчинити — це щось інше. Старий Супрун вдався до суду з позовом на попа за незаконне виключення сина із школи. Довго топтав шлях від села до Білопiлля і назад, та нічого не допомогло...

Це запам'яталося Павлові.

Можливо, перший поселенець на узліссі поміж трьох річок був пращуром супрунівського роду і втік він із степової слобожанщини після того, як у котрогось із сільських вельмож покотилась голова з пліч. Незалежні, сміливі, гарячі люди родилися в низькій, рубленій хаті під лісом, обвалькованій по призьбу глиною, вкритій житніми куликами, хаті зі стертими порогами, задушним повітрям темноти й злиднів.

Перший цукровий завод у Росії з'явився на початку ХІХ століття, незабаром після того, як німецький учений Маркграф відкрив солодкі кристали у білому, мов сніг, бурякові, сіяному селянами абинащо. Цукроваріння швидко змінило характер землеробства і на Україні — найродючіші ґрунти тодішньої Сумщини швидко перейшли до рук поміщиків. Отож Павло недалеко й мандрував — найнявся пасти волів, яких у поміщика була ціла череда. Ними обробляли степ, восени звозили буряки до заводу; взимку валки саней, запряжених круторогими, сповнювали увесь окіл кислим духом жому.

Не одне літо й осінь Павло прожив у степу, біля волів, досипаючи за короткі чередницькі ночі на теплій і холодній землі пасовиська. Лиш як підріс, подужчав, пішов угору: поганяв волів у плузі, ходив під хури, а згодом йому довірили й коней. Поширшав світ юнакові — чого тільки не побачив, доїжджаючи до найдалших токів, де вже чахкали локомотиві й гули молотарки, до Білопiлля і до Сум. Що Павлові тіснява й блощиці бараку, давкі харчі, важкі лантухи й далекі, розмісені шляхи, коли він підвозить до локомотива мастило, доставляє на завод у Суми залізні частини на перековку, навіть підмагає машиністові ставити їх на місце, вибаврюючись у сажу й мазуту, як і сам машиніст!

Покинувши батькову хату, Павло й не замислювався над тим, чи колись повернеться. Гаряча, активна, чуйна до перемін супрунівська кров, молоді враження носили Павла над землею. Локомотив, що наче перепинив потік часу, зустрічі з механіком, наближення до машини освітили мету життя.

Він неодмінно стане машиністом, бо немає на світі нічого такого, чого б Павло не вивчив, не освоїв! Юнак угледів, вдихнув щось потрібне, жадане. Отепер би йому до матері, батька, сестричок — домашні кривди забулися.

Одного весняного дня Павло повертався від Білопілья, з млина, де залишив зерно у мішках з чорним крупним тавром «Лоренц». Хоч як управителі наглядали й карали вольності робітників, що їздили на конях, не було серед них такого, хто б не потягнув сталку віжок у бік рідної хати чи до сусіда, не найшовши цьому виправдання — людський розум найтоншу павутину снує навколо самого себе, на свою вигоду й захист.

Крайні хати Річок на вечірнім сонці заясніли вікнами, мов зраділи Павлові. Він узяв на суху смужку, понад тинами, і попустив віжки. Нехай коні ідуть спроквола самі, а Павло дивитиметься на знайомі перелази, причілки, кривиці. Когось би вгледіти зблизька. Осокір, що біля їхньої хати, сизіє здалека димкуватою кроною. Перед паскою мати посилала нарвати осокових сирожок, відваром з яких фарбувала святкові яечка. Дома й не здогадуються, що він, загублений, як голка в сіні, незабаром під'їде до воріт...

Ще не звернувши на Землемірську вулицю, Павло побачив перед собою двох молодих людей, по-недільному вбраних — на парубкові зблискували халяви чобіт, козинок картуза, на дівчині яскраво рожевіла хустка і синьо цвіла рясна довга спідниця. Йшли, видно, гуляючи, деś від церковного майдану, бралися за руки, аби переступити калюжу, а на потоптаній стежці понад ліскою аж тулилися одне до одного. Павло звівся на ноги, щоб поглянути поверх коней і впізнати сільчан. Підвівся і вже не сів, так і застиг, мов скам'янілий. «Супрунам до святої науки зась!» — ці напівзабуті слова мовби вистрелили в мізку, Павло вчув їх з того сичливого від зненависті голосу, і вони й тепер, як вперше, полоснули його душу.

Далеко сягнула Супрунова рішучість цих хвилин, вгледів з цієї миті щось там, у майбутніх літах, коли сваволя багатих і можновладних впаде скошеним бур'яном... Павло згадуватиме ці хвилини не раз, братиме від них для себе силу, впевненість, передаватиме їх дітям, найперше Степану, у котрому найповніше відгукуватиметься батьків характер.

— Но-о! — Павло випростався на весь зріст і дав коням по батогу. З-під копит вибухнула, вдарила в ящик брички грязюка.

Попович озирнувся — наближався якийсь шалений віз. Кінські гриви, підлітаючи, не давали розгледіти їздця. Двоє молодих заметушилися, притиснулись до тину. Але коні гребли галопом понад самою огорожею. Попович уже бачив вишкірені, загнuzдані кінські морди, він лагодився захищати дівчину й себе руками. На Павла його відчай не вплинув — він і не думав відвертати коней, бо знав, що попович все рівно втікатиме. Хотілось побачити його з панянкою тільки посеред калюжі, передчував свою радість: практичний розум підказував розгніваній душі точні дії, рішучі й непохибні. Попович справді смикнувся від тину, і вони обое шубовснули ногами й руками в болото, як діти падають в чисту й теплу воду. Бризки, хвиля збитої каламуті плеснула їм в обличчя. Павлів батіг просвистів над ними в повітрі.

Не оглянувся Павло, не хотів бачити, як попович, підвівшись на коліна, погрожував чорними кулаками йому вслід.

Зблизька густо сизів ранній квіт осокара; сережки доспіли, опадали. Павло тремтів, не чув ніг під собою, в серці клекотіла перемога. «Відплатив йому за грамоту... Нехай шукає вітра в полі... І в економіях Харитоненка є паровики й плуги... Поступися перед попами раз, штовхатимуть, поки й твого віку. Не на таких напали! Чкурну на Чорний хутір...»

Дома були всі, окрім Митрофана; дівчатка, вже підрослі, стрункенькі, чорнокосі, прикипіли до брата: Павло жменями брав з кишені піджака різноколірне монпансьє, сипав їм у пригорщі; вигорнув з мішка кілька хлібин, перед батьком поклав на голому столі жовтенькі рублі. Батько згорнув темну книгу з великим опуклим хрестом на палітурці, порожніми очима довго нащукував синове обличчя і раптом закашлявся. Павло кинув на лаву картуз, дівчата вхопили його і почали розглядати.

Мати уткнулась у вікно:

— Ой, якась бричка... коні!

— Мої,— і додав,— панські! З Білопілля їду.

— Вам би з Митрофаном... Удвох легше б...

— Не стрічався ніде.

— Всевишній благословить того, хто залишив родителів заради бога, рече івангеліє. Вам у царство небесне врата отверті.

На вулиці хтось прокричав, Павла як вітром змело з лави.

— Ще колись заїду... Коні голодні.

Дівчата оточили брата.

— Хліба привозитиму.

— Не одривай, сину, од свого рота, обійдемося.

Сестри шугнули в темні сіни за Павлом. Мати не знімала долонь з синових пліч. За порогом тихо проказала:

— Батько... вдень і вночі над івангілією... Побачив у ній свого бога чи що.

Павло гаряче видихнув нетерплячі слова:

— Питатимуть про мене, кажіть навідріз: не було, не знаємо де. Навідріз!

Здушений вигук озвався у материних грудях глухим стоном.

— Павлику!.. Що ж це ти?..

Рідні обличчя, хата, сизий осокір пропливли перед юначим зором і розтанули у вечірніх сутінках. Так ніби й не бачив їх, примарились. І знову довкола нічого близького, свого, рідного — чужі обрії, чужі люди обступають.

Поповичева спина, оперішена батою, не лякала Павла — жив у степу, з волами, там і харчувався; чутка, що в Річках шукали того, хто на панських конях приїздить у село, заглухла в лісах. Хвилини помсти перенесли парубка в роки зрілості, відкарбувались у пам'яті, вросли в силу й характер. Довго топтав чорними босими ногами стерню, ріллю, грудкуваті й розгаслі на холодних дощах шляхи й стежки панської землі, а таки вдруге дослужився до коней; знову відкрився цілий сумський окіл, знайомі дороги. Павла ставили підвозити хліб, олію, рибу, картоплю до їдалень в економіях Харитоненка. На вітрякові мірошникував, їздив на двоколці до Білопільля за поштою — брав газети, журнали і до порогу приносив управителю, бухгалтерові, механіку, прочитуючи собі й товаришам у бараці найцікавіше, про страйки, суди, підпали.

А мріяв про локомотив.

А наглядав дівчину, бажав людського життя.

І зустрів її, теж із села Річки, Панченко Параску, батрачку, з жіночого сірого бараку. Осіннього вечора вибивали на току соняшники, вгледів, впізнав, а вона його, почали перекидатись одне на одного соняшниками. Параска влучила в нього, Павло підбіг, обхопив і під веселий регіт молоді, хоч як не метляла головою, аж коса вибилась з-під хустки, поцілував її гаряче, запашне личко... Пізньої осені справили весілля в бараці. На ранок Павло поїхав далеко возом під хуру, Параска пішла з дівчатами на роботу до свинарні. Радості подружнього життя, щастя любові... Їх розкрадали холодні ночі, розносили вітри, метелиці, відби-

ради тяжкі подорожі, барачні галаси, п'янки, сварки, турботи про тепло та їжу; душевне, своє, цвіт молодості — осипалося під ноги юрби, топталось панською сваволею.

Навесні — йшов 1904 рік — молоді Супруни щодалі частіше стали згадувати Річки, батьківську хату, матерів. Відвезти Параску, важку дитиною, Павло мав тільки до своїх, у тісну стару хату під осокором.

Ой у неділеньку
Рано-пораненьку
Виряджала мати дочку
В чужу стороночку.
«Чужа стороночка,
Ще й чужії люди...
Ой хто ж тебе, моя доню,
Жалувати буде?»

Народила Параска сина, охрестили Грицьком, а через дві зими, жаркого літа, саме в жнива, високочала тиха молодиця порадувала ще одним хлопцем — Степаном. Побільшала велика сім'я старого Супруна.

Споважнілий Павло нині був заклопотаний одним: як жити? Куди прямувати? І пішов Павло до своєї мети на-впростець, пішки. Перед тим, як зректися коней, воза, він багато передумав.

От і незчувся, як став батьком двох синів. Сім'я! А своєї стелі над головами немає і не видно, звідки вона візьметься. Митрофан хоч і далеко забився, додому все рівно прийде. Старший син — перший хазяїн, молодшому кутка не буде, то поки діти малі, шукай притулку, ліпи гніздо бодай у когось під стріхою, як ластівка. Жити доведеться не з батьківщини — ні землі, ні майна, де воно в батька візьметься! Треба своїми руками все добувати, Павле, а при дворі служити, як тому Рябкові — не в твій натурі. Сьогодні ти наче пан, завтра — пропав. Возив пошту, заробляв дещо, навчився дечого, а тут — віддай сумку іншому. Тепер вози смордючу тараньку чи закопуй здохлятину, плата за все однакова, як дівчинці на політті. Хай вас чортяка візьме з вашою добротою!.. А чому змінили? Не догодив комусь чи, може, за те, що з товаришами в бараці гомонів? Справді, в газеті було написано, що один поміщик платить за те, щоб скосити і зв'язати десятину, дев'ять рублів, інший дає лише п'ять, та ще й годує найнятих гнилою рибою. Покинули скупердягу косарі і в'язальниці, не стали робити за-дарма. Може, наймитам Харитоненка, які живуть у Чорному Хуторі, цього не слід було й знати? Панські порядки —

мов той віттар у церкві: там простим духом не дихай, важкими очима не позирай. Батька вже навчили мудрості, павіки замовк, сидить, горбатіє над євангелієм. У мене малі сини, жінка, я такої науки від володарів не прийму, розуму свого їм не віддам, зароблятиму на сім'ю своїм ремеслом. Кажуть, що на плугах, які тягають по полю тросами від локомотива, не кожний вдужає. Отуди й піду. Хай йому чорт, тому управителю! Щодня дивися йому в рот, жди, куди тебе пожене, як того собаку. Свое діло треба в руках тримати і таке, щоб не могли обходитись без тебе, щоб не всякому воно й підкорялось. Сила і розум — ось що тепер дає чоловікові життя і честь. Хлопці покидають парові плуги, істики приорюють і втікають, хто куди. А мені плуги спати не дають. І як ото приуміла людина: стоїть локомотив на відстані довгих гін, чахкає, крутить привід, а плуг підкоряється йому, пре сатана семилемешна, суне, перевертає землю глибоко й широко. Це ж у колядці про таке співається: «А в полі, в полі сам плужок орав, а за тим плужком сам господь ходив». І ось тобі перед очима: сам плуг повзе по ниві, цуплений на канатищі, а ти за ним, як господь бог ідеш і тільки очищаєш від бур'яну. Ні, не втікай від нього, не жахайся його, пороби на ньому, навчися чогось у машини, заробиш, як годиться чоловікові. Сім лемешів — не коні та віжки!

Хата без перестінки довга, темна, чужа Парасці. Молоді зайняли у ній куток полу, освітлений причілковим віконцем. Павло вбив у сволок гак для колиски, пробрав на жерді місце для жінчиної і своєї одежі. Параска рідко слала постіль на двох — чоловік не щотижня й приходив з поля. Щовечора виглядала Павла, бо тільки його присутність знімала холодок боязкості, напругу хатнього життя. З матір'ю у злагоді порались дома, заробляли у багатих — прями, ткали, хати білили, город садили — не за гроші, а за борошно, пшоно, олію. Батько ж дратувався Парасчиною непосидючістю — отим підмітанням, підбілюванням комина, плачем дітей. Виказував це найболючіше, коли нарізував скупий хліб шматочками за столом і клав перед кожним. Павло приносив щоразу якісь харчі, без клунка не ступав до хати, проте батько докоряв за гамір, за тісняву і за те, що, бачте, він усіх годує. Найдужче дратувала невістка тим, що не ставала навколішки вряд з дітьми перед образами, не молилась, а навкидьки хрестилась і поспішала з хати. Кликало її в степ, де зоставались по-

други, хотілось щодня бути поряд з чоловіком. Втішалась і нагодою збігати до своїх батьків на край села, виплакати на материнім плечі; поверталась — ховала материні гостинці онукам. Не любив свекор і цього.

Дні народжувались з сутінкових ранків, минали не просвічені сонцем, радіщами життя, вмирали у темних ночах. Єдина втіха для матері — діти, і передусім — меншенький, карокий, тугенький, важкий, пручливий; любив, щоб його підіймали над собою, простягав безугаву руки, аби підкидали; летіло згори на руки, реготом заливалось. Павло балував меншого, не зважав на благання, на зойки Параски, привчив до того літання так, що тільки піросло, смикало матір за спідницю, щоб іти стрічати батька. Виходила Параска з хлопчиками за село назустріч Павлові, там рвали квіточки, здалеку впізнавали, хто йде.

Павло почав приходити щодалі пізніше і був уже не землею, не пилюкою пропахлий, а замащений, просяклий духом нафти й диму. Радий, балакучий, щирий, оповідав Парасці кожного разу щось нове і про все незрозуміле — маховики, ремені, канати, завод у Сумах, куди возив деталі, або за машиніста — чоловіка з Білопілля, «саму правду», про те, як учить Павла з чистої доброти людської. Параска ділила розказуване на те, що Павлові хотілось передати їй, як враження від роботи, і на виправдання перед нею: пам'ятав Павло нічні розмови, її скарги на батька, нарікання на чоловіка. Не знала, не відала вона тоді, що її клопоти про дітей, денні виглядання, опівнічні прислухання, потерпання за чоловіка тільки починалися. Впродовж усього подружнього життя, яке нині проростало молодими пагінцями, Павло кудись їхатиме, залишивши Парасці його мрію, план, місце, де він осяде. Вона буде ждати звісток і в уяві бачитиме все, що він замислив і чого досягнув; тим і житиме, радітиме і вже віритиме в чоловікові плани, як у свої. Коли виростуть діти і переймуть Павлову невгамовність, летючість, вони теж полинуть в різні краї, неуявно далекі, мати схилитиметься над їхніми листами, втиратиме сльози і втуплюватиме очі в простори знані й незнані, бачитиме серед них кожную свою дитину і теж віритиме в щасливу долю кожного.

Отож їхній час відмірювався тижнями, власне суботами. За теплих днів Параска виходила край села, щоб здала нагледіти постать, повеселити, чогось навчити дітей, а про себе готувала рішучі й важкі слова. Отой стусан у плечі й інші кривди, які сипляться на неї, приховувала від нього. Як

стрічалися, то все перемінялося, душа м'якшала. Якщо ж не діждеться, бувало, чоловіка, сама верталась понад лісом,— Гришко вчепиться за спідницю, Степан дибає і тягнеться на руки. А Параску давила туга, безнадія. Пішла б отак з дітьми через ліси, допоки сили стане, натрапила б десь на хижку, на хлівець, там би й осіла, щоб не з'являтися на поріг, де не ждуть. Нехай би шукав їх. Думав би про них, як належить чоловікові й батькові. Образ життя носила в уяві свій, виплеканий у піснях і роздумах над колиською,— своя хатина, садочок... худібка, зелений спориш, стежки до воріт і криниці, діти на траві бавляться, квіти визирають через ліску...

Було це колись дома в дитинстві, поки батько був здоровий, молодий; бачить тепер у людей; мрія огортала душу спокоєм, тишею, ласкавістю, а в житті обступали стіни, давила стеля.

На шляху ген-ген замерехтіла висока постать. Жвавіше пішла Параска, підохотила дітей.

Заплічна торба в'їдалася Павлові в тіло. Побачивши дружину й дітей, він налягав на ноги. Здаля махав картузом. Ось пішов уже підбігцем.

— Ой, чи не зустрінусь з родом-родиною,— наспівно вигукнув на відстані.— Немало ви промандрували! — припав до Гришка, потім вхопив Степанка і підкинув над собою.

— А ніжки як запилило. Ух! Що бачиш?

— Маму й татка.

— Бач, розбуркався. А то тільки зайшло сонце, «спатки хочу».

Параска відчула: Павло чимось підбадьорений, чекала, про що заговорить з нею. Хотілось слухати його, йти поруч.

Торба й Степанко знайшли місце на Павлових плечах, старшого вела мати. Позолочена, з червінню хмаринка ясніла над темним лісом, як провісник добра.

— Що дома? — Павло прихилив до себе Параску.

Вона оперлась на його плече. Перехопила люблячі втомлені очі. Сьогодні Павло не такий, як завжди, вона мовчати не могла про їхні злигодні.

Павло заговорив про своє.

— Ну, жінко, настав край нашому бідуванню! Заживемо і ми, як люди. Йй-богу, край!

— Тебе ще кудись перегнали?

— Сам перейшов, любя моя. Сам! На іншу, на свою роботу — от що.

Параска тихо заплакала. І від того, що почула, і від тя-

гару, який несла в серці і не сміла виказати. Наче жудись попливла, не відчуваючи Павлової руки і землі під собою. Не раз бо говорено їй такі слова, які згодом умирали, а з ними й сподівання добра. Павло ж карався, мучився і вгризався в роботу, яка випадала.

Вони спинилися під кронами вечірніх дерев, гуртком, наче напаштовхнулись всі разом на перешкоду. Павло стояв з Степанком на руках, Параска пригорнула до ніг старшого. Мовчали так, немов зараз належало їм вирішити щось дуже важливе. Плач, сльози завжди перевертали Павлову душу, ламали його волю, доки не знаходив у собі супротивної думки.

— Коня й газети за що відібрали в тебе? За бабські теревені по бараках,— дошкульно вичитувала жінка.

— З хазяйської правди наймиту кожуха не пошити.

— Пани газетами мух б'ють, а тобі газети задурманили голову. Півстепу за день проходиш за плугом, руки пухнуть від істика. Хвалити бога, не запроторили тебе в арештантську, на Холодну гору.

— Ну-ну, що ти мені ще підшиєш?

— Нічого тобі не шию, кажу правду. За що ти там не берешся, нам дома не кращає. Журився б дітьми і мною, мізкував би за нас. Далі з батьком нам не жити! Сьогодні вже ікони в хаті познімав і закинув на горище. То кричав, чого не молюся, не хрестюся до образів, тепер сам зрікся хресного знамення. Віра живе в душі людини, каже, як чиста кров у тілові. А нащо це нам слухати й бачити? — вона подивилася на Павла. Так прямо і вперто не запитувала ніколи. Павло втупився в землю, засмучений, придушений.

— Не казала цього раніше, тепер скажу... Степанко міг калікою zostатись. До чого досидимось на їхньому подвір'ї?

Павла стіпнуло, ніби відчув той поштовх своєю спиною.

— Усе знаю від матері.

Долоні благодійно лежали на гарячій Степанковій голівці.

— Що це ми, як бездомні цигани, отаборились під деревом?

— А я бачив циганів,— сказав Гришко.— У них батоги з китичками.

— І в мене є батіг,— пробелькотів Степанко.

— Ну от, купимо коней, воза й поїдемо, куди захочемо,— поєднав батько синів і рушив на шлях. Хлопчики вчепилися за його руки.

Параска перепнула білу хустку, старанно обгорнула щоки, високе чоло, поправила косу. Павлова мовчанка зараз важила для неї багато. На придоріжжі забачила білі очки ромашок, зірвала кілька квіточок; земля п'яно пахла силою.

«Маленькі рученята,— думав Павло,— пташачі кроки. Такі діти найбільш належать батькам, а сини — батькові. Я з ними повинен бути щодня... Переїдемо на Чорний Хутір або в Улянівку... Сахненко пообіцяв допомогти влаштуватись механіком локомотива. Я тобі, Параско, нічого не казатиму... Скажу тоді, як сам подам гудок: неси обідати на поле!»

— Павлушо, не забув, завтра зелені свята. Ми з мамою клечання розвішали, травою потрусили долівку.

— Батько нічого не вичитав проти клечання?

— Ні, проти образів науськала його свята бесіда.

«Ми переїдемо, Парасочко. В сусідах жити однаково — в чужих чи в рідних», — повторював у думці.

Мовчазні слухали вечірні гуки, вдихали запашні передсвяткові дими села. Все розстигалось, відлунувало на вогких луках, у берегах.

Митрофан появився несподівано, серед ночі. Хтось постукав у вікно, проказав схоже на «мамо» чи простогнав. Мати здогадалась — Митрофан, і не з добром, а з лихом. Такий був змалечку: граючись, розпустив увесь клубок ниток, заплутався в ньому з головою і коли вже не міг виборсатись, плакав, просив порятунку. Брав паличку, майстрував ножа і достругувався до того, що в руках нічого не залишалося, і теж репетував, бив себе кулаками по голові... Боявся води, вогню, батькового голосу... Не дивно, що парубок загубився в людях, що його не шукали, не напитували — дома поменшало на одного їдця й клопоту.

Зарослий ріденькою борідкою, мокрий до пояса, високий чоловік зупинився посеред хати і при світлі каганця довго й насторожено оглядав хату, наче впізнавав її, повільно повертався до неї. Осів на лаву, зліг на стіл і заридав:

— Мамо, сестрички, Павлушо... Де я був? Як я знайшов вас?

Виплакавшись, Митрофан ошаленіло — сам не вірив, що вдалося врятуватись, — оповідав про пожежі, як горів панський палац, як з вікон вистрибували люди, як солдати оточували всіх, хто був з наймитів на подвір'ї, топтали кінями, били пагаями, зганяючи докупн. Митрофан розмахував ру-

ками, захищався і зараз від нагайки, вдавав, як пролазить попід конём жандарма.

Батько сидів на постелі, слухав, почухував груди, кивав головою. Думав зовсім про інше: як бути йому з сім'єю? Заблукалий старший сина не дозволяв йому пристати до общини євангелістів, яку Михайло відвідував, у її далекоюсяжному намірі — переселитися на Алтай, до краю вільних земель. Община посидала туди своїх ходаків, вони знайшли у широкому алтайському світі не лише землю, а й братів по вірі. Бажання возз'єднатися з молільниками чужої сторони в душі божім розгорілося полум'ям, цей вогонь обійняв Річки, сусідні села. Майже всі, хто погоджувався переселитися, були малоземельними, а то й просто без клинця землі, отож ділити, розпродувати тижнями не було чого, Супрунові тим більше — Павло переїхав з сім'єю до своєї роботи, зрікся будь-якої спадщини. Митрофан (він стягав з себе прогнилу на плечах сорочку і позирав на батька, на матір: що скажуть про його заробіток, принесений у голу хату?) залишився недолітком, дитиною. Ще один їдець, домашній робітник... Михайло розжалобився, дивлячись на сина, на його чорну, давно не прану сорочку.

— Всі ми рівні перед богом, без нього неспосібні діяти ніякого блага. Чистою вірою, братством досягнемо праведності,— прошепотів Михайло і, позіхнувши, повалився на свиту, підкладену під голову.

Зиму жили без Павла. Чоловіки й жінки — одновірці — вечорами сходились до Супруна молитись, обмірковувати, як переїхати, щоб не втратити того, що мали, зажити сподіваного достатку. Жінки рано розходились до дітей, чоловіки, влігшись біля печі на соломі, відкривали заслінку, ще завзятіше палили самосад, гомоніли. Зійшлися на тому, що вирушать навесні.

Настала весна. Вербної суботи вже було тепло. У передобідню пору вдарили в дзвін.

Цього провісного передзвону ждали люди: ходила чутка, що селяни з Річок і сусідніх сіл у вербну суботу покинуть свої хати, подвір'я, своїх рідних і близьких, помандрують на Алтай.

Супруни в Річках жили самі, Михайлова Анна мала з родичів лише матір Гачиху, і проти їхньої хати на вулиці спинались переважно богомільники, що йшли від церкви,— в руках тримали вербички, огорнуті білими хусточками, були вбрані у святне, на обличчях несли смиренність, вираз

спокою. А тут у Супрунів — лишенько! — розруха, сумно дивитись: обмотузована скриня стоїть на землі, вузлище з постелею рядом обшите; кочерга, лопата, рогачі, віник, мотовило для пряжі — усе звалене на купу; дорослі виносять дещо на вулицю. Дівчатка, мов квіточки, що виткнулись із землі, прибиті морозом, зів'ялі, померхлі; в постеликах, у старенькій одежці з чужого плеча, аж чотири їх (найстарший шістнадцять) стоять біля скрині, поводючи за людьми безтямними очима. Для чого це робиться? Нащо воно почалося? Коли закінчиться?

Павло з Митрофаном виносили з погребя картоплю, буряки, припасене на дорогу. Батько ще показував хату чоловікові, який прийшов доплатити гроші.

— Дубові стояки переживуть твоїх дітей і онуків. На крокви не поглядай — ніколи не мокли. Стратились ми на хату до останньої копійки, до найменшої живності, чоловіче добрий! Ціну беру не її, продано, бачите, не для капіталу — рятуємось від голоду.

Михайло Супрун обійняв долонями круглий, вигладжений стовп, що підпірав нетесаний, горбкуватий сволок. Згадав батька... Стоїть високо на стіні, молодий, у розстебнутій сорочці, з розвіяним волоссям, плечистий, з сокирою в руках... Свіжо розпиляні бруси, збиті у крокви, покладені на лати, золотом світаються на сонці...

— Все з батькових рук лягло в цю хату, майстрували на віки.

Проти двору зупинилось три вози, напнуті халабудами з ряден, запряжені чахлими кониками. На цих возах поїдуть батько й Митрофан — де по одному чоловіку, будуть підміняти в дорозі. Сім'я, скриня, вузли — хто де: братство во Христі на довгі часи починалось і перевірялось цими хвилинами.

Люди обступили вози, вкладали речі. Господарі підвід метались, все умошували надійно, неушкодно, сусідські діти здирались по колесах зазирнути в халабуду. Павло і Митрофан упріли в роботу, увесь час разом.

Батько нарешті вийшов з хати, застібаючи на грудях чумарку. Зняв картуза, постояв, оглянув людей погаслим, замкненим поглядом. Нагледів дочок — вони завмерли на місці, де була скриня. Гримнув:

— Чого захололи, дурепи? Біжіть, між дітьми туліться!

Параска з маленькими хлопчиками притиснулася до осокора аби хто не наступив. У високому гіллі журно шумів степовий вітер.

Анна, Парасчина свекруха, вся у чорному, худа, висока, раз у раз тихо проходила від хати до воріт, спинялась біля жінок, дівчат, синів, біля Параски й онуків. Спинялась перед речами, поки що невзятими, простягаючи руки, аби всього торкнутись. І з кожним поглядом, рухом у її очах з'являлись сльози. Чорні, великі, повні плачу очі виказували людям, що діється в неї на душі. Мати страждала. Вона боялась одірвати себе від усього того, що було її життям, що ось-ось залишиться, хотіла все забрати з собою.

Перед самим від'їздом на воротях з'явилась низенька, зсутулена постать у довгій чорній спідниці, чоботах, свитці, обіперта на дебелий ціпок. Гачиха йшла також від церкви, повільно, знеможено, виставляючи далеко наперед костур: здаля бачила тільки осокір. Почувши гомін, зупинилась. Обидві долоні поклала на ціпок, хвилюк перепочила і підвела голову роздивитись. Анна кинулась до матері, але та, почувши її плач, обізвалась хриплим, спокійним голосом:

— Перестань, дочко. Підійдіть до мене, я давно не бачила вас...— це якісь слова Гачиха зжувала.

Впізнавала кожного по голосу, по тому, як хто цілував її кістляву руку.

— Тобі, Анюто, жаль не хати і не сина — себе самої жаль. Нехай Павло зостається. Вам буде ким клопотатись і на чужині,— вона ще пожувала беззубим ротом. Перемінила руки на ціпкові, потім підняла його високо і провела ним перед собою, окреслила виднокрай: — Куди не поїдь — скрізь світ людський. В одну душу його не вмістиш,— вона придивилась до тих, що стояли перед нею, впізнала доччиних дівчаток.— Голубочки мої, і ви полетите від мене? — дівчатка прилипли до баби.— І я колись, старшенькою за вас, уже дівонькою, покинула своє... Від моря в лісі перевіз мене солдат, я зрослася з Супрунами. Найкраще людській душі з своїм, коли воно з нею.

Прощались, всїдалися на вози. Анна обхопила, притисла до грудей Павлову чорночубу голову.

— Крапельинка моя на вітрі, на морозі, хто ж до тебе рідно обізветься?.. Коли я знову почую твій голос?

Возії підсаджували на вози, поспішали — за селом чекала валка.

Павло підняв меншого, на ходу подав батькові. Михайло тримав Степанка на колінах, скімлив безслізно:

— Онучку, прости мене... Не залишив тобі ні млинка, ні човника. Гріх перед тобою везу на чужину. Молитимусь за твою долю.

Павло йшов поряд з возом, жаль до батька душив його. Ступав по засохлому ґрунті куди попало.

Параска послабила руки на Гришкових плечиках — хлопець чкурнув до батька. Не добіг, став. Параска спиною відчувала за собою подвір'я, думала: вже не наше, чуже назавжди.

Батько й син, зрілий чоловік і малий хлопчик, стояли посеред шляху, дивилися вслід возам, вслухалися у стихаючі звуки, що позначали далечінь. Двоє різних за віком у ці хвилини, можливо, були поєднані почуттям того, що випаде їм здійснити протягом свого життя — перед тяжким видовищем у людині озивається щось своє, глибоке. І справді, батькові і Степану доля приділить найбільшу і найважчу частку з того, що візьме на себе супрунівський рід — багато звідати шляхів у світ широкий, неосяжний.

— А йди сюди, Павле! — Сахненко у напрузі рук і ніг тримав широкого ремня, зачепивши його за обріз гарячого шківа.

Зупинився локомотив, завмерли привід, канати, плуг; трапилось це, коли Павло був поблизу локомотива, який наче магнітом притягував його. Плугатар накинувся на ремня, як на звірюку, надавив на нього грудьми. Удвох насунули паса на шків і подолали несправу.

Павло, допомагаючи, приглядався до машиніста. Ще недавно локомотивом керував німець, один із запрошених Лоренцем до себе і до Харитоненка із Саксонії. Живучи серед плугатарів, їздових, молотильників, чужий чоловік залишався у всьому чужим, не знаючи по-українському жодного слова, до людей звертався зневажливим вигуком «хей!». Йому, коли була потреба, допомагали щось підняти, перекласти, — нікому не дякував, нікого не запам'ятовував, не впізнавав. Робітники прагнули зблизитись із цією людиною, щось почути, перейняти, вивчити паровик, котрий багатьом паморочив голови. Поведінкою, одягом — темно-синій костюм, лискучі черевики, біла сорочка, годинник на золотому ланцюжкові, фірмовий кашкет — німець утверджував свою несумісність з місцевими жителями. Все говорило про недоступність його справи для них. Павло не злюбив німця за гордовитість, за вислів, який той одного разу викрутив із себе:

— Машіне — для дойч, неметс. Кінь, віл — для вам. По-німалъ?

Німецькі фахівці якось раптом усі від'їхали; можливо, їх налякали страйки, нічні пожежі у навколишніх маєтках, і тоді Павло побачив біля локомотива чоловіка старших літ, з сивиною на скронях, що вибивалась з-під околиці картуза, заводчанина — він увесь час тримав у руках ганчірку і витирав навіть сухі пальці. «А підійди», «а підсоби» — ці слова вмить перемикали думки, енергію Павлову з плугів на локомотива. Він накидався на будь-яку роботу, довірену Сахненком, і, дивно, швидко оволодівав нею. Поривалась Павлова душа і сила до незбагненої машини.

Не раз удвох надівали важкого ременя, чистили топку, відвозили деталі до майстерні у Суми; ледве не щодня йшли разом з поля до Улянівки, де квартирували Сахненко й Павло. Багато переговорили такого, що довірялось тільки по щирості. Павло відчував, що Іван Якович знає життя, людей, країну більше, ніж про них розповідає. Його поклонила рішучість машиніста в захисті інтересів робочої людини. Павло ставав щодалі серйознішим, стриманішим у взаєминах з товаришами, оцінював їх по тому, хто і що вмів роботи, чого прагнув у житті. Павло чекав, що Іван Якович незабаром викличе його на відверту, батьківську розмову. І таке сталося.

Йшов дощ, сиділи під напнутим брезентом біля локомотива.

— Значить, батьки поїхали до Сибіру, — обізвався роздумливо Сахненко як про щось таке, що займало його давно. — Мій родич з Білопілля теж подався з тією общиною.

— Ви білопільський?

— А ти мав мене за чужинця?

Посміялись.

— Поки батько був поруч, ми з ним рідко й бачились. Тепер як подумаю про нього, давлять сльози.

— Подалися великим гуртом. Я Сибір сховаю, Павле, пішки, з кайданами на ногах, і то, бачиш, повернувся в рідний край.

— Кайдани — це ж тюрма, каторга! — ковтаючи слова, збентежено мовив Павло.

— Ти зрозумів. Добре!

— Так ви з арештантів? Як же це? — Павло затнувся, боячись, що не так висловився.

— Тепер я вільний. З-під штиків утік, дома свої люди знайшлися. Тебе ще не підминала під себе влада?

— Я сам її мну, як прядиво,— випалив Павло. Мав що сказати своє, сміливе, і відчув, що сподобався Сахненку. — Коли недодавали хліба, я підробив накладну і привіз робітникам два мішки паляниць. Наївся барак, як на свято. Управляючий без лайки словом не обізветься до людини, то ми йому всипали. Ти проти нас — ми проти тебе, сто болячок в спину!

Сахненко порадив щиро. Всі молоді такі: зазнав кривди — зразу й відплатить, як дитина. Класова боротьба вимагає сталих характерів, вчинків осмислених, світоглядних, волювитості гартованої. Павлова натура — як пара в циліндрі двигуна: стиснули — одержуй віддачу. А треба бути у скрутну годину стійким. Сахненко далі слухав Супрунову розповідь про те, як той відомстив поповичу, як хотів підстергти батюшку, як відмовився їхати разом з батьком, щоб жити по-своєму, — все ставилося в один ряд. Сахненко ні в чому не перечив Павлові. Про найсуттєвіше він йому скаже потім.

Прошумів дощик. Вдалині гримнуло. Машиніст подав сигнал закінчити роботу. Чекали підводи.

— Буду клопотати, щоб передали тобі локомотив, — сказав Сахненко, замикаючи ящик. — Завтра ти будеш знімати шків — він перекошений, того й ремінь злітає. Сам і пове-зеш до Сум. Зароблятимеш справніше, ніж на плузі. Дітей двоє?

— Уже й третє найшлося.

— Молоді — на трьох не спинитесь.

Уже їхали на підводі. Сахненко спитав:

— Чув, царя стрічатиме Київ?

— Щось гомонять про це люди.

— Робочі будуть його зустрічати по-своєму. Літо сухе — скирти палатимуть добре. — Сахненко подивився на Павла в пильний прижмур темних очей.

— Освітити б ніч і в Степанівці, щоб не заблудився його поїзд, га!

Павло бачив на знімку в газеті царський поїзд: розлога карета, цугом впряжені вгодовані коні, охорона попереду й слідом. Здалось Павлові: слова Сахненка на все пролили червоний одсвіт.

Минув час.

Одного дня Павло Супрун подав на весь степ гудок локомотива. Параска сприйняла знайомий той гук як знайомий чоловіків голос. З дітьми — третього хлопчика тримала на

плінній руці — понесла обід на поле. Була щаслива: у селі стояла їхня хатина при великій хаті хазяїнів, вибілена, прибрана, обсаджена квітами. Павло досягнув свого — став до машини.

Цей день запам'ятають батько і Степан. Від нього почеться течія життя, яка понесе їх далеко, кинувши у бурхливий вир. Пізніше згадуватимуть цей день разом, перепопідавши подробиці. Так згадують сільські чоловіки, коли хто вперше осідлав коня, коли побачив поїзд, паровоз, побував на ярмарку, — так пізнавалося багато нового, залишало слід на цілий вік. Батько знатиме, що він того дня пробудив у дитини неугасиме захоплення машиною. Степан пам'ятатиме, як батько, взявши його за руку, обвів навколо гарячого локомотива, як у ті хвилини з биттям серця відчув двигіння землі, вітер, гнаний маховиками, таємничу силу живого заліза, сполученого з вогнем.

Найдивнішим у машині для хлопчика було те, що її колеса крутилися, бігли, не торкаючись землі. Таких коліс він ніде й ніколи ще не бачив. І потім дуже хотілося вигадати їх самому. Для цього згодився малий хазяїнський візок — Супруненьки негайно перетворили його в «локомотив». Коли поставити догори дишло, колеса вивільняються, їх можна обертати скільки і як заманеться. Хлопці гули, сичали, смикалися, але почесне місце машиніста, котрий розкручував колеса і спиняв їх, одвоював у всіх проворний Степанко.

У людини все від людини, і щоб їй зробити сміливий крок уперед до незвичного, потрібно побачити щось людське незвичне, дістати поштовх для думки, уяви, фантазії. Екзюпері хлопчиськом проїхав кілька метрів на паровозі і потім, заповнений чудиськом, на малюнках відтворював схему дії машини; Валерію Чкалову у тому ж віці, на іншому просторі материка, як оповідає М. Водоп'янов, іграшки заміняли водзські пароплави. Великою радістю для нього було «непомітно підпливти до пароплава і сісти верхи на кермо». Велосипеди зі своїми легкими, «швидкими» колесами, мотоцикли з мотором, з'явившись у містах, а потім і в селах, перевертали все в головах і в душах дітей, юнаків. Через ці надбання людського прогресу діти сприймали нове, освоюючи його спершу дотиками рук, солодким щастям роздивляння. Кожний планерист, конструктор, авіатор бурхливого першого десятиліття ХХ віку, яке відкрило людству добу авіації, починався від зустрічі із незвичайним.

Біля колиски найменшого Параска залишала Гришка, бо Степанко просився до батька в степ. Доки батько обідав, примостивши на колінові казанок, хлоп'я сиділо на землі, дивилося, слухало, як чахкає локомобіль, і завмирало в самозабутті.

Цікавість сина передавалась Павлові. Його власне дитинство на той час ніби ще й не минуло, воно лиш озивалось гіркими спогадами.

Одного осіннього ранку Павло сказав дружині, що сьогодні прийде з поля пізно. Параска здивувалася. Поспитала, чому пізно? Павло махнув рукою... Чоловік їв сьогодні похапцем і без насолоди й ні разу не поглянув їй у вічі. Невже щось утаїв Павло від неї?..

Увечері мати вкладала дітей спати і звично прислухалась: появою чоловіка закінчувався день, у хатину вселявся спокій.

Пізно почула не кроки — далекий, частий, тривожний передзвін. У темне вікно з глибин ночі вдарило червоне майво хмарного неба. Горіло в Степанівці... Десь там був Павло... Сиділа при вікні, боялась ступити за поріг — пожежа ятрилась посушливим жежлищем, вчувались чи долинали людські гуки, лементували собаки. Нарешті пільма запнула обрій, вляглася важка чорна тиша. Параска слухала, як дихали, як перевертались в постелі хлопці, думала про Павла, уявляла його серед людей, в диму й полум'ї.

Павло гасив скирти... Їх було три, стояли в ряд, на деякій відстані одна від одної. Сирти скупого врожаю пшениці. Загорілися з трьох дві, а мали спалахнути всі три. Павло з товаришем на всі три заготовували шнури і по чотири коробки сірників на кожну. Павло підклав під крайні два шнури й сірники, до середньої мусив «підсісти» плугатар Трохим.

...Літо було важке, збитки від посухи хазяї одразу замахнулися повернути собі за харчі робочих: на їжу давали смердючу рибу, сухий, цвілий хліб, ложку свіріп'яної олії на цілий трудовий день... Люди почали хворіти, двоє вмерло на нарах, в бараці... Ненависть до поміщика, до управляючих бурхала в душах. На роботу вже виганяли, виштурхували в плечі.

Немає наймитам — нехай і вам, ненажерні пельки, не буде!

У визначений день — цар із царицею і царенятами тієї ночі їхали до Києва — Павло і Трохим отримали припас,

допізна були в полі; повертаючись до економії, Трохим повинен був звернути на тік, попросити в діда сторожа напитись води, забалакати його, доки Павло притулить з довгими шнурами два підпали. Трохим мав при собі третій...

Нескоро, як і гадали, спалахнули ожереди. Палії вже вечеряли в їдальні сухарями з кислим сирівцем... Удвох стали і до пожешної помпи гнати з діжок воду.

Все бачили, помічали, хапали слухом.

Дим, полум'я, обвали сліпучого жару, фонтани іскор, іржання коней, істеричні вигуки розпорядників, метушливі люди і їх велетенські тіні, що рухались, гнулися, ламались... Струмені води з брезентових рукавів, драбини, повсті, рядна, здіймані десятками рук, навислі розпечені хмари з чорним проваллям... Бемкання далеких дзвонів...

І раптом — усе заступила, стала поперед усього тачанка. Одрубом спинилися у сяйві вогню коні. З неї вистрибнув чоловік. Розхристана біла спідня сорочка, непокрита сива голова. Онімільй, безчулий, він стояв якусь мить. Потім тихо, як тінь, пройшовся поміж дровами з помпами, просто біля Павла й Трохима, наче вдивлявся у щось, шукав когось, наче ждав ще страшнішого, ніж бачив перед собою.

До нього підбігали, щось говорили.

— Ведуть! Ведуть!

Павло ритмічно натискав — нахилився й розгинався, грудьми, всім тілом налягав на дерев'яну ручку, перед ним так само підводився й осідав Трохим. В ці хвилини Павло не тямив, що саме робить і для чого — повз нього тягнули за руки й за ноги сторожа. Кинули, як рептух сіна, перед Харитоненком.

Сторож завертівся, як несповна розуму, на місці, поплазував до чобіт пана.

— Отець рідний... годувальнику... Невинний я... Дай у вогні згоріти... — старий покотився клубком між людьми. Хтось стусонув його чоботом, він повалився.

Харитоненко й не дивився в його бік. Далі незворушно стежив за ожередами, налитими жаром. Вони розколювались, обвалювались, меншали.

Сторож бився головою об землю; викрикував слова, проняті стогоном.

Вода бурхала струменями в жар, сичала, клубочилась паром.

Ожереди згасали. Біля хазяїна гуртувалось щодалі більше людей.

— Згоріти — це дуже легка для тебе смерть. Здохнеш, як собака!

Мигнула біла сорочка. Круто одвернули коні. Тачанка вірнула в п'їтьму.

Павло і Трохим помпували воду.

Під'їхала бричка, і сторожа кинули в порожній ящик. Причепилось ще кілька чоловік на віз, погнали слідом за тачанкою.

Доглівали, скалували від подиху вітру злежалі пшеничні пласти.

Люди розійшлися враз, наче їх і не було, вештались одиниці. Павло з Трохимом останніми зістрибнули з дощаної платформи. Після роботи й спекоти стало обом холодно. Їшли проворно. Трохим за Павлом. Втома тягарем висла на плечах, підламувала ноги.

— Нещасний дід...

— Що? — Павло різко обернувся, став обличчям до обличчя перед високим, як сам, парубком.

Трохим сказав спокійно:

— Я почуваю себе з ним у тїй бричці.

— Він знав тебе? Може тебе назвати?..

— Мій батько йому племінником доводиться... Його сьогодні тільки поставили.

Голос Трохима глухнув у розпачі.

Павло прикусив губи:

— Завтра дим розійдеться, усім далі буде видно.

Шляшок роздвоювався. Тверді чоловічі долоні з'єдналися у п'їтьмі, на мить застигли. Павло стиснув Трохимову.

— Трохиме, за правду, за велику таємницю помирають люди.

— Коли присів біля нього, тоді впізнав, що дід не той.

— Мої діти на твоїй душі, Трохиме.

— Для дітей живемо і будемо жити... Завтра ми на роботі.

— Як і щодня.

Ще тернулися шореткими, як суха земля, руками, суворо сьайнули очима.

Другого дня їм не дали працювати. Кінний загін жандармів у полі ловив, зганяв до купи усіх, кого бачили минулого дня поблизу скирт. Трохима схопили біля плуга. Юнак довірливо стояв у глибокій борозні, доки й наблизився жандарм. Павло здаля побачив вершників при шаблях, і не че-

каючи нічого доброго для себе, спинив локомотив, вхопив одержину і, не озираючись, нагинці подався до лісу.

Трохима й ще кількох робітників вели поміж кінями, над їхніми головами зблискували оголені шаблі. Павло завмирав серед густої ліщини, стежив у просвітки. Конвой зник. Павло помітив, що стискав у кулаках, згрібши давно, траву, пожовкле листя, землю. Лише це залишилось надійним у його руках, а що снував для життя, в ім'я чого ризикував, ішов від малої зваги до більшої, в що вірив, що брав до серця, чого тримався, як плуг тримається міцних канатів,— все зненацька обірвалось. Павло наче шугонув донизу. Деручке гілля, вогка холодна земля, шматок неба над головою. І все. Йому б тільки дійти, доповзти, дорачкувати до своєї хатини. Поглянути на хлопчиків, порадитись з дружиною.

Як бути? Що робити? Все зараз проти нього...

Павло пам'ятав грушу-дичку, поляну з сіном — подався туди. Так і лежав у гушавині до темноти. На третю ніч постукав у своє вікно.

Досинав біля дітей. Параска чатувала надворі. Згадувала, як цілував її обличчя, пропахлий соняшниковою жилицею... Як постали вдвох перед батьком... Як залишилися на чужому подвір'ї в Річках...

І нам треба втікати. Втікати на Алтай! Вона підкаже це Павлові сьогодні ж.

На світанку він прощався з дітьми, як назавжди. П'янів від дотиків до теплих хлоп'ячих тілець, не міг відняти долонь. Степан пробудився на голос батька.

— Тато,— мовило видихом, потім скрикнуло наче з ляку: — Тату!

Цей вигук Павло понесе з собою. Ще почує його, але повтореним з торжеством дитячої радості тільки через кілька років. А зараз треба втікати. Нехай і пробудження здасться дитині сном. Не було його вдома, не було!..

Параска дорікала і плакала, плакала й дорікала... Сахненко одурманив, заманив тебе у біду. Нехай шукає бездомних, бездітних і посилає під скирти з вогнем... Павло відповідав стримано і твердо. На панів працюють нині покірні й боязливі, осипають буржуїв цукром, годують на сало, як свиней, а самі пухнуть від голоду.

Світало, дерева й кущі обступали подвір'я, як охоронці. Ще забіг до хати.

— Синочки!..

Параска ткнула в руки чоловікові хліб, загорнутий у рушник.

— Коли ж прийдеш?
— Тюрма — це смерть. Подамся на край світу, аби...
Параска забула й порадити, що намірялась.
Відірвався від гарячих губ, пахучих кіс, ридання.
— Хто питатиме — нічого не знаєте... Може, прийде чоловік...
— Хто?
— «...Кайдани порвіте». Отак скаже.
— Хто?
— Сах...
Шелеснувши, кущі калини поглинули його.
Наставав ранок, сірий, порожній, як вимоклий осінній колосок, що давно згубив зерно.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

О, хоч би раз
злетіти в небо!
М. Горький
«Пісня про Сокола»

Життя людства значно більше, сильніше, глибше своєю суттю за окремі долі, історії, факти, за сотні і тисячі конкретностей. Воно лише бере від них краплі енергії, мислі, зберігає тенденції часу, зерна людських прагнень і з усього творить свій поступ вперед, рушієм якого завжди були і будуть доцільність, розум.

Мабуть, ніщо із добутоків матеріальної культури не далося людству так важко, зусильно, як авіація. У мріях, у фізичній потребі ідея літати жила в людях від самих древніх віків. О. Грін вважав, що колись давно, на якійсь стадії свого існування і розвитку, людина літала, і тоді в її глибинах психіки відклались і залишились назавжди відчуття, здібності, прагнення польоту, які озиваються у наших снах. Можливо, заземлене існування протягом тисячоліть все змінило у ній, залишивши відчуття неба, як бога. Якщо припустити, що життя на планеті Земля вже колись сягало високої цивілізації, що люди літали, а потім, коли природні, космічні процеси на Землі стерли все живе, то від нього залишилась все-таки іскра, іскорка того могутнього органічного, з чого відроджувалось життя у новій якості, в тім числі й жадібного потягу до неба, до зірок.

Думки, фантазії... А реальність, основа всіх наших крилатих поривань і відчуттів, мабуть, зовсім звичайна.

Сучасний поет так пише про пташку:

І робити крила нас навчила,
І натхнула щастям висоти.

У древніх міфах жінка мала крила, щоб захищати ними своє дитя, як діють коршаки. У народних казках здавна людина здійснювала втечі від ворогів, мандрівки на місяць, в інші країни, в підземелля на гігантських розумних, добрих птахах, від чого сама іноді ставала птахом. В наші часи наука прийшла від птаха до планера і літака-машини.

Перші літаки справді були подібними до пташенят — на секунди повисали вони в повітрі на своїх крилах, падали, підстрибували, ще підлітували, набираючи сил. Літаку, вперше створеному Можайським, царська Росія не надала значення, і його креслення були заховані під сукно. Інші країни випереджали Росію. Літаки здіймались все вище, літали ще далі.

Настала пора, коли всі передові країни творили це чудо разом, спільно, забувши про власний пріоритет. У фюзеляжах, моторах, приладах, техніці пілотування концентрувалась, зросталась думка росіян, українців, поляків, французів, американців, німців, англійців, італійців. Авіація — явище по-справжньому інтернаціональне, загальнолюдське.

Творчий геній усіх народів, вирвавшись у простори технічного мислення, дав людству омріяні крила. Поети оспівували аероплан, самі ставали пілотами, вони першими і зненавиділи тих, хто слугував літаком богу наживи, братовбивчій війні.

Зачем ты в небе был, отважный,
В свой первый и последний раз?
Чтоб львице светской и продажной
Поднять к тебе фиалки глаз?

.

Иль отравил твой мозг несчастный
Грядущих войн ужасный вид:
Ночной летун, во мгле ненастной
Земле несущий динамит?¹

Ровесники Степана Супруна, захоплені з юнацьких літ авіацією, на цілий десяток років раніше за нього злетіли в небо. Коли Супрун увійде в середовище авіаторів, вони,

¹ О. Блок. Авіатор, 1912 р.

збагачені досвідом і осяяні славою, здадуться йому недосяжними.

Життя довго не давало змоги Степанові наблизитись до спраги злету в небо, на чому випробовується серце. Батькова доля вела синів до того, що запалить їх розум, окрилить душі, далекими обхідними шляхами.

Ще одна хвиля вдарилась об кам'яний мур і розбилась. Бризки, сяйнувши, злетіли високо, як іскри над вогнищем, — одні враз погасли, інші, підхоплені вітром, полинули далеко, треті знову тут же розгоряться полум'ям.

Куди подівся Павло опісля всього — ні дома, ні в економії ніхто не відав. За його вчинком приховувалось щось важливе, якщо для когось він не став попелинкою, що впала під ноги погаслою іскрою. Все обумовлювалось і виправдовувалось життям не відкритим, не розголошеним, але сильним, діючим, спроможним об'єднувати й спілкувати людей, надихати й повелівати, дбати про них, коли необхідно вивести з-під удару.

Згорьована Параска лише здогадувалась про діяльність затаєних, відважних, одержимих. Що чула від Павла раніше, тепер в самотині перебирала по слову, низала, мов розсипане намисто, в разки, доходила своїх понять і вирішень. «Подамся на край світу...» — для неї це було вікном у чорній стіні, яка обступила після пожежі.

А хлопчиська — старшому йшов сьомий, Степанові — п'ятий, найменшому рік округлявся — росли, і кожен з пожадливістю (в очах — небо, сонце, ніч, зелений степ) тягнувся до саморобних іграшок, до їжі, до матеріної ласки; вони заповнили її дні й ночі. Ходила з ними на чужі огороди копати картоплю, тіпати прядиво на терницях і додому брала м'яти ногами «жмені», м'яли слухняно й діти, аж волосся на лобах намокало потом.

Осіньної ночі — холодний дощ порошив по шибках — хтось постукав. Параска латала дитяче, і все випало у неї з рук, усе вилетіло з голови — залишився тільки Павло.

Назвався по той бік дверей, ступив у світло, мокрий, низькорослий; картуза біля порога зняв — саянула сивина, морозом обсіпало жінку — і обережно струсив краплі.

— Сідайте, — підсунула-подала табуретку.

Не сів — угледів дві голови на печі, що виткнулися з-під ковдри. Вийняв з кишені пальта цукерки. Назустріч простяглися руки.

— Від татка.

Хлопці застигли, вражені, дивилися на обгортки, їсти цукерки й не подумали. Сахненко сипнув у пригірщ матері.

— Татко поїхав далеко, казав, скоро повернеться.

— Приїде?

— Пора вам спати, — застерегла мати.

Голови сховалися під ковдру, хлопці завовтузилися.

Чоботи на Сахненкові в болоті, облиплі травою — йшов, видно, низом; Параска не глянула йому в обличчя, боялась щось прочитати з нього: одна болюча краплина залле її сльозами, прокльонами. Вона зовсім не слухатиме його. Від нього їй нічого не треба, житиме своїм розумом.

— Я повинен багато чого сказати тобі, Параско.

Вона схитнулась, оперлась об комин.

— Я вчора посадив Павла на поїзд.

Вона обпекла його своїми очима, кричала в собі: «Поверніть мені його! Віддайте!»

Він подивився строго-співчутливо.

— Візьми себе в руки. Ти все зрозумієш.

Думала: ішов низом... у нього все таємне — стежки, слова, дії.

— Як же нам без нього?! — вона кинула себе в ніч, в холодну, сиру пітьму, розгортала її руками, грудьми, бігла за поїздом, що десь там гуркотів колесами, загрожував їй і дітям.

Вона випалила:

— Ви заслали його, щоб себе врятувати. Що ви народили?

— Врятуємо і його, і тебе з дітьми.

Тепер її здолав жаль. Вона тихо заплакала.

— Коли я хлопчиком їздив поруч батька на возі, мені здавалось, що вибалки з місточками поглинають усіх, хто до них спускається. Батько гальмував колесо дрючком, віз зсовувався вниз, ми благополучно переїздили місток, а на горі шлях був рівний, як і до цього... Павло поїхав, і ми загальмували небезпеку. Ми перейдемо через прірву.

Сахненко поглянув на піч — оченята визирали з-під ковдри. Параска завважила його здивування, обернулась до дітей. Голови встигли припасти до подушки.

— І заради дітей робітники збирали кошти йому на квиток. Коли людина не щадить себе для інших, вона беззахисною не буде. Він заїде дуже далеко. Треба все перетерпіти, поки забере тебе з дітьми. — Сахненко позирнув на темне вікно. Дістав з кишені синенькі грошові папірці. — Павло одірвав од себе. Візьми.

— Дядечку, він себе відірвав од нас. Як же ми, дядечку? Сахненко поглянув на край печі — спали. Він наклав на свою сивину мокрого картуза і здався Парасці простим, добрим.

— Куди ж буде завезений?

— До Канади аж. Покличе вас — там одживете за все. У нас і там є товариші... В Білопільлі на базарищі, близько церкви, живе моя сестра Марина. Заходь до неї. Обов'язково заходь.

Шелеснули кущі, і його вже поглинула лісова стежка. Перегодя обізвались колеса брички. Глухий передзвін вкраплювався в німу жіночу тужбу давніми, теплими вечорами. Тоді були всі разом, були щасливі.

Канада лежала далеко, за океаном, куди не сягала ні думка, ні уява Павлова. Він вирушав до неї, спираючись лише на те, що сприйняв від Сахненка.

— Проїдеш Чернігів, Гомель, Брест, Варшаву, Берлін... У Гамбурзі в порту питаєш агента, котрий, правда, й сам упізнає пана по халявах. Крім того, в руках нестимеш порожній саквояж замість торби за плечима. Він тебе посадить на пароплав, заплатиш йому, скільки скаже, і почнеться велика вода. Писав мені товариш, що корабель шматував його душу цілий тиждень. Після пересядеш на поїзд. Слухай уважно: Ві-нні-пег. Повтори. Так. Як почувеш у місті, що людина балакає по-нашому, підійди і покажи адрес. Оце і вся географія. Бери свою долю на плечі і гайда.

Він почув це, коли йшли із Сахненком лісом на степовий полустанок. Смеркалось. Вечірня зірка зблискувала поміж гіллям. Під чобітьми гуло коріння. Сахненко півтоном оповідав уже про інше. Павло вільним боком тулився до Івана Яковича і ловив кожне слово.

— Років п'ять тому назад, в таку ж пору, на цей поїзд я виводив одного чоловіка. Не чув про Гаїваса? Ні. Ти в ті роки газети ще й у руках не тримав, а вони тоді пережовували все... Нашій організації потрібні були гроші. Ухвалили трусонутися багатія після недільного виторгу. Комітет поручив операцію одважній трійці. Вони перестріли тачанку, наставили два револьвери: «Руки вгору!» — поміщик не опирався. Карбованці пішли за призначенням. Але поліція вчепилася в одного з трійки. Гаївасу треба було втікати. По цьому шляшку я привів його на роз'їзд. Йому зібрали на квиток до Бельгії. Царські хорти напюхали його й там. Знову газети здійснювали галас: повернути, засудити, стра-

тити! Закордонні соціал-демократичні групи довели бельгійському урядові, що експропріація коштів мала політичний характер, а не грабіжницький. І захистили людину. Може, десь там почувеш — Гаївас, скажи, що ти сумчанин... Де тепер одчаяка Гаївас?

Довго йшли мовчки.

— Моє зникнення саме вкаже на мене, далі й на вас, Іване Яковичу.

— Ніскільки. Ти живеш у чужій хаті, безземельний. Батько — в Сибіру, син на захід подався. Ще можемо утікати з цієї вільної неволі... Писатимеш на мою сестру, в Білопілля.

У вагоні на верхній полиці Павло у такт перестуку повторював важкі слова «агент», «Гамбург», «Вінніпег»... Подрімав, заснув. Пережите наздоганяло його вагон.

...Іхав бричкою на поле до свого локомотива. На шляху попереду наче вирости з землі вершники в чорному. Озирнувся — і позаду блищать оголені шабляки. Сіконув коней, мчав до лісу. Від когось одбивався батоном, когось загнав у калюжу... «Но-о!» — кричав і смикав за віжки. Його настигали. Чути було, як по твердому шляху тупотіли копита. «Так-тук-так!» Земля дзвеніла, мов залізо.

Батько творив біографію свою і своїх дітей. Його життя дорога віднині стане і їхньою; все, що припаде йому в пошуках, успіхи і втрати, зараз і потім — це «потім» виявиться досить відчутним і суттєвим — поділятиме вся родина. На зламах доби, на її крутих поворотах деякі епізоди з біографії для когось значитимуть те саме, що загадкові шрами на тілі. Але восени 1911 року переселення в Канаду для Павла Супруна мало однозначну, продиктовану обставинами необхідність — лише так уникнеш переслідувань, добудеш синам якесь майбутнє. Чи правильно вчинив батько, покинувши Сумщину, де вже досягнув фаху, міг, як і тисячі інших, чомусь навчити дітей, — покаже час. Батько ризикував, ішов на видимі труднощі заради себе й дітей, котрі є, котрі ще будуть.

Його сини ніби вже їхали з ним у поїзді, плвли на пароплаві, жили з ним у кімнаті, найнятій у Вінніпегу, на Бोरус-авеню, 1046. З першого дня побуту в Канаді він жив і працював з думкою про своїх — щоденно одлічував від заробку центи для себе, а долари відкладав на шіфскарти¹

¹ Квитки на пароплав.

для них до Вінніпега. Квитки коштували дорого, і при найменшій непрактичності чи марнотратстві хтось міг би працювати на них значно довше, ніж Павло.

Ще не знаючи й слова по-англійському, він просто показав старій господині, яка винайняла йому кімнату по рекомендації Сахненкового товариша, на тріснутий димар, проіржавілі ринви. Лункий стукіт по бляшаному даху розголосив майстра на всю вулицю: Супрун мав замовлення до пізньої осені на ремонт печей, покрівель, вікон. Душевно зблизився з робітниками ремонтного паровозо-вагонного заводу компанії трансатлантичної залізниці і незабаром найнявся туди слюсарем. Так почалася його заводська біографія.

Молоток, ключі, кельма, терпуг стали для нього канадською землею, до якої їхали, пливли в задушних трюмах вантажних пароплавів знедолені хлібороби Європи, на яку накидались з жадністю спраглих, до якої ішли з тюками на спинах, повзли на куплених за останні гроші возах, продиралися крізь дику гущавину, спіткаючись на кожному кроці об незрушне каміння. Тепер людська хвиля щоранку вносила його до цехів і викидала в притемки засніжених вечорів. Він обробляв залізо, яке живило країну силою, рухом, виробничим зростанням. Він потрібний був цехові, заводу, господарям залізниці, бо те, що він встигав за день перебрати, почистити, справити, поставити на місце в паровозі чи вагоні, мало негайно служити трансатлантичній, по якій ішли поїзди в глиб Канади від океанських портів, по якій з провінцій Канади текло добро до черев велетенських пароплавів. Супрун це знав, усвідомлював, бачив на власні очі. Він здобув собі і дітям землю надії, майбутнє. У нього вистачило слів, щоб передати в листах думки і враження, породжені великою переміною.

Супрунівський рід поділився на трое вогнищ, розбігся на три шляхи. В різних, віддалених краях жевріли ці вогнища, зігрівали, насажували людей у їхніх буденних клопотах і прагненнях.

Листи від Павла йшли довго, рідко. Сім'я чекала їх як порятунку, Сахненко — з тривогою. Заходило вже на другу весну після того, як Супрун від'їхав, а обіцяних квитків ані на пароплав, ані на поїзд не було. Сахненко чи не щотижня діставався з Сум до Білопілья провідати сестру й довідатися — як там Параска з хлопцями. Павлова доля, його сім'я боліли Сахненкові. На бунтарський виступ, на диверсію в

Степанівці проти мільйонера Харитоненка, — хоч його маєтки на кращих, скуплених у бідноті землях ширилися, розкохувались вже без потрясінь — відгукнулися й інші причаєні по хуторах економії. Наймити, поденщики посміливішали, настирніше домагалися свого. Розслідування причини пожежі карним органам не вдалося — того дня, коли вони чинили обласу в полі, сторож, побитий нагаями й чобітьми допитників, наклав на себе руки. Заарештованих випустили з тюрми й повернули до бараків. Отож подія, яка відчутно прислужилась трудівникам, вказала їм шлях до рішучих виступів, найскладніше відбилась на тому, хто найактивніше в ній діяв, — Супрунові. Ніхто цього не знав, окрім Сахненка й Трохима, який і далі працював на плугах при новому машиністові, потім кинув істика в борозну і став візником.

Однієї весняної неділі Сахненко, переступивши сестрин поріг, одразу вгадав, що сподівана звістка в хаті. Обома руками вхопив пухкого конверта з квадратними штемпелями й лискучою зеленою маркою і, намацавши в товстому конверті шіфскarti, мало про що й перемовився з сестрою — поспішив на базар: тільки там можна було сподіватись на підводу до Річок, куди перебралася Параска з дітьми.

На базарі хаос і тіснява — люди, вози, брички, воли, коні запрудили просохлий майдан. Вирувало перше весняне торговисько. Сахненко пройшов ним з краю в край і, на щастя, натрапив на Трохима. Знав його Сахненко як білопільця, одинака в літніх батьків. Знав, що Трохим брався до багатьох робіт по економіях і ніколи нічого не досягав, бо нічим не захоплювався, все покидав після першого інтересу: любив тільки стояти збоку і дивитися, як пускають локомотива, як розбирають сівалки, як розковують на зубки до борони гарячого прута. Знав, як повівся Трохим і на току, залучений до підпільної справи.

Високий, у хромових чоботях, новому картузі, білій сорочці під стареньким піджаком, Трохим стояв на околиці базарного виру, біля зеленої, обляпаної грязюкою брички з коляскою, запряженої панськими сірими кіньми. Тримав під пахвою батіг, крутив цигарку і когось надивлявся поверх людських голів. Святковий, задоволений, певно, що провідав батьків, опорядився у легке, весняне, а коли вгледів біля себе Сахненка, заговорив, заметушився — так поводять себе в подібних випадках люди відверті, прості, щирі та ще які почуваються трохи винуватими перед іншими.

— Іван Якович? — голос Трохимів упав.

Сахненко рухом застеріг, щоб не галасував. Трохим охоче перекинувся на інше:

— Хто поросят, хто овечок тарабанив вдосвіта, а мої коні майже впорожні прогулялись.

Трохим пронизував Сахненка руденькими очима. В економіях Харитоненка й Лоренця тільки й розмов було, що про Сахненка, не одну бунтарську історію батраки пов'язували з його ім'ям, але самого рідко хто й бачив.

— Підвезеш?

— Куплю собі самосаду, папірос управителю і безпремінно. Куди, скажете?

— Скажу.

Трохим зник між возами. Незабаром дзвінка бричка виплуталась з тісняви, пірнула в провулок. Дорога на Річки, на Яструбине далекувата. Сахненко всівся вниз, на сні, вкривши лапами коліна, піднявши комір пальта. Трохим сидів у колісці і раз у раз обертався до пасажирів, надто ж як починав оповідати щось нове. Сахненко слухав, озивався і думав про свій клопіт.

— От я читав, що можна через товсте фабричне скло приблизити до себе Місяць або яку захочеш планету. Інтересно, кат його розбери! Мале скляне вічко наближає до тебе отакенне щось, як наша земля. Не людина ж одривається і летить туди, а планета притягається. От що!

— Людям слід роздивлятися оте, що можна й без скла бачити. Нащо їм Місяць, Венера? Не всі бачать, маючи очі, як розкошує барство, як бідують робочі.

— Безпремінно! А от у мене є книжечка про те, як можна самому зробити планер. Я купив у Києві. Людина, Іване Яковичу, літає над землею! Чули?

— Це за кордоном приробляють крила до себе і розважаються.

— За кордоном вже є апарати з моторами. На газету перезняті, як натуральні! І в Києві один професор, з борідкою, змайстрував змія, поставив мотора і злетів.

— Сам цього не зробить, наймає таких, що зачитуються, як ти, казочками.

— Я б такому стругав, клеїв, фарбував, що загадав би. Інтересно ж! А от є фо-то-гра-фія. Читав у Києві таку афішу на будинку і картони бачив, виставлені у вікні. Людина дивиться з них на тебе, мов жива. Диво!

— На світі див багато. Є науки про машини, є інжене-

рія, медицина. У твої літа я не возив би папірос управителям.

— Я родичів доставив у Білопільля... на погостювання...— зніжковів Трохим.

— Нічого і нікого б! — Сахненко пересмикнув плечима від холоду.— Вчився б! Розумієш, так глибоко заглянув би в техніку, щоб не дивуватися нікому. Сам знав би усе! Ану сипни тютюну,— простягнув і Трохимові з книжечки тонкий папірець на цигарку.

Самосад обом приніс насолоду. Сахненко по паузі спитав у Трохима:

— Павла Супруна знаєш?

Трохим намірився враз випалити багато слів — похлигнувся. Прокашлявся, обернувся до Сахненка.

— Хочете щось почути про нього чи випитати в мене?

— Нічого я не випитую, мені все відомо. Його сім'я живе десь у Річках, у Панченків. Може, заїдемо?

— Іване Яковичу, ми ж із Павлом...

— Знаю, Трохиме, знаю.

— Як ми... ті ожереди?

— І як ти пожалів діда.

— Іване Яковичу, то ж була найменша скирта посередині між Павловими... А діда Устима я не вжалів.

Трохим забув про коней і віжки, червонів, бліднув, був сам не свій — пережите озивалося найтяжчими, страшними хвилинами, парубок силувався виправдатись, засвідчити вірність товаришу і вчиненому. Розбуджене в пам'яті було дорогим йому, як усе, що вимагало від нього дії, руху, що було новим, цікавим, хоч ні в що не проникав, не заглиблювався думкою.

— Небезпременно заїдемо. Я провідував Павлових малих. Заради правди і таємниць, казав Павло...

Коні звернули з прямого шляху на колії малоїждженого просілку.

Через місяць Параска прощалася з рідними, Трохим всадюлював на бричку, найняту в чужому селі, хлопців, вкладав тюки з постелею, обшиті й ув'язані тканими, вовняними жіпочими поясами. Візник — селянин у світі, чоботях, смушевій високій шапці — сидів у передку, не озираючись, не радячи нічого, видно, бувалець по виїздах за гроші. Хазяїна цікавила тільки постать Трохима, молодого, метушливого, не схожого природою ні на сина, ні на брата старшої жінки, дивно близького їй і дітям. Трохим був зодягнутий як для

від'їзду — в тепліше, ніж треба, і в новіше, ніж до подорожі на станцію; баульчик, кинутий Трохимом в передок, непримітно лежав біля ніг візника.

І діти сиротять батьків — Параска, найменша в родині, полишала матір. Плакала мати жалісніше, ніж дочка. Стояла посеред двору і тужила, обхопивши обв'язану чорною хусткою голову. А для Параски і її дітей кінчалось голодування, безтямне пригортання малих до зболілих грудей, виглядання людини, своєї, чужої, байдуже, лише ступила б у ворота з вістю, словом, листом. І це сталося. Вона покидає Річки, Сумщину, Україну, землю, поля, ліси, небо над ними, скупі й скороминущі радості дівочтва і молодого подружнього життя. Нічого з того нині не спогадувалось, не воскресало в душі; страждання, чорні ночі, опалені спалахами вогню, стояння біля воріт, дослухання заступили рідне; любе, перепочуте колись раз і стерте важким і тривалим. Тільки материне обличчя, зморшкувате, з високим чолом, як і в неї, в Параски, світить їй в душу, і тяжко відірватись від нього, залишити матір одну, в сльозах.

Іхали до станції. Параска тримала очі й руки на дітях, повторювала про себе «граматку», передану їй останнім листом від Павла: «Од Білопілья на Чернігів, на Гомель, на Брест...» Зором намагалась сягнути обріїв, але туман заснував далечінь і верталась до спин: свита і легкий плащ поколихувались перед обличчям. Думала про Трохима. Як почув того дня, при Сахненкові, що будуть пробиратись до Павла, то, вийшовши з хати, ще повернувся і гаряче заторохтів: «Я з вами, безпремінно з вами поїду!» І от їде... Наче це йому на ярмарок у Глухів, вранці туди, увечері назад. Пробувала випитати, чи стане у нього «копитулу» на таку путь, теж набалакав, засипав словами: «Білет ось, в дорозі нічого не їстиму й не питиму. Мені аби Павла уздріти на тому березі». І по очах не розпізнаєш, правду каже чи легковажить, як парубок-невдаха; нічого не зрозуміла й не вирішила. Виходить, приїдемо вп'ятьох. Що скаже на це Павло, побачивши Трохима? Як воно там буде? Цуралась його, а й не перечила, бо не була ще далі Білопілья.

— Є місечко між нами,— обернувся Трохим до хлопців. Гришко подивився на матір, Степан простягнув руки, враз переліз. Трохим притиснув до себе тугеньке тіло, підняв комірець хлопчикової свитини.— Ану, скажи, якої масті оцей кінь,— поспитав, указавши на борозного.

Візник оживавився, підбив шапку, що насунулась на очі.

— Еге, еге, скажи, тоді ми визнаємо, чи буде з тебе колись хазяїн, чи не буде ніколи.

— Гнідий, — випалив хлопець.

Візник зашелестів сміхом, зашамкотів губами, соваючи чобітьми в передку.

— Оце так угадько! — крутив головою з утіхи. — Сорока чи ворона, рівчак чи корчак — все однаково.

— У них ніколи хвоста живого не водилось на подвір'ї, — пом'якшував Трохим.

— Не гнідий, кажи, Степанку, а буланій, — виручала мати.

— Буланій, — пробурчав Степан. — Я знаю, який сірий кінь. Мене татко садовили верхи на сірого. Я гладив його по гриві.

Гришко мовчки позирав на всіх із-під лоба.

— Родитель должен приклонить малого до всякої живності. Немає свого коня — покажи на сусідового, розпоясни дитині. Паровик на чавунці, парохід на воді, віл і кінь на землі володар. І моему батькові поначалу, коли відділився од своїх, доводилося позичати і воза, й тягло, і трудився чорно, не щитаючи мозолів, а копійку прикладав до копійки. Коли відділяв, то вже й мене збагатив конячиною й корівкою. В житті кожний сам должен розростатися, як зерно в землі. Будучи таким, як ваш п'ятиліток, я вже їздив верхи, пас коней. Одного разу наказали мені старші: «Біжи, Кіндрате, одверни коня од посіву». Я за батога, підбіг та цьвох його по ногах. Ну, він мене й цьвохнув... одлетів я од нього мало не на той світ. Навчив, як і кого цьвохкати, — господар оглянувся назад, дістаючи зором до Параски, засміявся.

— Смішного мало, дядечку, — сумно обізвалась мати.

— Натурально, мало. Бачу, везете своїх кудись далеко, на чиюсь землю, поклони битимете чужій, щоб вам дала щадиму долю. Перекочуватись кураєм з поля на поле — курай і плодити. А ти вгрузай по коліна в свою землю, хоч нехай б'є тебе лиха година. Набирайся сили, вростає у свою нивку, малу чи велику, зійди на ній своїм зерном. От! А що я хотів сказати — і забув. Ага, бач, отой кінь, що копитами з'їздив мене в груди, якраз був такої масті — буланій.

Трохим аж кипить захищати Супрунєнків і себе. Слова пекли його. «Земля годує не кожного, хто її має, не всякому дає те, чого він заслужив у неї. І мої батьки споконвіку живуть на підробітках у багатих». Украдливий погляд Параски підсік його, і він уклія.

Білопільська бруківка заторохтіла під колесами брички, напливали тополі, що обступали станцію.

Тут було якось усе по-іншому, гарно, чисто, наче звідси для всіх починається нове життя. Трохим жваво зняв Степана, викотив з ящика вузли, дістав з передка баульчика. Хазяїн визирав із-за коней, поправляючи їхню збрую. Трохим поспішив до нього, відлічив із згорточка, вийнятого із спідньої кишені, карбованці.

— А ти хіба не вертаєшся до Річок?

— Ні. Я проводжаю молодицю з дітьми до самої Америки.

— Отакої! Аж до Америки? Свое покидаєш?

Трохим обтер соломою чоботи, кинув віхоть за куші, обернувся до хазяїна.

— Дядечку, мене теж змалку носили й били коні... не свої, панські. Від них болить дужче, ніж од своїх. Не поминайте лихом,— Трохим злегка уклонився старшому чоловікові.

Діти й Параска захоплено дивилися на Трохима — робив він усе вправно, акуратно, говорив легко. Хлопці раділи: їхатимуть довго-довго і не лише з матір'ю, а й з веселим дядьком.

Уже доносили вантаж до станції, коли хурман загукав когось назад. Ішов назустріч, бовтаючи полами сіряка.

— Візьміть полтинника,— буркнув байдужим тоном.— Не їдете зі мною, то мені вашого не треба, дороженькі. В далекій дорозі полтинник вам і цілкового замінить. Прощайте.

Вичерпалось в біографії Супрунів село Річки. Але рідна земля завжди живе в людині. Вона озветься до них голосно, чутно і владно через десятиліття. Тим часом перед ними, дорослими й малими, розгортався широкий світ, спроможний дати щастя чи понівечити, згубити.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Знегоди матеріального буття не зупиняють людей від бажання поповнити свої знання, задовольнити вищі запити існування.

З архівних матеріалів київського навчального закладу (1902 рік)

Настане час, коли Степан усе побачене й почуте, свою і чужі країни сприйме по-дорослому, визначить сам своє місце в житті. Фізична зрілість наповнить його силою, роз-

палить сум'яттями захоплень і поривань. Насичений враженнями, Степан усвідомить, що він є ніким — птахом без крил. Вісімнадцятилітнім Степан ще не вирішить, ким йому бути,— всім, до чого братиметься, блискавично оволодіватиме. Старший брат Григорій успішно столяруватиме, як його дід і батько; міцні табуретки, столи, домашні ліжка кращих зразків вичерпуватимуть його здібності і задовольнятимуть вимоги часу. Степан піде до його цеху, стане підручним брата і майструватиме необхідні людям вироби, але швидко збагне: дерево — це для нього замало. Він відкриє для себе істину: праця стає твоєю дорогою, коли веде кудись далі, збагачує для чогось більшого. Ти сам повинен пізнавати «сродну» працю, знаходити її і віддаватись їй повністю. Степана добре розумітиме батько, він вестиме його вгору, а Степан, і дорослий, ітиме за ним, як набігав хлоп'ям на його підставлені, сильні руки.

У порту Монреалю шестирічний хлопчик, пам'ятаючи, щодесь тут його тато, не злякався кількасотенного натовпу. Параска, Трохим, Григорій, як не вдивлялися в обличчя, не примітили того, хто внизу хвилювався ними: чи прибули ж? Як дати їм знати про себе?

— Та-а-ту-у!

Сонячний весняний Монреаль після довгої холодної зими, зтяжних штормів і туманів зустрічав щотижневі кораблі з Європи. Недавня трагедія найбільшого на той час корабля «Титаніка» — йому океан туманної ночі уготував серед безмежних вод зіткнення з айсбергом і безслідну загибель у глибинах з пасажирами — ще жила в пам'яті світу і збирала в портах Атлантики на проводи й зустрічі стривожене велелюддя.

Гомін, зблиски начищених, розкішних екіпажів «фордів» і «паккардів»; новини, ділові імпульси, гарячі струми взаємин — все купчилось, перекипало на майдані порту. Нарешті корабель причалив до берега. Над помахами рук, хусток, капелюхів багатозвучно забриніла мить побачення. Супруни й Трохим підійшли до трапа. І тут зненацька розлігся над причалом дитячий, якийсь домашній, степовий вигук.

— Та-а-ту-у! Я побачив! — тупцював Степан, показуючи в патовп рукою. — Та-а-ту-у!

Павло здійснював над головою капелюха, заметеляв ним.

Батько вхопився зором рідних облич.

В Канаду плинув з водами Святого Лаврентія потік емігрантів. Кожний з них прагнув щось освоїти з незайманого людиною. Країна мала промисловість, землеробство, залізницю, копальні, столицю, провінції, партії, пресу. На перше місце висувалась потреба вдосконалення, поліпшення існуючого, а прибуваючі сотнями й тисячами стежок розтікались по глухомані міжозер'я, по нетрищах лісів, топтали первопутки в пошуках свого, прагнули віддати себе виплеканій надії.

Канаду відкривали, освоювали тяжко, довго, знущально. Двадцять століття навстіж розчахнуло до неї ворота. Люди несли їй добре і зле.

Ще в X столітті скандинави, потоптавшись на холодних, скелястих берегах Ісландії, потім Гренландії, попливли далі на південний захід, шукаючи теплої землі. Вітрила їхніх кораблів туго напинались північним диханням, доки хижкуваті очі вікінгів не забачили її.

Ньюфаундленд... Як важко було нам, школярам, на уроках географії запам'ятати назву цього острова Північної Америки, а вона ховала простий, поетичний зміст: «Перша побачена земля». Одначе острів нарекли так англійці, хоч ще за п'ять століть до того, коли на карті було вибито цей напис, відкрили його скандинави: причаливши до пологих берегів острова, вони дихали пахощами його буйних літніх трав, варили юшку із вловленої риби, їли рагу із впольованої дичини. Від них зоставались руїнами довгі, незграбні житла, фінські лазні.

Це було освоєння. Відважні першопоселенці — скандинави привозили на зелені луки примор'я свою худобу, схрещували свою кров з ескімосами й індіанцями, запалювали вогнища свого побуту, але вони не вистояли у сутичках із способом життя ескімосів-«скрелінгів» — у цьому сильному слові чується тріск крижаних глиб і міцнущих дерев, ламаєних бурею.

Освоєння продовжили нові трударі — хлібороби Європи. Країни-колонізатори наступали на цю землю з насильним підкоренням. Індіанці не забудуть сваволі Жака Карт'є, який полонив двох синів вождя племені Доннакона і вивіз їх до Франції, щоб лише засвідчити своє перебування в океанських землях. Пам'ятають вони і довжелезні англійські рушниці: їх обмінювали англійці на боброві шкурки, яких треба було накласти стовпцем врівень з рушницею. Древні назви селищ Стадакон, Ошлагу вже перейменовано

на Квебек і Монреаль. Ось уже й королівські прапори ма-
йорять над зеленими просторами Канади.

Сім'я Супрунів їхала в поїзді Монреаль — Вінніпег щас-
ливою з того, що була вся разом, що батько брав з руш-
ника, простеленого на колінах дружини, хліб, довезений
сюди з України, що Трохим оповів за людей, випущених з
тюрми, що в місті, куди прямували, була для всіх кімнатка.

— Як же ти впізнав татка?

— А я дивився, дивився і впізнав.

— По чому ж ти впізнав?

— У татка вуса.

— Так ти ж його з вусами ніколи не бачив.

— А ти ж, мамо, читала.

Павло пригортав, брав усіх трьох в оберемоки, притискав,
ладен був повалитися з усіма й котитися, як робив хлоп-
чиськом, по траві, по землі, щоб увесь світ шалено обер-
тався в його очах.

Трохим усміхався, дивлячись на Супрунів, п'ятірнею при-
гладжував руде волосся.

Супруни опинилися на далекому березі, аби жити, вхо-
дити в чуже, робити, що вміли, ростити і вчити дітей.

Бути канадцами.

Параска і хлопці обмацали, обдивились батьків костюм,
білу сорочку з пристебнутим комірцем, запонки, рябенку
краватку із заціпкою, тугий капелюх з плисовою стьожи-
кою, кольорові гудзики. Це було входженням у невідоме
життя, так само як і придивляння до вишкірених круч, ла-
гідних прозеленню пагорбів, напливів густо-темного лісу.
Степ раз у раз розтинав ліс і кидався в далечінь до неба,
до хмар, ще далі.

У весняному Вінніпегу — бруковані вулиці, кам'яні бу-
динки, трамвай, автомобілі, реклами, великі вікна і багато
людей.

Борус-авеню — батько просив вимовити ці слова, у місті
все починається з вулиці — це один ряд будинків на око-
лиці від хатин до триповерхових, понад яким іде мало-
їжджений шляшок до глухого яру. Господарка дому, світло-
ока, ще жвава, старенька скандинавка, щиро виявляла зво-
рушення, привітала Павлових рідних, односельця. Вражена
чистотою в чоловічій кімнаті, Параска заспокоїлась і по-
частувала господиню заокеанськими гостинцями.

Чуже, невідоме поступово ставало для Супрунів своїм.
Найперше хлопці зодягли куценькі штани з гольфами,

піджачки з накладними кишеньками, сорочки з краватками. Батьки сфотографували синів і відіслали фотознімки в листах на Алтай, у село Вострово, дідові Михайлові та бабі Насті, і в село Річки Панченкам. З усміхом на вустах, ламаючи слова й соромлячись, Параска називала в магазині хліб «бредом», сірники «мечем», а дома біля дітей і чоловіка було так, наче поверталась на Україну. Та восени уже й собі наміряла пальто з хутряним коміром, рівняючись по раніше прибулих молодичках. Грицько й Степан пішли до школи, вчилися всього канадського, удвох разом торохтіли над «інгліш алфавет», а вчитавши, що півень — це кок, слон — слепант, а ключ — кей, хапалися за животи, реготали. Попрівши часину над книжкою, хлопці випурхували з кімнати на вулицю, а там, уже з товаришами, зникали в яру, за будинками. Павло Михайлович щодня рано йшов на завод, який був десь далеко, на іншому краю міста; Параска загортала і клала неодмінно в руки «брекфест», як називав батько й дома сніданок. Увечері він тихо й довго сидів над «Робітничою газетою», а коли приходив Волошин, Дев'яткін, ще хтось, то на ганку допізна дискутували, розмахуючи газетами і вголос перечитуючи повідомлення про події. Трохим працював на елеваторі, вантажив зерно у вагони і приносив найсвіжіші новини, усні й визбирані людьми з усієї преси. Кожна вість западала в душу: на Європу насувалась, як видно, хмара війни, тінь від неї досягала й Канади. Дев'яткін, хворобливий, слабкий, але запальний чоловік, нічого не забувши із свого минулого, перебутого з Сахненком на засланні, наче злітав над світом у роздумах, легко розгадував, що означало порушення взаємин Канади з Європою для підприємців і, головне, для робітництва, чітко й рішуче окреслював словами позицію емігрантів з Австро-Угорщини, з Росії.

Отож чуже стало своїм.

Із Степаном діялося щось таке, чого й не пояснити. Збудинком для нього були і легенькі, зашнуровані черевики (він казав, що вони самі дуже швидко бігають і тому його ніхто з сусідських хлопців і однокласників у школі не наздоганяє), і товариші, яких він уже знав усіх по імені й прізвищу (його вже кликали тільки Стівом), і м'яч на футбольному плацу, куди Степан знайшов стежку. У футбол він грав босий, бо йому спершу перепало від Грицька, потім і від матері за обдерті черевики. Додому повертався мокрий, як хлющ, з синяками й пошкрябинами на тілі, виправдовуючись, сипав такими словами, чи, може, то були

якісь імена, що його ніхто не розумів і не співчував. Він плакав, лютував, тер брудними кулаками очі. Розмови батька з сином втихомирювали його, позбавляючи хоч на час збудженого, невтримного захоплення шкіряним м'ячем. І м'яч мовби вже й пролетів крізь нього, подаленів. Та трапилося Степанові на околиці звалище брухту, домашнього непотребу, і з першого ж бабання в ньому приніс під ганок зігнуту раму старого велосипеда, іржаве обіддя коліс, повисмикувані спиці, руль... Марив хлопець тими трубками, коліщатами, колесами. Сам виправляв, чистив, зчеплював їх, бігаючи з покруччю до товаришів, до їхніх батьків... Автомобілі, мотори, мотоцикли, велосипеди — все, що рухалось, мерехтіло барвами, блиском довкола, заворожувало Степана, поглинало розум, дитячу енергію.

Вільям Сібрук у книзі «Роберт Вуд» розповідає про життя видатного американського фізика, експериментатора, якому в «ранньому дитинстві» доля послала щасливу «іграшку» — великий завод батькового друга. Робертові ще не сповнилось десять літ, коли він оглядав потужні двигуни, ливарний цех, токарні верстати, механічну майстерню з її пристроями й інструментами. Після домашніх іграшок хлопець вступав у лабораторію часу, у своє століття, вглядався у найцікавіше для сприйняття дитини. Недарма Роберта Вуда пізніше захоплювали і планери, і оптичні пристрої, і техніка фотографування, і політ снаряда — у всьому потім учений залишив частку свого розуму, багато чого дослідив і відкрив для науки. Він здіймався на першому в світі планері Отто Лілієнталя і на літаках часів імперіалістичної війни.

Хлопець з Сумщини, завезений в Канаду напередодні цієї війни, яка вже шикувала на аеродромах літаки, нічого не знав про жорстокі протиріччя на планеті. Цього першого теплого канадського літа метикував над тим, аби поєднати двоє старих коліс ланцюжками з педалями і помчати між зеленими нивами у далечінь.

Земля і води Європи окутувались димом пожеж і вибухів. Горіли хліба, будівлі, кораблі, фанерно-полотняні літаки, збиті у повітряному бою і пострілами з гвинтівок. На' Пруті і на Рейні, у морських безоднях гинули солдати під прапорами царів, королів, кайзерів, шахів, султанів.

Канада вступила у війну на боці Англії. Але її населення, зокрема українці, які покинули свої убогі, неврожайні

морги в Галичині, настроєні релігійними і націоналістичними провідниками, спершу подали свій голос за австрійського цісаря. Вони почали навіть збирати гроші і вступати до військових дружин для підтримки Австро-Угорщини, яка діяла спільно з Німеччиною, отже проти Англії і Канади... Галичина лагодилася «боронити загрожену вітчизну» — Австро-Угорщину. Канадський уряд оголосив українців «ворожими чужинцями» і почав зганяти їх без розбору до концентраційних таборів — полотняних наметів і дощаних сараїв, огорожених колючим дротом.

Робітників українського походження, які ще не були канадськими громадянами, потурили з роботи. Одного дня й Павло повернувся із заводу значно раніше вечірніх гудків. Його зустріли стривоженими поглядами сини й Параска, яка носила на руках тримісячного Андрійка.

Через тиждень прийшов до Супрунів, голодний і обношений, худий, бозна-коли голений і стрижений, Трохим Волошин. Впливу Дев'яткіна на низову адміністрацію ставало, аби не запроторити друзів Сахненка до смердючих бараків. Але скорочення вивозу хліба до Європи в перші місяці війни діяло незборимо: безробітними покидали свої цехи, порти, елеватори вінніпезькі городяни, а першими — «небезпечні» слов'яни.

Зброя, що стріляє, не лише вбиває, вона примушує думати того, хто нею володіє.

Павло Михайлович запам'ятав цю тезу після бесіди в Дев'яткіна. До політичного емігранта нині забігали «на чай» Супрун, Волошин, товариші із профспілки залізничників — машиністи, ремонтники. Місцеві товариші поспішали до своїх домівок, а згорьовані сумчани не відмовлялися од чаю і піріжечків з горохом, які старанно готувала до кожної дискусії пані Раїса. Хоч чоловіки заглиблювалися в цитати і хмари тютюнового диму, господарка завше вчасно повертала їх звідти усмішкою і скандинавською примовкою: «Коли людина попоїсть, вона стає розумнішою».

Цього разу земляки засиділися допізна. Тема розмови не дозволяла їм піти в ніч, доки не буде вирішена. Її не називали, вона була виразно написана на обличчях Павла й Трохима, кричала смутною в очах. Молоді, здорові чоловіки були в безнадії.

— Зіткнулися колоніальні імперії і ті, хто претендує стати ними. На європейському континенті мільйони під хоругвами смерті. Чим більше народів втягується у війну,

тим скоріше повинна визрівати ідея миру на планеті! — Дев'яткін твёрдо поклав долоню на розкритий том, немов оперся на неї.

— Так що, тільки через війни ми прийдемо до розуму? — обережно поспитав Супрун.

— Через страждання мільйонів, викликаних війнами! Ви, Павле, на фронт не потрапите, поки що, — Дев'яткін останнє багатозначно підкреслив. — Але ваші сини... Канада може послати кожного з них в певний час воювати проти рідної Росії.

— Що ви говорите, Борисе Павловичу? — Павло встав з канади, розправився на весь зріст, наче бажав цим підкреслити свою міць і незалежність. — Прошу вас забути цю думку, щоб не вихопилась при моїй дружині.

— Жіноча вразливість нам зрозуміла. — Дев'яткін на хвилинку замислився. — Вам, дорогі сумчани, на деякий час безпечніше пожити подалі од Вінніпегу. Майте на увазі, що гомстед — не лише ділянка землі, це навколишні ліси, озера, луки. Кожний вправний господар знайде, що покласти до кишені.

— Оце, будь ласка, скажіть моїй Парасці, — підхопив Павло. — Та при зустрічі вона сама викладе вам цей план. Йй аби садиба, корівка.

Волошин підвів голову, Дев'яткін попередив його, обізвавшись раніше:

— Французи твердять, що бог послав жінок, аби протягом всього життя вказували чоловікам дорогу.

— Я вже уклав угоду з фотографом. Перед вами агент по доставці готових знімків, — Трохим злегка вклонився.

— У Джона Цибулі?

— Небезпремінно. Ви його знаєте.

— З'явиться до нього за місяць. Удвох швидше спорудите Павлові халупчину. Наш знайомий фермер віддасть вам в оренду літ на п'ять частину своєї землі поблизу Рівертон. Його племінник, який при ньому і допомагає вести господарство, йде на війну.

Настала мовчанка. По паузі заговорив Павло:

— Я ще не видужав од землі Харитоненка. У вас вона тяжча, ніж у нас. — Павло знову заходив по кімнаті, торкаючи книжки, речі, наче питаючи в них поради для себе. — Пішли, Трохиме! Ходімо негайно додому.

По дорозі Павло уявив, як Параска купує маля. «А в лісі у землянці як воно буде?..» Побачив дітей, скупчених при каганцеві. «Що ж робити? Добувати ділянку? Газети щодня

овисують життя фермерів і їхніх дітей». Здався собі нічним, безсилим.

«Скрута впала на мене самого, я відповідаю за дітей, за сім'ю. Життя викинуло мене з воза, на якому ледве примостився. Скільки ж людині належить зазнати й перетерпіти? Нащо було так далеко забиратись, щоб тут подивитися в очі жорстокому життю, знаному і дома?»

Трохим відстав, Павло стривожився: він може звернути в завулок і зникнути. «А нащо він мені тут?.. Ні, це я даремно так про нього. Він єдиний друг і сила, на яку можна розраховувати. Як це добре, що він тут, що зі мною...

Коли людина попоїсть, вона стає розумнішою. Ні! Треба спершу мати що їсти, пані Раїсо...»

Павло згадав, що сьогодні приходив батько Степанового однокласника — товстуна Руді. Посперечалися хлопчиська, не варто й розбиратися, та, бач, Руді вимагає сатисфакції в присутності його батьків Супрун має насмикати синові вуха. «Чого захотів! Ще приведе всю свою німецьку колонію... Ганьбити сина й себе? Нехай підождуть! Ось підемо в ліси, побудуємось, поживемо, доки війна закінчиться, повернемось до міста, тоді й вирішимо: битися чи миритися».

Надбані Павлом долари танули, як лід на сонці. Восени мисливці-трапери перебиралися на озера Вінніпег, Манітоба і далі на північ. Вони волоклися навіпростець своїми стежками, нав'ючені, обперезані, несли на собі зброю, капкани, мішки для сну, одіж, взуття, харчі і всякі припаси. Поміж старожилами — продубленими на дошках і стужі — звертали на себе увагу двоє новаків із здоровенними заплечними тюками: їм ніхто й нічого не покинув минулого сезону в зимівниках, отже, треба нести сокири, пилки, молотки, все необхідне для житла й харчування. Старший із двох чорнявий, міцний, зосереджений на своїх думках, нагинався нижче — для рівноваги і щоб краще бачити, куди ступати, аби не сковзатись по слизькому камінню, яке не обминути. Молодший — рудоволосий, тримався прямо, — в нього було трохи менше поклажі, та й думки вели його легкі, мінливі, а то й просто веселі. Час від часу він базікав; не міг довго терпіти мовчанки, залишатись з самим собою.

— Ходили ми по верстах, орали десятини, начулися про галичанські морги... Тепер виміряємо, які ж то канадські милі, погосподарюємо на їхніх акрах... І це наука. Мій Джон Цибуля сказав: «Іди на озера, тільки до мене не вертайся без шкурок...»

— Бобрових?

— Куницю, норку! Їхня шерсть, каже, відливає шовковим блиском, коричневим вогником... Знається на всьому. На гомстеді, каже, спершу треба щось відкрити для себе — для землі вибрати корисну культуру чи худобу, у полюванні вміти вловити звірка, щоб на нього брати більшого, ціннішого. Беззастережно треба знати, що на чому ловиться. Мені це ні до чого, я побуду місяць чи два на твоїх харчах, може, щось заплатиш. Мені легше. А тобі — треба захопитися обома руками... Зрозуміти ниву, ліс, воду, берег... Беззастережно — берег!.. Ондатра там «хатки» будуватиме нори, живиться рослинністю. Бобер має ваги до тридцяти кілограмів, плаває. У нього зуби попереду губів, гризе корінці під водою і не набирає води в рот.

— Цього я не знав,— буркнув Павло.

— Бобри зрізують дерева до метра завтовшки, кладуть греблі. Норка — темно-коричнева, живе в долинах річок, у землі, в дуплах дерев, добре плаває... На кожного звіра треба особливий капкан, у кожного звіра своя стежка, своє місце, де можна вполювати... Олень любить галявини, молодий ліс... Уявляєш, дротик для сільця треба чимось обмотувати або обліплювати воском... Капкани — обходити й пересвіряти, бо звір з'їдає спійманого брата. Біля озера Вінніпег ростуть картопля, горох, капуста, гарбузи, кукурудза, конюшина, пшениця, ячмінь. В озерах водиться чорний окунь. В провінції Манітоба...

— Знаю — сто тисяч озер. Досить! Степи, ліси, ріки, риба, звірі. Манітоба. Саскачеван... На заході копалини руд, вугілля... Мені зараз вся країна не потрібна. Один який-небудь завод і притулок для сім'ї. У мене чотири сини й жінка... Рівертон, кажуть, зовсім недалеко од Вінніпегу. Для тих, хто їде залізницею, машиною, кіньми, а нам шістьдесят миль пішки відтоптати... Білі й чорні берези, ялини, бобри, лисиці, борсуки, ондатри й койоти... Сто разів чую... Але де ніч перебудемо?..

У Супруна паморочилось у голові.

Трохим ішов мовчки.

Шлях наближався до річки Ред-Рівер, що впадала в озеро Вінніпег. Вода шуміла на порогах. Налітав вітер з півночі. Відчутно холоднішало. Густі, ще зелені крони гіллястих кленів переймали потужні подихи, хилилися верхів'ями. Із-за них, мов із-за хмар надвечір'я, сліпуче виблискувало остуджене проміння сонця.

Мандрівники похмуро мовчали.

В їхніх думках жила, гомоніла Канада.

Людство повинне було б давно назвати найкращим документально-художнім твором світової літератури за останнє півстоліття «Подвиг Магеллана» Стефана Цвейга. Ця повість прекрасна і тим, про що й про кого в ній оповідається, і поясненнями автора, за яких обставин, з якого «роду почуттів» виникла книга, і постійним звучанням подвигу великої людини, яка неймовірними зусиллями волі, ціною свого життя освоювала нашу планету, і проникливою, значно вищою, ніж професійна, шаною до того, хто, будучи скромним і непомітним для свого часу, такою ж малоприємною працею «увічнив для майбутніх поколінь образ Магеллана». Захоплення, подивування з вчинку юного італійця Антоніо Пігафетта — нащадок дворянського роду, шукач пригод домігся в короля права бути на кораблях Магеллана і впродовж трьох років плавання навколо Землі нотував спостереження із «жвавістю і старанням школяра, який описує свою недільну екскурсію», — акцентовані не стільки на особі Пігафетта, як на значенні літописання, документалістики, відбитків справжніх подій у слові. Стефан Цвейг переконаний, що з багатьох визначних подій ми вихоплюємо для історії лише невеличку «ділянку дійсності», на яку падає світло поетичного чи наукового відображення. Героїчні діяння миттю розходяться, мов кола по воді, і гаснуть, як хвилі на морі. Не всі вони удостоюються права жити в слові, не всі знаходять місце в художньому увічненні. Людство несе і тут, як і на інших розгалуженнях своїх шляхів, неповоротні втрати в тій прекрасній правді, яка здається неправдоподібною лише тому, що підноситься над земним, звичайним у неосяжному розкритті духовності особи.

Пливучи на сучасному, розкішному, швидкісному пароплаві через океан, письменник на котрийсь день занудгував: одноманітний пейзаж, шторм, відірваність од повсякденних справ. У такому настрої, крізь свою пригніченість він уявив собі кораблі, які просувалися з волі і примх повітряних течій. «Згадай же ти, нетерпелива, ненаситна людино, як було раніше!» — вигукнув сам до себе і зайнявся читанням літератури про мореплавців... Три роки флотилія Магеллана, зазнаючи страшних труднощів і злигоднів, прокладала морями й океанами довкола землі надійний шлях. Дні й ночі, спека й дощі, виснажливий штиль і неблаганні шторми; загинув безстрашний Магеллан. Тонули розбиті кораблі, вмирили від хвороб і голоду люди... З двохсот шістдесяти п'яти чоловік дружини Магеллана ступило на землю вісімнадцять, з п'яти кораблів причалив у Португалії один-

єдиний. І все-таки живі донесли відкриту мореплавцем істину: пливучи на захід, можеш повернутися до своєї країни зі сходу.

Усвідомлення високих поривань людини минулого породило в письменника безмірне захоплення. «Немає нічого більш прекрасного від правди, яка здається неправдоподібною». Подвиг Магеллана діждався свого художнього літописця.

Нащо порівнювати історичні особи, порізані століттями, віддалені епохами і сферами діяльності? Цілком правомірно співставити риси характерів, позначених одержимістю творчого духу.

Отож Фернандо Магеллан і Степан Супрун.

Португальський військовий моряк, що пережив індійську і марокканську війни, набачившись світу у плаваннях під Португалії до Індії навколо Африки, в боях і походах під палючим сонцем, замислився над великим і дерзновенним. «Кожна творчо обдарована людина на середині життя відчуває потребу повністю проявити себе»,— скаже письменник про цього моряка, що досі умів виконувати лише чийсь команди, служити чужій славі. «Дайте мені ескадру,— скаже Магеллан,— і я доведу, що між Атлантичним і Тихим океаном існує пролив. Я поєднаю всі материки, обгорну планету єдиним світовим океаном, обійму її двома руками».

У 1939 році, після достославних перельотів Чкалова і Громова з товаришами до Америки, після маршрутів, які піднесли авіацію країни до незаних висот, льотчик-випробувач, депутат Верховної Ради СРСР, нагороджений орденом Леніна як майстер найскладнішого пілотування і глибокий знавець авіаційної техніки, тридцятидворічний (середина життя!) Степан Павлович Супрун нагадував Народному комісару оборони Союзу РСР Маршалу Радянського Союзу К. Є. Ворошилову в листі, написаному з іншого, не менш важливого приводу, про бажання разом з льотчиком-випробувачем Стефановським полетіти навколо землі без посадки.

Спосіб практичного здійснення цього перельоту без посадки був продуманий, обчислений, покладений на реальні можливості нашої техніки. Супрун і Стефановський обидва сподівались на позитивне вирішення, займаючись дослідженням нових моделей бойових літаків. Мабуть, неспокій у світі — агресивна війна гітлерівської Німеччини в Європі і напад Японії на Китай — змусив наш уряд мирні маршрути перельотів, нанесені на карти, покласти під спід,

а наверх підняти карти з нанесеною бойовою обстановкою світових сутичок супротивних сил. Виважений намір глибоко запав Супруну в душу, він розбуяв його сили, ще вище підніс його відданість справі. Тисяча дев'яцятсот тридцять дев'ятий рік покликав Супруна в небо війни, на поле бою...

Але до цих днів ще треба було пройти земними шляхами.

Що ж призибував він у житті для своїх сталих переконань, свого дужчання, щоб потім здійснитися в небесні висоти? Як здобув високе довір'я народу в суворій і відповідальній військовій справі?

Він — нинішній хлопчисько, юнак, молодик, майбутній Степан Супрун?

У заплічному вантажі Трохима, окрім іншого, лежали старанно обгорнуті старенький, витертий долонями коробок «кодака», вибракунаного Джоном Цибулею, і належні до знімання фотоматеріали. Обидва мандрівники повсякчас пам'ятали, що в них є найдорожчий для життя на фермі набуток, і недарма Трохим, розмовляючи на цю тему, повторював, сам того не помічаючи, таку фразу: «Я там познаю такого, чого ще ніхто не бачив у всій Америці!» Павло, б'ючи штиблетами у кам'яний дріб'язок, згадуючи про апарат, утішно мріяв: яке-небудь своє подвір'я... Виструнчу хлопців перед скельцем об'єктива... Людині хочеться іноді так небагато, щоб відчувати себе майже щасливою.

Старенький «кодак» став певною мірою Пігафеттом для Супруна Степана: до наших днів дійшли знімки, зроблені на ділянці, заоренованій Павлом Михайловичем у шведа Говарда, його ім'ям називався тутешній хутір — Говард-вілл.

З першим знімком біографія Супрунів прив'язалась до землі і до жалюгідної, скособоленої, вкритої очеретом, з віконцем, яке можна прийняти й за дірку, халупчини. Маєток Говарда і двір його сусіда-коваля стояли ген далі, як і маленька школа та церковка, а тут були рідколіс, каміння, кущі з просвітом на пониззя, до озера і гнилих мокрих луків.

Згодом було зроблено другий знімок.

— О, це значно пізніше, років через три, — скаже Федір Павлович, який разом із своєю сестрою доглянув фотокартки, блокнотики, листи, вирізки з газет і журналів — все, у чому збереглися сліди життя брата. — У вікні нашого будинку біліє фіранка, а на терасі маячить хлоп'я. То Андрійко. Він народився у Вінніпегу, може, тому батько біля себе

поставив лише його — для Андрійка подвір'я і дім серед лісу вже були його батьківщиною. Власне, ми, діти, перевезені сюди на другий рік, нічого не думали про цей освоєний закуток і нічого не знали про те, як з'явився наш дерев'яний з п'ятьма вікнами дім на розкорчованій галявині. Ми любили однаково здиратися по драбині на дах будинку, бавитися на горищі, а не менше — пролазити у віконце хлівця, де пахло мишами і трухлим сіном.

Діти справді лише подивувалися тому, що побачили одного дня, коли батько спинив великий ваген, себто віз на високих колесах, з крутим і глибоким ящиком, запряжений волами з довжелезними, майже прямими, як бивні моржа, рогами, навантажений вузлищами з домашніми й господарськими речами, надбаними у місті. Старші хлопці, вистрибнувши на землю, розбіглися звірятьми, випущеними з вольери, поміж деревами, кущами, аби відразу все розгледіти. Степан — вважалось це звичайним — гайнув за кілометр від хати, ледве його догукалися. Діти нічого не почули від батька про те, як з дядьком Трохимом зимували в хлівчикові, як на морозах пиляли дерева, як з потеплінням заготовили стояки, дошки, виклали зруб, звели покрівлю... Удвох упорали роботу, на яку спроможні лише друзі, що віддаються праці до останніх краплин сил і поту. Павло зблизився тут з ковалем і з Говардом — вони прийняли його на пай у придбанні парового двигуна, грабель і сінокосарки; придбав волів і воза і за найлютішої негоди вивозив напиляні дрова на продаж і розплатився з боргами. Все, що відклалось у його думках за час фермерського господарювання, затверділо в мозолях, але батько не переказував синам — воно передається їм, як соки пересотуються від кореня гілля. Став іншим. Наче повернувся до тісноти своєї хати в Річках, просяклої чадом і безпросвітністю. Ніщо тутешнє не зацікавлювало його, не радувало. В синах побачив себе і в собі їх. Вони стануть такими, як був він, зазнають того, що він перейшов. Був злий, сухий, виснажений на сили й почуття. Робив, робив і мусив примушувати інших робити так, як сам, як треба для господарства. Праця не злила його — розумів її призначення, вона була для нього самим життям, і з першого дня на фермі вимагав такого ставлення до неї у всіх своїх. Як досі, і тут дбав про зовнішній вигляд свій, дружини, синів. Зостався «джентльменом тайги», як казав коваль. Чистий, міський одяг Параска заховала до сундука і виймала його лише тоді, як Павло у певні дні, дуже рідко, діставав з полиці (клав

високо, аби не займали хлопці) полишеного Трохимом «кодака».

Степан ріс і щодалі жадібніше вростав у те, чого не знав, не звідав. Лісові шуми, пташині, звірячі голоси й перегуки, зламані, погризені стовбури, сліди пазуристих лап, сплески води серед нічної тиші, грища пастухів, які сходилися на приозерних луках,— все впиналося в чисту дитячу душу, брало її в полон, вело хлопця далі й далі в нетрища.

Всіх звірів він мову вивчив,
Назви їх і таємниці;
Як бобер будує хижку,
Де хова горіхи білка,
Чом олень так мчить хутко
Й кроленя всього боїться,
А зустрівши, називав їх
«Гайаватні звірята»¹.

Хтось продекламував у школі ці вірші, і Степанові з ними відкрилися ліс, озеро; все, про що досі чув і бачив, ожидало, сповнювало його затаєним існуванням.

Григорій був помічником батькові по сівбі, сінокоосу, скиртуванню, молотьбі. Степанові з весни й до осені належало пасти корів і телят. Всі троє старших уже ходили до школи, і хоч були різного віку, сиділи в одному класі разом. Батьки були задоволені успіхами хлопців у навчанні, але Павло Михайлович нікого з них не позбавляв закріпленої роботи. Отож Степан в післяобідню пору брав довжелезний батіг, яким від змаху випишував у повітрі певний малюнок — їх було кілька, ляскав так, що луна йшла лісом. Начіпляв на себе налігач, яким обмотувався навскіс через груди, і від цього проста віршовка називалася вже ласо, а Степан, логічно, ковбоем — тим самим відважним юнаком, яких бачив на малюнках в книжках, на коробках цигарок. Степан жив цим: він легко накидав ласо на роги корові, швидко облутував ноги і одним ривком звалював бичка; у хлоп'ячих бійках, ігрищах, боротьбі не поступався в спритності й перед старшими. Десь перейняв веселі улюблені куплети. Прибирав пози мужнього, випробованого ковбоя, збивав на потилицю бриля і наспівував так, ніби перед ним сиділи сотні слухачів,— оточували ж його з десятків хлопців та дівчаток і віддалік, байдуже ремигаючи, худоба.

¹ Генрі Лонгфелло. Пісня про Гайавату.— К., 1957.— С. 32.

Квіти й небо, сонце й вітер
З вами я, а ви зі мною.
І скакун — найкращий коник...
Хто зрівняється з ковбоем?

Море є, ой сине море,
Чув я музику прибою.
Не віддам за них сидельця.
Хто зрівняється з ковбоем?

Все здолаю, все я зможу,
Ласо й кінь — уже нас трое.
Як вода — табун по полю.
Хто ж зрівняється з ковбоем?

Плетений із сириці батіг на короткому, дебелимому пужалні, ніжик у власноручно сшитому чохлаї, взятому на тоненький пасок, материна яскрава хустка, недбалим вузлом зав'язана на шиї, крислий бриль, — все це мав Степан разом із готовністю йти, продиратися гущиною, куди змусять обставини, захищати свою честь і худобу. На пасовиську ніхто ні до кого своїх корів не гонить, вони паслися нарізно, діти сходилися на місцині, звідки було все видно. Оббігати гурти, щоб не розсіювалися, доводилося всім по черзі. Найчастіше тим, хто слабенько грав у м'яча і не вмів боротися.

Стіва навперейми тягли в команду. «Стів, до нас!» — кричали, а супротивники виставляли свою умову: «Якщо з вами Стів, беремо на одного гравця більше». Кидали ножа — хто більше влучить у дерево, стріляли із прихованого в дуслі револьвера «Сміт-Вессон», бігали наперегонки, палили цигарки. Про худобу згадували, аж коли раптом хтось не знаходив на видноколі своєї корови чи теляти біля неї, — тоді звійувалися з місця, поки не відшукували заблукале.

Степанові гірко не пощастило — його дворічна теличка, яку мати ласкаво називала Донею, відбилась од гурту зовсім надвечір, коли пастухи вже вимерхалися у біганині. А може, Степан лише тепер завважив пропажу і стрімголов помчав за дальні кущі, де вередуха Доня знаходила свіжу пашу. Там деревця зустріли хлопця байдуже і навіть невдоволено — вони, окутані вечірньою тишею, дрімали, а той гучно викрикував якесь дивне слово «До-о-ня-я!». Степан кинувся назад, зрадівши думці, що теличка вже біля своєї корови, але те, що він побачив, його дуже здивувало. Він озирнувся навкруг і подумав, що сам заблудився, що перед ним була інша, не та, яку щойно залишив, галявина. Але ж тут стояла його худоба. Може, він надто довго загаївся

в біганині? Тепер Степан уяснив, що гайок, де він шукав теля, справді був не так і близько, що часу пройшло більше, ніж йому здавалось, і він розчулено, навіть з болем дивився на своїх корів і одне теля, які стояли гуртком і терпляче чекали його і примхливу Доню. Тільки тут хлопець збагнув, що немає нікого з товаришів. І Маргарет, ковалева дочка, білява мавка, яка любила ставати в колі поруч із Степаном і міцно стискала його руку, не затримала їх? Невже всі відчували перед ним свою провину і вирішили зникнути? Адже той останній, хто оббігав пасовисько і вертав гурт з дальніх полян, мусив помітити відсутність червонястої Доні? Не сказав нічого... Забув?.. А може, замовчав через те, що Степан так брякнув сином Говарда, кинувши через себе?.. Згадався, на лихо, ще один гріх: затягався цигаркою, мов дорослий, пропах тютюновим гаром, а хлопці обіцяли ж вказати йому траву, яку слід було пожувати. І цього йому не відкрили... Степан зірвався було знову в той бік, де раніше паслися корови, але погнав в іншому напрямку і, приклавши до губів долоні, видихнув з усієї сили:

— До-о-о-ня-а-а!

Луна завмирала, ліс повнився лише внутрішнім дзвоном слова. Простір засновували вечірні сутінки. Все мовчало. Небо посіріло, опустилося нижче, від озера повіяло вогким, холодним настоєм тіней.

Все це привело хлопця до тями, і він, покривджений, нещасний, поправив худобу по слідах додому. Там його, напевне, вже виглядали. Подумав про це, уявилося, як будуть здивовані Гришко, Федько, Андрійко тим, що немає Доньки, і ще дужче підпав розпачеві, підкорився жалям і образі. Не змахував батогом на корів, за якими дибало теля, не погукував на них, як чинив щодня з вдовolenня і щоб почували його на відстані.

Худоба входила на подвір'я. Степан, томлений страхом, зупинився за деревом. Його ніхто не бачив. Почув, як гукнули його, і тут пронизала думка: не покажеться батькові на очі. Покине під деревом торбину, бриля, візьме тільки ласо й батіг... Степан стиснув до болю в пальцях пужално і вогку ремінну в'язь батога, мов знайдену надію, і, повернувши назад, шугнув у сутінок гушавини.

Пітьма була м'яка й податлива, вона підсвічувалась знизу сірою землею, камінням, білокорими березами, квіточками пізнього літа. Вогкість і рідкі краплі дощу робили її приємною, пахучою, відчутною на смак. Йому біглося легко. Уява линула попереду, немов нссла його, він зма-

гався з нею... Уже бачив теличку, саму посеред пасовиська, прибукалу сюди по знаному сліду. Ну, звичайно ж, вона чекатиме, доки не з'являться корови й телята... Отут Степанові треба перестрибнути рівчак, і він гепнувся в мокру, переплутану траву, і миттю підхопився, мчав далі, відчуваючи летючість і вправність птаха. Він справді летів, як птах, все бачачи перед собою внутрішнім зором. Він злетів сміливістю духу над відчаєм і немов став іншим, не тим, що був учора. Він уже ніколи нічого не боїтиметься з того, що бачитиме перед собою, що знатиме, як знає стежки й болота цього лісу.

Причаєна під кущем верболозу теличка почула на відстані людину, потім знайомий вигук і заревла серед лісу так жалісно, що хлопець, доскочивши до неї, ладен був цілувати її. Але він є мужній ковбой і не змалиться до цього. Він лише накине на шию Доні ласо і, підганяючи суворим понуканням, поведе її додому з такою всепоглинаючою радістю, як парубок приводить до батьків свою кохану наречену.

Скільки часу затрачено на пошук, Степана це не займало, як і те, що скаже батько, вгледівши його на подвір'ї з Донею. Він тільки завважив, що між хмар став проблискувати над верхів'ями темних ялин сліпучий місяць, якого давно не бачив, і не пропустив низько навислої гілки, випнутих коренів під ногами, кривої просіки, якими позначалась його путь.

Каганець яснів на кухні. Прив'язавши теличку, Степан лагодився крадькома зайти туди, де одна мати, вона поранена і жде. Але Нешко, кудлатий коротконогий сірий пес, ще раніше знічев'я гавкнув, упізнавши хлопця й худобинку, і Степана зустрів на порозі батько. Він тримав у руці налігача, такого самого, якого Степан величає ласо, і хлопець став перед його силуетом і мовчанкою. Світло падало на Степана, батько побачив мокре волосся, забрьохані до колін штани і одвів руки за спину. Десятий рік ішов хлопцеві.

— Не робитимеш, як я кажу, себе погубиш. І нас,— додав вагоміше і ступив нижче.— Хто зглянеться над нами, коли самі не здужаємо бід? Хто? Хлопці, з якими борешся та гасаєш? А про худобу забуваєш? Га?

Степан, затамувавши подих, стояв непорушно, тільки очі звів на батькові ноги — він теж, видно, бродив по лісу, і його мокрі, брудні ноги немов приросли до затоптаних, мокрих дощок.

— Не буду, таточку! Більше не буду, — хлопець поглинав батька очима і держав тремтячі руки наготові для захисту.

Павло не помітив, як нечутно підступила Параска, взяла з його рук налігача. Той випустив.

Параска подивилась на сина, ступила до нього. Долонею відчула щупле, дитяче, кістляве плече.

— Йди до хати.

Була важка ще однією дитиною, ступала повільно. Степан стрибнув через кілька сходинок, втягнувши боязко голову.

При каганці мати витирала рушником його чорне, злипле волосся, позірала на чотири тапчани, котрі стояли попід стінами у великій кімнаті. Лагодила їжу, півшепотом говорила:

— Батько цілий день не випускає вил, пальці дубіють... Хліб, сіно, дрова. До всього один. А якби теличку вовки з'їли?

Через місяць вночі — стугонів ліс од вітру, гусли вогкістю п'ятьма — Параска, без повитухи, без жіночих рук, в муках народила ще одного сина.

П'ятого назвали Олександром.

Щовесни в полі, на садибі визбирували, виносили на межу ненависне каміння, котре вимивалось за зиму, наче виростало з глибин. Сіяли пашницю, садили картоплю, буряки, моркву, а пізніше косили сіно, звозили в скирди — батько подавав з воза, Гришко розправляв, мати приносила воду, їжу, бо поїсти їм було ніколи.

Батько полював на хутряних звірків, ловили в озерах рибу, насушували під осінь дрова. Гроші від проданого в Рівертоні йшли на податки, плату за школу і молитовний дім, хоч його Супруни не відвідували.

Господарству віддавалися сили, а дітям — душі й серця: неспокоюм, турботами, тратами, любов'ю вистилали їм шлях у будучину.

Школа стояла кілометрів за чотири від Супрунового двору, однак відчувалась так, ніби гула, дзвонила, озивалась дитячими голосами за домашньою огорожею. Батько й мати, не вчащаючи до неї, знали, про що сьогодні вела мову вчителька з кожним із трьох школярів. Батько завжди прилучав до гарячих поранок біля худоби, в полі чи на луках і синів, зате увечері засвічував два каганці — один для читальників, і бубоніли вони, схилялися над зшитками,

а батько іноді й простежував, як хлопці водять перами, в дечому й підказував. Мокріли від поту чуби, шморгали Супруненки носами — заучували по-англійському уроки. Згорнувши як слід шкільне начиння, діти падали на постіль, поринали в сон, у тепло березових дров.

Зимової пори хлопцям наставало роздолля на довгому шляху-просілку, заваленому снігом. Йти по шляху, до якого наче збігався лісовий світ, щодня було цікаво й страшнувато.

На міжозер'ї вода ґрунтова близько, дерева росли низькі, рідські, а придушені снігом, вони здавались ще меншими; галявини з опушеними кущами наче просторішали. Зимову стежку на Говардвілл, де стояла будівля школи, Супруни протоптували самі: їхнє подвір'я одне сиділо на віддалі. Морозяна ранкова імла чи віхола змінювала все довкіл, та Гришко завжди вгадував вчорашній слід. Здоровий, сильний, уважний до всього, що робив, Гришко йшов попереду, пам'ятаючи кожне дерево, камені-валуни, повороти. За Гришком поважно тюпачив, роззираючись на боки, пес Нешко — індіанці щеням покинули його у коваля, білява Маргарет виходила його і подарувала новим сусідам. Собака супроводив хлопців тільки до скирт сіна, далі його не пускали, і він довго темнів стовпчиком на білій рівнині. Степан завжди йшов останнім, і ведучий пильнував, аби він за щось не «зацепився» і не відстав. Трьох хлопців пам'ятали жовтокорі й білі берези, гіллясті ялини, густі кущі вільшини і важкі, старі, мудрі ворони, які всідалися на вершечках вистежувати здобич; вони галасливо каркали на появу людини; чорні дрозди, хижі сойки підпускали близько і здіймались. Хлопців бачили куніці, білки, шалені зайці.

На дорозі братів захоплювало все, і коли б вони покорилися звабі, вона завела б їх невідомо й куди. Десь там, звідки приходять холодні вітри й снігові бурани, — живуть індіанці, які по кризі озер і лісових тропях, на собачих упряжках приїзять до Рівертон. Люди Гайавати, як оповідається у книжках, полюють з луками й стрілами на ведмедів, вовків, лосів, і взуття у цих людей із шкур звірів; санки їхні легко сковзають, як на воді човен. Нешко міг би довести хлопців у край Гайавати по запаху слідів упряжок.

Степан по дорозі декламує вірші — і так завзято, наче він все бачить перед собою, про що в них ідеться. Степан поза домом — ковбой, поза школою — індіанець.

Голова в орлиних перах,
Пояс Вампум — навкруг стану,
З ним і лук той ясеновий
З тятивою з жил оленя,
І колчан для стріл дубових
З наконечниками, з пір'ям...¹

Все це було з ним, на ньому,— дещо насправді, і все в уяві. Коли б його брати були спільно з ним, він уже давно дійшов би до котрогось селища, біля яких вирують собаки, рідня їхньому Нешкові. Степана у школі не захоплюють розповіді вчительки про квіточки, про внутрішню будову й органи травлення рака. Дротиків, вовчі зуби, ніжик, вистругані крильця, які запускаються з катушки, ношені в кишенях, картинки, вирізані з газет і цигаркових коробок, заховані в книжці, допомагають висиджувати уроки. У класі тісно, гамірно, задушно, всі учні за одним довгим столом. Учитель обходить їх, покрикуючи на кожного; від того гримання у голові все переплутується і хочеться виплигнути за вікно, просто в замет, аби нічого не чути.

Степан сьогодні не пішов би до школи, якби Гришко погодився. Був для цього і привід: коваль обіцяв батькові сани.

— Давай заберемо у шведа сани і притартаємо додому.

— Дотягнемо?

— О, ще й підкатаємось.

— А як Федько ляпне, що не були на уроці?

Гришко раптом задивився на широку поляну.

— Вовки!

— Заєць!

Біляк робив довгі стрибки, два вовки переслідували його. Певно, сірі нічого не бачили довкола, окрім поживи,— такої ранньої пори були господарями глушини. Наздоганяли куцого, немов грали в забаву: один ішов понад лісом, аби не впустити влову, інший переслідував.

Все відбувалось ген-ген на чималій відстані, але заєць уже рятувався наближенням до людей, які йшли просілкою. Хлопці стали, збившись докупи, в їхніх очах усе двоїлось. Федько заплакав...

Вовк, що тримався лісу, пішов навперейми біляку, інший теж приналіг. Хлопці сховались за кущем, тремтіли зі страху. Гришко пригорнув до себе братів. Вовки одночасно настигли зайця і враз роздерли його на шматки. Було видно, як сніг спалахнув кров'ю. І зимовий ранок став черво-

¹ Генрі Лонгфелло. Пісня про Гайавату.— С. 37—38.

ним. Довкола наче палало полум'я, воно дихало в обличчя, пекло в грудях. Вовки підбирали загублене, не спиняючись.

На уроки Супруни спізналися. Постали на порозі, осипані снігом, захекані: високий, менший, малий. Вчителька, блиснувши в бік хлопців золотою оправою окулярів, потяглася рукою за важкою лінійкою, що лежала на столі.

— Сідайте!

Вислухала кілька відповідей і наблизилась до Супрунів:

— Руку! — наказала найстаршому.

Федько розмотував платок, яким запинала мати поверх капелюха.

— Я вам завжди повторювала: дисципліна стоїть над усіма нами, вона є учитель для всіх.

Степан співчутливо позирнув на Гришка і простягнув свою п'ятірню. На ній теж зайнялась червона смуга, і згадалась кров на снігу.

Коли Степан уперше осягне повноту щастя своєї, знайденої дороги — це буде потім, і не скоро ще, не скоро, — він одним спалахом уяви не раз повертатиме дитячі і юнацькі радості пізнання всього того, що складає світ людини, згадуватиме усіх, хто чимось зостається в нашій сталості й певності, в людській невичерпній призначеності діяти, любити й ненавидіти. І тоді в напливах облич, близьких і далеких, від яких до нас доходять теплі промені з найдальших відстаней, він згадає школи Говардвілла і Вінніпега, товаришів з околиці міста і з глухої озерної сторони, згадає жовтогарячі віхоли осені і снігові навали на канадську хату. А з хатою — закуйовджених індіанців, які боязко протискувались у двері з холодною ночі. Крізь густу паморозь брів, заіскреними, як зимові зорі, очима вони благли тепла, співчуття й порозуміння. Від усього цього далекого життя, як і від найближчого, рідного, бурхливого й навального, свого, він набирався сил до злету на свій великий землі.

Війна зупинила життя. Росли трави й посіви, телилися корови, прокльовувалися з яєчок курчата; в кущах виплоджувалося дике птаство, в норах берега, куди захлюпувала вода, — ондатри, в комишах купчилася риба, а людське життя стояло на тому пружі, де спинилося. Воно чекало чогось нового, що мало настати. Повинна перш усього погаснути вогняна війна, і тоді до канадських портів за хлібом

і товарами придуть пароплави, і завод покличе робітників до полишених верстатів. І прийшли б з України ждани листи. Та поки що тільки зростання дітей позначає перебіг часу.

Наприкінці зими, коли в житлах індіанців частіше замирали від нестатків вогнища, коли останні сніговії ставали ще тривалішими, ніж досі, до Супрунів, які з'явилися своїм осідком недавно, теж стали завертати собачі запряжки. Нарті, навалені хутряними мішками, туго напханими шкурками, привозили вкутушканих від голови до ніг хутром, обліплених інсеєм, снігом людей. Нарті викочувались з промерзлої стужі, як сувій хурделиці, гнаний бозна й звідки.

Вгамувавши на подвір'ї собак, люди ловили на свої чорні од зимової засмаги обличчя бліде проміння, просяккле крізь наморозь шибок. Велика, змайстрована українцем із Сумщини, натоплена, з білими фіранками хата, без огорожі, ввірена самому лісу, відчиняла двері. Випряжені собаки, плазуючи по снігу животами, повискували, стріпували обмерзлими, в струпах вухами, благали їжі. Кинуті від нарт шматки твердого червоного м'яса й недогризки падали на спину, собаки склубочувались, гарчали. В сінях збугрювались негнучкі, мов із бляхи, тріскотливі міхи.

Заїжджі тупцювались біля порогу, зсовуючи назад з низьких, зморшкуватих лобів башлики. Дорослі й малі Супруни стояли перед індіанцями з застиглим подивом в очах, наче вперше бачили їх, а біле безмежжя, яке незмінно жило в уяві, здавалось недалечким, за садибою. Словами, які Супруни знали, просили індіанців до чаю, до столу, на якому лежали хліб, стояли чашки. Павло Михайлович придивлявся до облич, впізнаючи знайомих, показував на кисет, на коробку з сірниками.

Степан пропихався наперед братів, кожного разу шукаючи серед індіанців Гайавату. Ні одягом, ні образом вони, звісно, не були схожі на змальованого в книжці, надто ж після того, як роздягали верхнє і зоставались у латаних штанах, що звисали на розтоптані піми з оленячої шкури. Їхні довгі руки з негнучкими пальцями, немов ще не відталі з морозу, незграбно брали тютюн, запалювали. Дим окутував їхні враз подобрілі розм'яклі обличчя; люди ставали іншими, домашніми і накидалися на хліб, на пироги з чорникою, на картоплю. Степан чекав, коли вони заговорять. На малюнках Гайавата своїми рисами, такий самий, як і вони, але, певно, ці люди живуть зовсім не там, де стоїть скеля Червоного Каменю, на якій владарює могутній Ма-

ніто, володар Люльки Миру. Ні, це не там молода Венона народила Гайавату, не там виростав він, не на березі Великого Моря, серед лісів, встелених мохом, де першою ж стрілою, пущеною з лука, вбив оленя.

Нарешті індіанці заговорили з батьками про вовків, морози, гас, мило, вичинку шкур, рідну землю. Надворі, біля ганку, час від часу собаки гарчанням реагували на голоси. Розмовляли про врожаї, полювання, богів, яким хто молиться. Павло Михайлович сказав, що людям півночі, мабуть, не страшні найлютіші морози. На це гості перезиралися й замовкли, прибравши руки зі столу. На припросини до налитого свіжого чаю вони клали долоні на грудях і, похитуючись, дякували. В очах індіанців зблискувало чорне полум'я. Степанові стало страшно. Собаки теж затихли. Параска нагадала, що треба внести сіна для постелі, і Павло підвівся. Один з трьох індіанців, найстарший, теж встав, і Степанові перехопило подих — йому здалось, що той поклав руку на ніж, який лежав перед ним. Собаки, вгледівши, як рішуче сколихнулась тінь на шибіці, загавкали. Індіанець підняв зі столу череп'яну мисочку, посміхнувся. Його продовгувате обличчя з прямим носом і випуклими вольовими губами набуло ніжного, як і той рух, означення. І Степан сів на табуретку, бо вираз очей і рук, які лагідно тримали мисочку, привезену з Річок, все перемінили в хаті: індіанець світився з душі, світився почуттям, думкою, зверненими до господаря, його жінки, дітей. Він мовив словами, руками, очима й мисочкою, яка мала той самий колір, що й обличчя сивого індіанця.

— Ви зробили з глини своїми пальцями сонце, — і він притулив денце мисочки собі до щоки. — Мій батько — на ім'я Сонце-з-Води і наше плем'я жили біля Теплого Моря... Колорадо, Америка. Наша земля, наш бізон, наше дерево. Ми — стріла з лука, ми — м'ясо, шкури, діти... Ми далеко ходити, купи, продавай. Я був мале пташеня, мама, тато — Сонце-з-Води, наш дім біля Теплого Моря... Прийшли білі з Міссісіпі, з Арканзаса і копали нашу землю. Знайшли земне сонце — золото! — індіанець переклав мисочку з долоні на долоню, поглянув на Параску, лагідно, наче з далеких дитячих літ на свою матір. — Я був малий, бачив, як стріляють по людях. Стріляли і по моїй мамі. Солдати, гвинтівки, полум'я, і ми утікали в кручі, падали в ями... Було довго-довго темно, день і ніч темно. Коли затихло скрізь, Чорний Казан, вождь, зібрав людей, і ми пішли з своєї землі, від сонця, Теплого Моря на Озера. Наші предки

здавна жили, де маїс, тютюн, арахіс, і в нашій крові текло гаряче сонце, ми не вміли погано робити, ми — добре. Наших батьків повбивали, ми не знали, де вони поділись, не було їхніх могил, не стало нашої землі. Ми блукали по чужій землі, зайшли далеко-далеко, і нам тепер завжди холодно. І ти, Павло, заблукав у світі,— індіанець зм'якшив своє слово поклоном Павлові.— Заблукав до Канади. І тобі буде холодно довіку. Ми — спасибі тобі, ми — люди Гай-авата.

Степан скрикнув, і враз кулаками затис рота, ткнувся обличчям в коліна. Григорій штовхав його під бік, але той не почув цього. Мати й батько теж були немов загипнотизовані словами, голосом, жестами індіанця, котрий, сівши до столу, враз погас, спав душею в себе. Його супутники обізвались до нього на своїй мові, але він не обернувся до них. Він страждав. Параска спритно підливала в чашки чай, ставила перед кожним їжу.

На подвір'ї стихли собаки. У плиті жарко горіли дрова.

На світанку індіанці мовчки зодяглись; перенесли до нарт лантухи. Степан почув, як збунтувались під вікном собаки, як благально заскавучав Нешко, зачинений до худоби на всю ніч. Мати припрошувала гостей попоїсти на дорогу, та їхні рипучі голоси вже озвались аж біля упряжки. Крикнули на собак, і покотився лемент у глибочинь лісу. На подвір'ї тиша наче вмерзла у незрушне повітря. Ще було темно, і Степан — руки під голову, погляд в стелю — напружив слух, хотів щось почути. З пам'яті постав голос індіанця, засвітився образ. Степан йшов за ним далі й далі.

Григорій заходив до шведа-коваля з проханням батька чи до Маргарет за книжкою. Іноді повертався додому із свіжою газетою. І читали при каганцеві всі разом. Найперше спинялись на повідомленнях про війну. Мати, почувши згадувані міста й села, прізвища солдатів, йшла до кухні робити своє — війна душила її жалем. Може, когось із родичів уже й убито. Що дома діється?

Газета лежала розгорнута на весь стіл, хлопці злягали на неї, водили по ній руками, торкалися знімків, проказували найкрупніші написи.

- За-ги-бель Лу-зи-та-нії.
- Ой, корабель перевертається.
- Чого це він, тату?
- Написано — загибель.
- Човни біля нього.

— І люди! Як сїрнички.

— Мамо, подивіться.

— На що там дивитись? Не страшно?

А хлопців ніщо на фотографіях не відлякувало. Пропускають матір поближче до газети.

— Літак!

— Де?

Степан висмикує газету з-під ліктів.

— Порвеш,— притримує Гришко.

— І порву!

— Я приніс, а не ти.

— Тату!

— Прийми свої граблі,— відсовує Гришко братові руки.

— А в тебе вовчі лапи.

І Степан заволодів газетою, притиснув її до грудей.

Він бачив літаки на марках, читав про них у книжечці, принесеній кимось до школи. Людина здіймається на аероплані над будинками, над лісом, під самі хмари і летить, летить, посилаючи на землю рокіт мотору.

Федько притулився до Степана. Федько чув од брата про літака на пасовиську, коли хлопці один перед одним хвалилися тим, що бачили й чули. Тоді Степан показував усім крильця, вистругані з вербини; їх накладав на катушку і, смикнувши за нитку, запускав,— вони злинали високо і плавко, мов пташка, і падали в траву далеко. Ніде не наг्राєшся крильцями так вволю, як на лузі, біля озера.

— Є такі машини, що літають, а люди, які з ними, пілоти називаються.

— Мамо, це аероплан. Чого ви плачете?

— Я не плачу. Це очі... Що ж воно таке, яроплан?

— Він літає, як лелека, вгору і вниз.

— Мені б такі крила. Піднялася б і полетіла.

— Куди полетіли б, мамо?..

— Високо вгору, щоб мене всі бачили і я всіх бачила. Отих, хто на війні, хто стріляє, котрі вбивають один одного. Гукнула б згори усім: розійдіться до своїх дітей, до батьків!

— Я вивчуся, мамо, на пілота, візьму вас на свій аероплан.

— Спасибі. І полетимо туди, де ви народилися.

— А де я народився?

— Далеко-далеко звідціль. На Україні.

Григорій стояв за плечима Степана і лаштувався вихопити у нього з рук газету. Степан впав на неї грудьми.

— Він газетою обгорне книжку. Не дам!

Щось дитяче, щире, затаєне у мовчанні й самотності, кричало в Степановій душі. Батіг, ласо, взимку клюшка... Ще був велосипед... і ось уже літак... Улюблене враз уживається в ньому і не замінити того іншим.

В хаті знову запанував мир і злагода, газета була розгорнута для всіх, по ній пробігають уважні погляди і лише тепер натрапляють на знімок офіцера у картузі з кокардою, у накинутій шинелі. Обличчя з вусиками виказує молодість, благородство, а відзнаки доблесті на кітелі засвідчують мужність людини. Перші прочитані слова пов'язали офіцера з літаком легким, однокрилим, на вутлих колесах, схожих на велосипедні, і з мотором, який видається наперед крил. Написане прикувало увагу до цієї постаті, до прізвища, яке враз запам'яталось. Читав і вставляв свої слова батько. Параска й діти слухали, підперши голови руками.

— Російський авіатор Петро Миколайович Нестеров... Ось він, гарний чоловік, наш... На літальному апараті у небі замкнув коло,— батько відклав газету, заговорив сам до себе.— Як же це воно, «коло»? Мабуть, схоже на те, як ми робили на млині. Вчепишся, було, за крило обома руками, ногами впрешся в іншу перетинку, і воно понесе тебе на висоту догори ногами, а вниз опустить, як і треба. Обкружує тебе, лише встигни стрибнути на землю, не поспієш — бебехнешся кендюхом.

Хлопці зареготали.

— А ви падали, тату?

— Хто падав, той цілим не зоставався.

— Не падали, не падали,— загаласували діти.

Параска обізвалась:

— Знайшов чим хвалитись перед дітьми. Щастя, що млинів поблизу немає.

Павло Михайлович погладив пухнасті вуса, презирнувся з жінкою, читав далі.

— Військовий пілот Нестеров передбачав, що на війні будуть використовуватись різні аероплани воюючих країн. Неминучі повітряні бої будуть схожі з нападом яструбів на ворон, і ніхто у такому бою не захоче бути вороною.

Тепер хлопці реготали, аж перекидалися з табуреток на тапчани.

— Пілот Нестеров на російсько-німецькому фронті у повітряному бою ударом свого апарата розламав чужого, і обидва впали на землю. Нестеров загинув.

— Загинув?

— Такий молодий...

Газета лежала, покинута на столі, діти вкладалися спати. Їх обходила мати: поправляла постіль, вкривала, звикло обхрещувала. Нащо прозвучали у їхній хаті слова про смерть? Параска жила турботами про дітей, чоловіка, а ще пам'ятала своїх двоюрідних і троюрідних, покинутих далеко, і в хвилини розмов про війну усі вони наче сходилися до її хати, до столу, і вона жила й ними. Вони уявлялись їй такими ж молодими, як той пілот з кокардою на картузі, і вона думала про них, відчуючи їх на грані життя і смерті.

Згадка про загибель пілота збентежила і хлопців. Гришко перевертався, раз у раз вкутуючись; Федько перебіг із своєї постелі до Степана, ще сподіваючись пошепотітись з ним, але той лежав непорушно, заклавши руку за голову, очима — в стелю, на Федька не зважав. Степан любив сидіти, склавши руки на грудях, як роблять дорослі; руки під головою — те ж саме: думає, не чіпай його, розумаку. Федько повернувся навшпиньки на своє місце.

...Чому він не стріляв по чужому? Чому?.. Навіщо насканувати на крила своїми крильми?.. Степан ніколи не бачив, щоб з неба щось падало, і не міг уявити, як це валились з висоти на землю два літаки разом. Що сталося потім з ними й з пілотами? Йому хотілось ще дістати газету і подивитись на льотчика, але мати якраз погасила каганець, і образ людини, недавно баченої, малювався в п'ятні. Степанові уявилося, що він, Степан, летить, чує гуркіт мотору, а попереду себе бачить крилату машину молодого, з вусиками авіатора. Ще далі — ворога, який утікає. «Бери лук, наклади стрілу з залізним наконечником і цілься в чужака. Отак! Стрілою можна пробити й дощечку... В тебе немає стріл? Я подам свої. Я кину тобі ласо. Я теж влучатиму по ворогу». Але стріли чомусь летять кволо, вбік... Степан уже ніби на ковзанах і когось наздоганяє, круто зламуючи біг, крижані бризки з-під ковзанів на льоту кришаться на порох, на білий пил...

Мати стривожено підійшла до Степанового ліжка, поправила йому на подушці голову, прошепотіла слова... Повернувшись до своєї постелі. І їй здалось, що в хаті стоїть чоловік, якого бачила на знімку, увесь у чорному, а обличчя біле-біле... Потім змістився цей образ і вступив у Парасчиного брата, і все перемішалось... Вона, зітхнувши, заснула.

Садibu Супрунів обступали ліси й озера, наче взяли дім на важкий замок. Найближчі сусіди розташовані за кількома кілометрів, і вони з головою у господарстві, як і Павло. За

три роки на Говардвілл дійшов лише Трохимів голос. «Чи ти хоч знаєш, що у нас дома ре-во-лю-ція?! Геть царя! Кінець війни! Мир народам!»

Трохимові слова ще не вклалися в думки й плани Супрунів, — знову ж Вінніпег чи ферма? — як ось на поріг і сам Волошин. Людині його характеру, одинаку, мало важило раптом знятися й кудись поїхати, несподівано когось навідати, перемінити свою роботу, отож, коли одного вечора на стежці, що вела од рівертонського шляху, влітку з'явився чоловік у міському вбранні, з плащем через руку й солідним саквоюжем із застібками, на відстані вже підніс над головою фетрового світлого капелюха — батьки й діти аж розгубилися. Параска впізнала по рудому волоссю й засміялась:

— Та це ж Трохим!

Волошин почоломкався, як родич, з батьками і пішов між хлопців — ручкався та пригортав їх. Як же вони повиростали, як погрубішали їхні обличчя, голоси, як прояснилися риси то Павлові, то Парасчині, нагадуючи когось із Супрунів, із Панченків, знаних Трохимом по Білопілью й Річках. Виймав із саквояжа, роздавав гостинці. Чималу круглу бляшанку в барвистих наклейках подав хлопцям: вам горіхова халва, ще одну, меншу, монпансьє; коробку ароматичного тютюну — Павлові, пакунок у трояндах — Парасці Йосипівні — парфуми із Штатів. Павло дивився, усміхався, думав: «Розщедрився Трохим, як завжди... До Вінніпегу на квиток у нас проситиме». А привезене зблискувало, мерехтіло, струмувало пахощами далекого міського життя.

Параска заходилась готувати вечерю на велику сім'ю. Розпалила надвірну плиту, послала Степана вкопати картоплі. Хлопець вхопив коробку, побіг, вистукуючи об дно; миттю й повернувся, аби нічого не прогавити. Гришко і Федько прив'язували худобу, прибирали з подвір'я вила, граблі, все, що в темряві може потрапити під ноги, — так наставляв батько і по його робили.

Павло Михайлович з Трохимом пішли на тік, де сохло розрівняне зерно, привезене від молотарки, яку наймав на мольотбу Супрун у Говарда. Згорнули на ворошок перевіаний, чистий ячмінь, окремо якусь білясту пшеницю і вкрили на ніч соломною, щоб не відволочувалось. Розмовляли між собою щиро, мов брати. Хлопці крутилися недалечко, поглядали на дядькову картату сорочку, білі гудзички, а підступати не одважувались: батько не любив, коли діти слухали дорослих.

— Багато я побачив землі, води й різного люду. Але не питай, що взяв до голови — все змішалось.

— Розповідай про все разом.

— Часто згадував про тебе. От би Павло подивився на таке, думав. Що він сказав би?

— По яких же краях ми з тобою ходили? По хороших?

— Аякже! Мій хазяїн знає, де й що зняти на фотографії, щоб заробити. Нью-Йорк, Детройт, Буфалло, Торонто — високі міста. У Джона Цибулі скрізь родичі і свої люди. До кожного протягнута жива ниточка.

— Це краще, ніж колюча дротина.

— Бачив бідних і багатих, бурлаків і злодіїв. Робоча людина, скажу тобі, по всьому світі однакова. Вона дає всьому ціну і рух. Зодягнута як-небудь і добра до такого, як сама. Ми щодня поспішали. Я переносив апарат, триноги, торби. Були на Ніагар-фолс. Ніагарський водопад! Чув?

Вечеряли, як на селі, під зорями, розмовляли по-своєму, як дома. Трохим у розмові раз у раз повертався на водопад.

— Ідуть, плывуть туди, як до гроба господнього. Дивовишне, явлення земне й небесне. Вода спадає з висоти десяти будинків, розбивається в пилуку, а далі знову береться страшною, темною рікою.

— Чого ж вас з Цибулею туди понесло? — не втерпіла Параска, підсипаючи з казанка машеної картоплі землякові. — Коли дуже далеко заїдеш, можна й додому не втратити.

— Додому? А де в мене дім? Один — це ваш, куди я завжди прийду, як собака по старому сліду. А мій, наш...

— Так, що ж ви знайшли для себе на тому падуну? — Павло не любив при дітях цобіжно торкатися важливого.

— На альбом знімали канадський і американський Ніагар. Брали панорами зі скель, брали й з неба.

— Ще на небі вас не було з Цибулею. Чи не на крилах піднімалися? — Параска обізвалась, аби під'юджити Трохима, та згадала й про інше. — Он з крил уже бомби кидають на військо.

— Хіба аероплан і людей бере з собою? — ніхто й не помітив, як Степан просунувся повз дядька Трохима і вже стояв поруч.

— За долари, Степанку, машина з крилами людей катає над течією і фотографа з апаратом кружляє, як йому заманеться.

— І ви літали? — хлопець згорав від цікавості.

Трохим тернув рушником вуса, хитрувато зиркнув на хлопця і, перехопивши його серйозний погляд, відповів:

— Не літав я, Степанку, не літав, а біля крил і самого мотора стояв, як оце ти біля мене. Брався за машину і випихав її на плац, аби їй було де розбігтись.

Трохим стримав себе, щоб не крутонутися якусь примовку, не похвалитись чимось надзвичайним. Поклав руку на плече Степанові. Той не зводив з нього великих синіх очей, повних жадання слухати, бачити, знати.

— Ми з тобою ще політаємо! Аероплан — це птах, а не курка. Він легенько сідає і плавненько здійсмається, як голуб.

— Трохиме, нащо їм отаке на ніч говориш, щоб крутилося, літали у сні? Їм он коровки, телята, курчатка...

— Мамо, ти нехороша! — випалив Степан і виприснув з-під Трохимової руки.

Аж на току бухнувся в соломку. Хлопці подалися за ним: на м'якому приємно перевертатися.

Таке бувало рідко — спали надворі, на токовищі, батько й Трохим біля зерна, на соломі, трое хлопців вмістилися у ящику фургона. Вони підкотили воза поближче до батька. У ящику їм затишно, а зорі ясніли просто над головою. Хлопці наслуховували скарги дядька Трохима на своє життя.

Цибуля мав його при собі за носія важких ящиків, торбинок, а платив за все, як тому бурлаці, якого можуть ні за що позбавити роботи. І політати, скупердяга, не дозволив Трохимові. Альбом «Ніагарський водопад» приніс Цибулі багато грошей, а робітникові господар не вділив нічого й за те, що ночами бовтався в їдких розчинах, промивав та просушував негативи.

Хлопці зітхали. Поруч, в загоні, тяжко, зі стогоном сопіли корови. Десь з тріском падала гілка чи щось ходило по лісу і трощило сушняк. Біля вороха мовчали. Гришко відвернувся й засвистів носом, Федько вже давно спав.

— Значить, розбив глека з нашим земляком?

— Як ти колись із Харитоненком. Край! Покинув його в Штатах. Трапилась там велика робота. На елеватори якраз полилося зерно, туди й пішов. Скільки подужаю, думаю, своїми жилами, стільки й заплащать.

— Так, — сумно промовив до себе батько. — Немає тепер у Вінніпезі в кого й грошей позичити.

— Я хотів помиритися — не вдалося. Коли повернувся з Меніаполіса, зайшов і до Цибулі. Ти знаєш, я образою довго чарчуватись не можу. Цибуля сидів у скляному павіль-

йоні і читав газету. Я сказав: «Добридень!» Пам'ятаєш, як йому сподобалось тоді, коли брав мене, що знаю Руданського і всякі примовки. Бачив би ти, як він тепер подивився на мене. І причиною тому був не сам я, не те, що покинув його з тринogaми й торбинками. Газета! Світло червоної шибки падало на нього, він наче палав. «Царя скинули з трону під ноги? Восьмигодинний робочий день? Відібрали поміщицьку землю?» — Джон Цибуля наливавсь з цими словами вогнем гніву. «По-твоєму, те, що діється у вашій Росії, нам на добридень?» Не чекав, що я скажу на це. Цибуля зіжмакав газету, кинув на підлогу і почав топтати її черевиками. «Ваша революція — червона пошесть! Російські українці — більшовики! Ми, галичани, їдемо сюди, щоб з мозолями привезти у свій край культуру, цивілізацію, а ви — щоб сіяти серед нас непокору владі і хазяїнам. Підняти зброю проти законної, божої влади, проти свого царя — це значить сіяти хаос!» Він пройшовся по веранді, зупинився переді мною і сказав: «Пане Волошин, я більше не бажаю бачитися з вами у моєму домі. Ви завдаєте шкоди моїй репутації відданого королівській владі Великої Британії і Канади. Забудьте мою адресу! Я — «дрібна буржуазія», ви — «пролетаріат»... Він обійшов мене і відкрив ще ширше двері. «Поки що дрібна буржуазія вказує вам дорогу: гетьте звідси!»

Параска уже обійшла віз, вкрила хлопців і тихо присіла збоку Павла на солом'яну постіль.

Трохим замовчав. Перегода заговорив про інше:

— Це там, у нас, на цукроварнях, хлопці з ременів наріжуть собі добрячих підошов.

— Революція, Трохиме, машин не псуватиме. Робітникам з них доведеться жити.

— Дня вам не вистачить для балачок? Спали б собі смирненько, — втрутилась Параска.

— Я завтра повертаюсь до міста.

— Поїдеш, коли стовпи закопаємо для воріт.

— Пізно окопуешся. Пора все це покидати. Беріть на налігач корівку і мандруйте до Вінніпегу.

Супруни пригнічено мовчали.

— Батькові пишеш? — спитав Павло згодом.

— А нащо його турбувати? Так скоріше забудуть.

— Ой, божечко! Та хіба ж мати й батько забудуть рідного сина? Як старітимуть, то щодня плакатимуть та виглядатимуть.

— Тут і зірки якісь не такі, як у нас, — сказав Трохим.

— Зоставили ми наші зірки, Волосожар і свого Воза, над Україною.

— Тільки Чумацький Шлях взяли з собою, щоб не заблудитися в світі,— сказала Параска глухим розм'яким голосом, поспішно підвелася і безмовна, темна, наче тінь, попрямувала до хати.

На другий день Степан надвечір пригнав худобу на подвір'я, кинув перед порогом скручену в кільце вірвовку, батіг. Упрілий, з патьоками поту на скронях, заскочив до хати.

— Де дядько?

— Дядька Трохима вже немає.

— Поїхав?

— Пішов на Рівертон.

— Пішов?..— він прожогом вискочив на двір; пролопотів попід вікнами.

Тієї ночі Супруни вперше відчули, яка довга, важка й страшна ніч у вересні, коли треба ждати і ждати сина, який не повертається додому.

Сніговою, вітряною, холодною облогою насунула зима 1917 року на причаєні в степах і серед лісів селища Манитоби. З цією зимою в життя Супрунів увійшли довгождані і несподівані переміни. Народивши п'ятого хлопчика без баби-повитухи, Параска зосталась назавжди хворою. Готуючись до шостої дитини, вона часто нагадувала Павлові про лікарню.

Чоловіча супрунівська родина і мати на цей раз чекали дівчинку. Хлопці бачили, як матері щодалі ставало важче нахилятись до казанів, до води, навперебій попереджали материні руки, поспішали один перед одного їй все подати, принести. Оповідали матері за уроки, за вчительку, пригоди.

Під гострі, вітряні холоди, по глибокому снігу, на великих санях, запряжених волами, Супрун віз дружину до поїзда. Батько взяв із собою до Рівертон Гришка й Степана, щоб повернулися додому з волами.

— Найменшенького глядіть... Сашко любить картопельку, варіть йому частіше... А ти, Степане, знай, що Гришко тепер для вас — батько й мати, слухайтесь його... Ой, чи скоро вже станція?..

— Дивіться, щоб худобина не затяглась прив'язом,— повторював батько свої накази.— Курям сипте вранці й увечері.

— Добре, тату,— відгукувався Гришко, не оглядаючись, і ще старанніше поганяв млявих волів.

— Чуєш? — батько взявся за плече Степана.

Степан заблимав очима з-під насунутої шапки.

— Чую, тату. Дядько Трохим казали, що у Вінніпезі є фабричні ключки до хокею.

Мати похитала головою.

Приїхали. Паровоз шипів парою, кілька вагонів стояли на колії. Батько підвів матір до приступок, поміг піднятися. Хлопці дивилися на страшні, масні колеса. Паровоз дав гудок. Станція спорожніла.

— Гей! — вигукнув Гришко, Степан підстобнув борозеного.

Засипана снігом дорога лежала перед ними на два десятки кілометрів...

Цю першу відстань, подолану з обов'язку перед батьками, подорож через страх, яка прибавляє дітям літ і мужності, Степан згадає за інших обставин. «Оце хоч би воли», — скаже Степан Супрун і усміхнеться своїм спогадам.

Короткий, крикливий поїзд Рівертон — Вінніпег ішов понад озером, проминав розсіяні по березі оселі і підбирав мисливців, зимових рибалок. Пасажири, входячи до вагону, гуркали обмерзлими ботами, прикладами рушниць, скрижалою здобиччю, а продершись до сидінь, поспішали зігрітись залишками віскі; шалено кашляли, галасливо підсумовували роботу. Тихо й чемно тримались пасажери, які повертались з гостин у передріздвяні свята, також ті, що поступились місцем, пересунулись, аби дати закуток Павловій недужій дружині. Люди сторожко позирали на важку жінку, на вусатого, смаглявого чоловіка в одязі фермера, уважного своїм обходженням з дружиною, сусідами. Пошепки переказували зворушливі його слова подяки й неточні вимови Параски, яка, немов прислухаючись до чогось свого, сиділа ні на кого не звертаючи погляду.

Павло тримав Парасчину руку, чув її гаряче тепло, а зором ловив майже все, що промелькало, — дерева, кущі, стовпи, будівлі, бачив, як незмінно, холодно просвічувалась поміж ними незрушна біла крига. Усе сприймалось крізь тривогу й страждання. Чому так багато лиха й горя в житті? Невже вітри переносять насіння зла за ними — куди не поїдеш, куди не підеш? Невже проростає воно серед нас, і його колючки дістануться й нашим дітям?.. Нашим дітям!..

Павло завважив: Параска заплющила очі, притихла. Заглибився в роздуми.

...У Росії революція... фабрики й заводи — робітникам, земля — селянам, батракам, мир — людям... Мое, дороге і дуже далеке нині... Боровся, саме таким уявляв собі людське життя... Що близько — промелькає, велике — байдуже до мене, як крижане озеро... В мені самому повинна відбутися ця революція. Де вони тепер, Сахненко, товариші? Як мені без них?..

Дома вирішили, що в місті попросяться на колишню свою квартиру, але Парасці у трамваї стало ще важче, Павло згадав про Дев'яткіних, які жили близько, — і зійшли біля них на нічний вулиці. Дев'яткіни прийняли земляків, як рідних.

Широкі простори душі людської: одні обживаються у ній поступово й назавжди, інші швидко згасають в непам'яті, треті зостаються з перших зустрічей, як звучання хорошої, необхідної людині музики. Супруни мало бували у Дев'яткіних, але Борис Павлович подбав про влаштування Павла Михайловича, ознайомив його з прогресивними діячами Вінніпега. Раїса Олександрівна Дев'яткіна озброїла Параску найнеобхіднішим англійським словником, сама була рада чути рідну мову від Параски.

Раїса Олександрівна, вгледівши Параску, зойкнула від жалю й тривоги і кинулась до неї. Вивільнили кімнату, вклали у постіль, зв'язалися з акушеркою. Незабаром у квартирі запанувала нічна тиша. Лиш у кабінеті Бориса Павловича довго бунтувались приглушені чоловічі голоси.

— Ми з тобою, Павле Михайловичу, іскри, які далеко залетіли.

— Іскра, вона швидко гасне.

— Ми не з вогнища — з ковальського горна, з-під молота! Нас викувало життя.

Супрун крутнув головою — не любив подібних висловів і запалив цигарку. Говорив коротко, схвильовано:

— Батраки боролися за те, що й робітники, ми вимагали належного карбованця за наші мозолі.

— Канадські профспілки в роки імперіалістичної війни лише протестували проти реєстрації робітників, аби не потрапити під мобілізацію. Звичайно, антивоєнні виступи зволікали відправку формувань на фронт до Європи, однак вигуки на вулицях Вінніпега мало впливали на гуркіт гармат, що пожирали нещасних солдатів. Послухай, ось де чується справжній голос трудового класу.— Дев'яткін похапцем

перебрав на столі газети, розгорнув одну на весь розмах рук і, хвилюючись, прийнявся голосно читати.

— Краще загинути славною смертю, борючись за робітничу справу, ніж покласти голову за бариші капіталу на фронті, чахнути від голоду і непосильної праці. Всі під червоне знамено революції! Геть царську монархію! Восьмигодинний робочий день! Всю поміщицьку землю — народу! Геть війну! Хай живе братерство робітників усього світу!

Дев'яткін опустил газету. На його обличчі відбивалось нахнення. Супрун підвівся з крісла.

— Тільки такі заклики Петербурзького комітету більшовицької партії, воля Володимира Леніна могли повести трудовий народ на соціалістичну революцію! — Дев'яткін раптом стихив голос до шепоту, в якому чулась пристрасть. — Про що мріяли революціонери кількох поколінь, за що боровся кожен з нас, чого прагнули робітники, біднота, передові мислителі, стало реальністю у країні, від котрої ми тепер так далеко.

— Нам би тепер заради дітей — на батьківщину, додому! — Супрун стиснув руки в кулаки і рішуче зробив крок перед собою, наче переступив якусь перепону і став на тверду землю.

Дев'яткін розгорнув руки і опутився на край столу, біль відбився на його згаслому обличчі.

— Задля майбутнього дітей. Ми розмовляли про це. Ще невідомо, як уряд Бордена поставиться до революційної Росії. Будуть невизнання, бойкоти, заборона реєміграції. Будуть переслідування за саме бажання повернутися в Росію.

Супрун опутив голову. Чорне волосся розпачливо опало на його обличчя.

Вони поснули на саяк-так прилаштованих постелях. Робочий стіл бугрився безладно кинутими, розкритими книжками. Газети там і тут кричали повідомленнями з Росії.

Рано-вранці притихлу, заглиблену в себе, лагідну, як дитина, Параску вивели з будинку і доправили до лікарні. Павло не повернувся на сніданок до Дев'яткіних — на залізничній станції лише зранку можна було захопити якусь роботу.

Зав'южені вагони пахли присмагою мазути, будили в Павла спогади недавнього, жадобу заводської праці.

Короткі грудневі дні висотували сили, полишали нерозвійні думи. Що з Параскою? Як дома хлопці впоруються

з господарством? Отримавши надвечір заробок, Павло купував харчі і поспішав до лікарні. Через віконце передавав згортки і завмирав перед великим вікном, де зрідка проходили постаті в білому. Сестра впізнавала Павла по заячому коміру пальта і такій самій вушанці. Вона схрещувала на грудях руки — нічого не змінилось. Дев'яткіних Павло турбувати не зважувався, допізна блукав по вулицях, ночував на вокзалі. В голові гуло — наче за стіною мчав і мчав безкінечний поїзд.

Одного дня він раніше, ніж треба, покинув роботу. Ніс на спині важкий ящик, і йому вчувся скрик жінки, дитячий плач...

На цей раз сестра, впізнавши його, усміхнулась і розв'язала та знов зав'язала хустку. Павло не відступав од вікна, якого вчора побоювався. Здогадався: дівчинка!

Нескоро збагнув, у якому напрямі йшов, звідки рушив, чим збентежена його душа... Постояв, опам'ятався. Він провідає нині колишню їхню господиню на Борус-авеню, він поділиться радістю, похвалить собачку, поспитає, чи не потрібно щось зробити по дому. Коли ніхто не посів кімнатчини, може, приведе сюди на кілька днів дружину.

Йому взагалі треба тепер жити у Вінніпегу! Звідси починається дорога до океану!.. За океан!.. Павло не помітив, як пришвидшував ходу, як опинився перед знайомою хвірткою.

Павлів голос тут пам'ятали.

Листи від батька і Сахненка, давні, обліплені печатками й марками, переповнили цей день звістками, спогадами, передчуттям нового.

Він слухав господарку дому, оповідав про ферму, залишених дітей, про дружину й доньку, про можливий переїзд до Вінніпега, а думав про Сахненка. Павлові вчувалися, наче живі, на голос його слова з листа. «Отримаємо землю, заживемо, Павле Михайловичу, господарями... Вислав би нам із Канади плугів, борон. Кажуть, в Америці реманенту більше, ніж у Росії, а це дуже потрібно хліборобу». Батько писав про те, що Павла розшукували аж на Алтаї, повідомляв, що в степу, серед снігів, замерз Митрофан, Павлів брат, що старші сестри повиходили заміж... Мати дивиться фотографії та плаче... «Як вас побачити, коли ви за горами, за морями?»

Він сидів один біля столика, того самого, за яким збиралась сім'я, перечитував листи, поринав у спогади. Мов блискавкою хмари, вони раз у раз освічувались поривною,

паляючою думкою, яка переносила його з континенту на континент. На мить йому здалось, що поруч його діти, дружина з малятком на руках.

— Наші діти народилися там і тут. А ми, Параско, їм єдина рідна земля.

Знову Парасці довелося залишатися самій на фермі, з дітьми, курми, телятами, волами. Чоловік перебрався до Вінніпега, працював на заводі, щотижня приїздив на Говардвіллі, обтяжений вузлами, зморений довгим шляхом від станції. Переступав поріг, чув зраділі голоси, брав на руки малих, і опадала з пліч втома, легшав тягар невлаштованості. Павло розпитував, як поводять себе Григорій, Степан, Федько та Андрійко; мати кидала короткі строгі погляди на декого, відповідала з терплячою прихильністю до всіх. Одне навесні Павло, ідучи до міста, сказав і Степанові вкласти до сумки одяг, шкільні підручники, — удвох їм буде веселіше, а матері легше вправлятися з п'ятьма. У хаті піднявся плач: малим шкода братика, Григорій і Федько слізьми скаржились на те, що не їм дісталось місто: не забували товаришів, грища на вулиці.

У поїзді Степан відчув повне задоволення переміною, раз у раз нагадував, що все триватиме довго, уважно поглядав на батька. Павло Михайлович від самого Рівертона не відривав очей од свіжої газети, лише зрідка якось стурбовано позирав на сина. Степан від того погляду старався сидіти ще рівніше й чемніше, навіть перебирав пальцями гудзики на піджаку і зав'язь краватки — мати вбрала його так само, як батька; простежила, щоб волосся зачесав на проділ, начистив черевики.

— А то що? — Степан вхопився батьковою руки. Вдалині на дорозі щось поблискувало.

— Автомобіль.

— Паровоз його заріже.

— Проскочить. Нам до переїзду ще далеко.

— А ми будемо жити у нас чи в когось?

— У нас, де жили. А як переїдемо до міста всі, житимемо на Магнус-авеню, де крамниці.

— Будемо всі разом! Там близько парк і каруселі. Пам'ятаю!

— І школа.

Степан, мабуть, уперше так зблизька дивився в батькове обличчя, звернене очима, зморшками від усмішки до нього одного. Сильний, суворий і такий лагідний його батько! Та

він ось знову прикипів до газети. На зламі сторінки Степан прочитав масивні, густо начервонені слова: «Свободу борцям за... Всі на демонстрацію!» На знімку люди здіймали руки із стиснутими кулаками. Павло Михайлович вловив цікавість синову і перегорнув газету. Ця увага заважала йому віддаватися своїм думкам. Газета страйкового комітету, одна на все місто, видавана протягом кількох тижнів, оголошувала і закликала на завтрашню загальну демонстрацію за визволення з тюрми заарештованих поліцією керівників профспілки. Павло Михайлович уже виходив на вулиці міста з вагонниками і паровозниками свого заводу. Профспілкові ватажки доручали йому тоді збирати в залізну скриньку кошти у фонд допомоги революційній Росії, і він робив це з гідністю і розумінням обов'язку. Дев'яткін, котрий нині працював у газеті оглядачем європейських подій, побачивши Супруна в лавах робітників англійців, французів, слав'ян, гаряче привітав його.

— Рішучий крок маємо зробити післязавтра. Зайди до мене в редакцію. Десять наших товаришів сидять за ґратами. Уявляєш їхнє становище?

Як він не подумав там, на фермі, про Степана? Нашо хлопцеві бачити все те, що відбуватиметься завтра? Поліція нікого не підпустить до в'язниці. По Борус-авеню теж проходитимуть колони до Головної і Вікторії-парку...

На Сумщині Сахненко довіряв Павлові притаєні плани й наміри, і він відчував, що за людьми, з якими тримав зв'язок, діяла сила спільності, це надавало рішучості Павловим вчинкам. Так почав осягати значення виступів, які співпадали з його переконаннями, його характером. У Канаді Супруна поглинула боротьба за існування — вона заповнила його повторенням одних і тих самих турбот, розрахунків, остерог, прив'язала його до майна, погоди, заможних господарів. Вісті з Росії, листи від Сахненка сколихнули, просвітлили його душу й голову відблесками далеких заграв. Дискусії з Дев'яткіним, товаришами по роботі привели його до цехової профспілкової організації, її активного крила з емігрантів слов'янського походження. Що ж йому скаже «Вестерн лейборі' ньюс» про завтрашній день?..

— Ще не зголоднів?

— Ні, тату. Аж як приїдемо, тоді мені захочеться їсти.

— Приїдемо — затопимо плитку, зваримо, чого побажаємо. Он скільки мама згорточків та вузликів умостила.

Вони обидва вдоволено посміялись.

Ішли містом. На вулицях рідко стрічались люди, трамваї не ходили.

На скляних парадних дверях будинку Степан впізнав красиві візерунки бронзових смужок; до їхньої кімнати вели фільончасті, вузькі двері.

— Ой, як у тебе, тату! — Степан пірнув у м'яке крісло. — Це все наше, твоє?

Батько відхилив зеленкувату штору, світло враз постарило меблі, стіни, підлогу.

— Гарно? — перепитав батько.

— Еге. Як у лісі.

Степан ще побачив прибиті до стін малі й великі оленячі роги, похмурі картини в темних рамах і зрозумів: все це було не їхнє.

Коли батько прийнявся готувати вечерю, до передпокою вийшла господиня. Хвора, малорухлива, з білим пудельком, який крутився біля її ніг, — вона човгала до Супрунівської кімнати.

— А де мій любий хлопчик? Де Стів? О, він уже заснув, бідолаха? Я йому цукерки принесла, — вона тримала на плисківатій тарілочці розсипом яскраві монпансьє і квадратики печива.

Вони стояли перед хлопцем, який міцно спав, заломивши до грудей голову, темне волосся відтіняло здорову свіжість його обличчя.

— Ваш маленький Стів уже парубчак. Я вам говорила, пане Пауль, Стів буде високим на зріст, вольовим і сміливим. Але солодощами смакують і такі самостійні хлопчиська.

По вечері Павло Михайлович поспішив до Дев'яткіних. Раїса Олександрівна, перепитуючи, хто прийшов, довго відмікала замки.

— Це ви, Павле! Щасливі, що живете на фермі. Борис третій день не з'являється додому. Його товаришів заарештували. Як Параска? Як маленька Анка?

Сутінок у квартирі Дев'яткіна ніяк не в'язався з її повсякденним життям.

Невеликий двоповерховий будинок приватної друкарні, де знайшла притулок «Вестерн лейборі ньюс», світився усіма вікнами, відкритими навстіж; з його нижніх приміщень на вулицю виривався нагальний машинний шум; нагорі гули голоси, рухались постаті.

Павло Михайлович шугнув у розчинені двері.

— До кого? — перепинив чоловік, який темним одягом зливався з коридорним мороком.

— Журналіст Дев'яткін тут?

— Проходи!

Павло Михайлович остовпів перед великою кімнатою, повною людей і тютюнового диму. Збурхували гарячі перемови.

— Увага! — молодий басок намагався пересилити гомін. — Прошу уваги! Мій друг переслав найновіше надбання видавця Гореса Ліврайта. Книга Джона Ріда! Репортаж з Петербурга і Москви. Революційна публіцистика! — рука піднесла над постатями тоненьку білу книжку. — Ось вона! Її сторінки — живий огонь боротьби мас проти капіталізму в Росії. З цієї хвилини ми бачимо, що на цьому історичному етапі єднання робітництва всього світу Сполучені Штати мають не лише Рута й Стівенса, — а це вони вимагають від знесиленого, напівголодного російського народу війни до переможного кінця. Вони прагнуть за долари купити армію Росії, сибірську залізницю, кажу — не тільки Рут і Стівенс їздили до Росії, їхні плани, спрямовані на так зване зміцнення морального стану населення, затиснутого в пазурах вседержавного орла, уже розтоптали полки красногвардійців і збройних робітничих загонів. До Росії тисяча дев'ятсот сімнадцятого року їздили й американські революціонери. Слава Джону Ріду! — чоловік, який тримав у руці книжку, зіп'явся на ноги, щоб ще вище піднести книжечку, як прапор, і Павло Михайлович побачив молоде, чітко різблене обличчя з розвіяним, як на вітрі, білявим волоссям. — Слушайте! — оратор читав із книжки, вимовляв кожне слово з піднесенням, мов з трибуни. — «Що б там дехто не думав про більшовизм, російська революція є одною із найбільших подій в історії людства. Історики нині розшукують найменші подробиці про Паризьку Комуну, так само вони захочуть знати все, що відбувалось в Петербурзі в листопаді 1917 року, яким духом був охоплений народ, якими були, що говорили і що робили його проводірі. Саме про це думав я, коли писав цю книжку...» Десять днів, які здивували світ! — вигукнув на кінець довгої цитати, розмахуючи книжкою. Мовив далі: — Десять днів! У нас є один день. Завтра! Ми сьогодні повинні його підготувати так, щоб зломити Робертсона і Мейгена, вирвати з їхніх залізних пут наших товаришів, добути перемогу робітничому Вінніпегу!

— Супрун? — почув Павло Михайлович, не помітивши, коли Дев'яткін кинувся на сходи. — Де ти заподівся? — він мовби палахкотів, як смолоскип на вітрі. — Я гадав, на Говардвілл ти їдеш на кілька годин.

Павло Михайлович ступав за товаришем, ловив очима текст, який Дев'яткін продовжував читати.

— Ледве склали остаточний варіант звернення до трудящих Вінніпега. Треба до ранку надрукувати кілька тисяч... Підеш у першій шерезі. Я представляю тебе членам страйкового комітету. Інтернаціональна шерега!

Нагорі у великій кімнаті розстеляли від стіни до стіни червону, білу, синю тканини, добирали слова для лозунгів.

— Восьмигодинний робочий день — наша вимога, наше право!

— Треба намалювати виснажені робочі руки.

— Зціплені в кулак! Ми не прохачі, а сила!

— Поверніть канадських солдатів з Росії!

— Отут нехай матері простягають руки.

— А хто нестиме цей транспарант?

— Англійські товариші не відмовляться.

— Браво!

Павло Михайлович повертався додому глухими вуличками, і йому раз у раз вчувалось, що за ним хтось іде слідом. Все, що почув, що доручили йому, вихрилось над ним тривогою. Його тверезий розум намагався відокремитись від усього, побачити, почути все збоку, на відстані, зважити все. Він піде завтра на демонстрацію з сином, не відступиться, але хотів уявити натовп, хвилі збуреного люду, знайти місце синові. Наша країна дала урок усьому світу, і ми тут не будемо байдужими!

Скоріше б настало велике Завтра...

На світанку місто пробуджували гудки — тепер вісники робочого дня мовчали. Батько згадав про це, побачивши по-світліле вікно. Степан схопився в одну мить. Хлопцям завше хотілося іти, їхати, пливти по озеру з батьком, і коли б зараз були не в місті, син міг би подумати, що їх чекали довгі весла. Павло Михайлович замовчував од сина те, про що той уже здогадувався, — страйк, поліція, вуличні небезпеки... Він дома не залишиться нізащо! Не буде він умиватися, снідати — побіжить за батьком, як бігає до худоби, розбуркуючись на стежці.

Павло Михайлович послав умитися з милом. Коли той повернувся до кімнати, батько був у свіжій білій сорочці, чистому костюмі.

— Ти бачив коли-небудь, як хлопчиська продають газети? — поспитав батько, ступаючи по коридору.

Господарка відчинила двері, пудель шугнув поперед неї.
— Ви до міста? — вона пильно оглянула Супруна. — Берете з собою мого Стівочку? Необачно чините, добродію. Бунтарі озлобили поліцію проти людей. Під таку пору кожного рання постать на вулиці підозріла.

Супруни привітались і швидко зійшли з ганку.

— Ми будемо продавати газети? — перепитав Степан. — Я переносив важкі зв'язки газет, коли хлопців переганяли на інше місце.

Батько не відповів чи недочув.

Перед будинком натовп запрудив вузьку вулицю. З друкарні виносили якісь папери, і вони, кинуті розсипом на людей, змигували на сонці білими цятками. Вулицю перетинало кілька передніх шерэг поважних чоловік. Степанові не терпілось прочитати написи на полотнищах, та його підкликав до себе батько. «Дядько Борис!» — зрадів Степан, побачивши його поряд з батьком. Дев'яткін дав хлопцеві пакунки листівок, і Степан відчув себе гордим, заклопотаним справою дорослих, і його, як усіх, поглинула атмосфера події: люди, лозунги, гомін, збуджені вигуки.

Натовп щодалі більшав, видовжувався. Потім він рушив за першим рядом монолітно.

Степан ішов із пакунками в руках, плечем до плеча із старшим за нього юнаком, наглядаючи за батьком у просвіті між людей. Павло Михайлович назирив за сином і щодалі дужче проймався урочистим виглядом першого ряду, червоним полотнищем, один край котрого тримав він, чув щодалі потужніший гул за собою. Він упізнав членів страйкового комітету, імена яких називались учора, знав, що вони виступатимуть на мітингу у Вікторія-парку, потім складуть делегацію і підуть з вимогою випустити своїх товаришів із в'язниці. Думаючи про це, Супрун був готовий до кінця йти в передовій шерезі. Він упізнав білявого молодика, який учора підносив книжку, славив Джона Ріда, і наче відчував кроки людини, по якій рівняв себе.

Головну вулицю перед будинком уряду провінції перетнула кінна поліція. Люди тісніше зімкнули шерєги, лікті, йшли далі, вірячи в незрушну силу згуртованості. Перед ними повинні впасти перешкоди, вони мають дійти до площі, промовами ораторів висловити свої вимоги до уряду. Щільна перша шерєга з червоним полотнищем над головами із словами про свободу, восьмигодинний робочий день ще твердіше ступала по бруку. Павло Михайлович на мить забув про сина. Ось-ось поліція розступиться, і вони про-

Йдуть далі, вони донесуть сильні і гнівні слова, зімкнуті голоси до того місця, де їх почують.

Відстань між гвинтівками і беззбройною колоною, між кіньми і людьми зменшувалась, вона наче стискувалась і сама, здавалось, була здатна вибухнути, щоб відкинути назад кінноту.

Залишалось кілька секунд і кілька кроків. Тоді білявий молодий чоловік, здійнявши руки, в яких стискав газети, листівки, книжку,— обернувся до демонстрантів і вигукнув слово, у яке вклав усього себе, свою душу, як і в той поривний жест. І всім здалось, ніби він сам зринув з тим надлюдським, сильним кличем.

— Впе-ере-ед!

Степан здался побачив того, хто кинув вигук звідти, де йшов батько. Слово гукало і його туди, де мало статись щось дивне, і він, гублячи залишки ще не розкиданих листівок і газет, шугнув між постаті наперед. Степана і його товариша підхопила зринула людська хвиля, погорнула їх натиском до перших рядів. Степан побачив, як поліція зненацька, враз відвернула коней на боки, а в глибині вулиці, за нею, відкрились кілька рівних, виструнчених шерг стрільців з гвинтівками; ще далі за тими стояв трамвайний вагон, набитий озброєними.

Рішуче і дзвінке, як вдар шаблею по криці, слово вдруге злетіло над головами. Робітники, зриваючись на біг, посунули вперед, вірячи, що і навалою тіл повалять перепони на шляху. Стрільці, тримаючи гвинтівки наготові, короткими кроками задкували до трамвайного вагона. Це піддало сміливості демонстрантам — вони почали підбирати на вулиці, з огорож, з бруківки все, що могло стати їм зброєю нападу. Ворожнеча, запал до відвертої сутички пожирали витримку людей, як полум'я сухе паливо. Полісмени поклали пальці на спускові гачки. Перші ряди стримували натиск, та ось над їхніми головами прошуміло кинуте каміння, паліччя.

Хтось із тих, що сиділи на конях, підніс вгору шаблю і враз опустив її.

Гримнув залп гвинтівок. Кулі просвистіли над натовпом.

Павло Михайлович бентежно озирнувся назад, шукаючи Степана. Він був недалеко, в кількох кроках, пробираючись до батька. Коли вони вхопилися за руки в тіснях, другий залп вдарив кулями в людей.

— Тату! — скрикнув Степан і припав до батька, рятуючись.

Зойки, вигуки, стогін, прокляття видихнули тисячі людей. На бруківку впали убиті, поранені. Колона від передніх до останніх здригнула від болю, страждання. Люта зненависть до карателів поїняла всіх, вона пронизала людей жадобою рвонутися вперед і розтоптати, розчавити голими руками ворогів. Але залп гримнув знову, і колона немов обмерла від жаху — кожний наче уздрів перед собою прірву. Колона стала. Передні подалися назад, рятуючись то у підворотті, то за товстими залізними стовпами. Лише ті, що вийшли з іншого провулку, там, далі, зненацька збоку напали на стрільців, роздрібнили їх стрій, поглинули, затопили, як вода затоплює камені. Діставшись трамваю, люди сотнями рук і тіл перекинули його з тими, хто не встиг виплигнути з нього; брязкнувши склом, вагон тут же спалахнув вогнем, підпалений.

Тепер на демонстрантів мчала кіннота з шаблями наголо.

Павло Михайлович побачив її в ту мить, як вона рушила з місця, як збила перших стрічних кіньми. Він тягнув за собою Степана на якесь подвір'я, але ще на вулиці побачив на тротуарі людину, яка повзла до чийось дверей, опираючись на руку. Степан кинув батька і побіг до пораненого. Вони вдвох опинилися біля нього. Біляве волосся на його голові було зачервонене кров'ю.

— Кров! — скрикнув Степан, і його очі наповнились слізьми. Він впав біля нього на коліна.

— Товаришу! Поранили, гади! — Павло підхопив його під руки, аби він не повалився зовсім на бруківку. — Сюди! — гукнув ще когось. — Джон Рід! — побачив серед газет впалу на кривавий камінь книжку.

Втрюх — двоє дорослих і малий, — підклавши руки, понесли демонстранта в чийсь дім.

Степан тримав пораненого під голову. На хлоп'ячі руки текла гаряча кров борця.

У 1920 році, восени, Супруни розпродали знаряддя, худобу, збіжжя, забили вікна і двері будинку, бо ще ніхто не купував, і переїхали всією родиною, вісім душ, до Вінніпега.

П'ять школярів щодня йшли до школи, Павло Михайлович з першим гудком — на роботу. Тепер він був зовсім

несхожим на того Супруна, який приїхав сюди сім років тому. Змінився Павло після пережитої демонстрації — вони таки визволили товаришів, вписали до колективного договору робітників з підприємцями кілька важливих вимог і умов, — після нових листів Сахненка, потім його сина: став мовчазним, задумливим і завжди втомленим, наче оте мовчання, думання були для нього безперервною, тяжкою працею. І справді, він тепер щоб не робив — думав про повернення додому, він уже йшов, їхав, плів по знайомій землі й воді, подумки розмовляв про це з дітьми, з Волошиним, з тими уявними людьми, котрих нашукував для влаштування повернення тут, в Канаді, і з тими, кого стріне там, дома.

З дітей найбільше клопотів завдавав Степан. У ньому найвідчутніше відбивалось і проявлялось їхнє становище: нестатки, невпевненість у своїх силах, неспроможність дати їм, дітям, належне й щось більше, ніж мають інші, — одяг, розваги, їжу, допомогу й потрібне спрямування в освіті. Степан чи не щодня викидав якогось «коника»: пристрасть, юначі поривання вибухували несподіваними вчинками, які не вкладалися в шаблон поведінки школяра. Відпало наслідкування індіанцям, захоплення полюванням, пошуки лісових таємниць і пригод, зосталась зневага до навчання і культ хокею, сили, прагнення перемог і визнання команди. Степан ріс високим, довгоногим, рукатим, здоровим, горнувся до хлопців, старших за себе. Його поважали за спритність, відданість дружбі і сміливість у стосунках з тими, хто нападав на його команду, намагався завдати їй прикрошів і якимось ослабити. Його пробували переманювати інші групи до себе — пропонували наймодніші ковзани, нову, легку й замашну ключку, спортивні вдягачки. Однак Степан на це не піддавався, залишавсь із своїми хлопцями і майже в кожній грі з суперниками його команда перемагала. Палити тютюн, як інші, боявся — за один запах тютюну батько сіктиме ременем, як уже було, та ще й попереджено. Тим часом додому приходили скарги вчителів, нарікання батьків кривджених дітей; між цим дріб'язком раптом просковзнуло і звинувачення в злочині — колективній крадіжці.

У місті провадився турнір шкільних і вуличних хокейних команд. Команда школи імені лорда Нельсона, в якій навчався Степан Супрун і його брати, мала шанси увійти в розряд кращих, але могла б стати першою — для цього їй потрібні були нові ковзани, фабричні ключки, бо тільки

маючи таке сучасне спортивне оснащення, можна було запросити хоч на кілька днів хорошого тренера і, звичайно ж, успішно й красиво зіграти. Ковзани й ключки фабричного гатунку мали відомі спортивні клуби, фінансовані багатими батьками чи підприємцями. У своїх таємних нарадах хлопців не цікавило, хто і який клуб підтримує, важливішим було дізнатись, де, в якому приміщенні таке спортивне знаряддя переховується. Це було встановлено. Холодної ночі команда проламала дошки в прибудовці, зодяглась і взулась і вибрала по ключці, замостила пролаз. На визначений день вийшла на хокейне поле як першокласна молода дружина і перемогла у вирішальному матчі, стала чемпіоном серед шкільних команд. Та після такої популярності і красування випадок з крадіжкою сам собою пов'язався з командою, яка ще недавно обходила здебільшого примітивним спортінвентарем. Було розслідування, вчинок названо своїм ім'ям, хлопці все зняли з себе й повернули, винуючись. Випадок мав багато значень, але одне з них — крадіжку найбільше перестраждали батьки, знаючи, що хибний крок дитини поведе її по лихій дорозі.

Сім'я взялась за Степана — батьки й брати не спускали з нього очей, і хлопець більше не давав приводу до надмірного стеження. Зима спливла, наступила весна. Нові Степанові захоплення збирали гурти хлоп'ят на зелених пагорбах — хвостаті змії, припнуті на довгій нитці, то здирались високо в голубе небо, то скісно падали до землі, чаруючи малих і дорослих. Ловко пущені з-під парти крильця в класі під саму стелю і тут же випурхнули через відчинене вікно на подвір'я школи, проте, призводили до перерви в уроці і строгих допитувань.

— Хто це зробив? — учитель фізики обводив важким поглядом причаєний клас.

— Я!

— Я!

— Я! — третім був Степан. — Це я зробив, пане учителю. Товариші кажуть неправду.

— Добре, — понизив голос учитель. — Після уроків залишешся зі мною.

Крильця були вирубані Степаном із цілого шматка грубої жерсті, терпугом зчищені на кінцях, щоб вільно втиналися в повітря, на котушці кріпилися вільно. Учитель розглядав їх, обертаючи, і впізнавав умілі руки, власну думку хлопця.

— Де перейняв? — м'яко спитав, усміхнувшись.

— Від насіння клена, пане учителю. Двоє спарованих крилець далеко залітають і гарно.

На вчителеву усмішку Степан розкрився, розгорнувся перед фізиком, як брунька на першому теплому сонці. Він міг би змайструвати і велосипед, якби йому дістали деякі деталі, і паровоз — батько брав Степана в цех на завод — він збагнув найголовніше в саморусі цієї машини: циліндр, поршень, золотник, який регулює подачу пари. І планер склеїв би, коли б тканинки і бамбукових палиць, і коліщатка — справжній планер!..

Учитель порадив зібрати детекторний радіоприймач, до якого він дасть всі частини, і найважливішу — шматочок того камінчика, який збирає в собі хвилі, послані в ефір.

— Радій?

— Так, шматочок радіо.

— Пане учителю, я маю право сказати вам спасибі?

— Маєш.

— Сенкью, май тічер!

Учитель обійняв його за плечі, і вони так пройшли увесь коридор.

— У небі панують свої вітри... Я читав, — говорив і говорив Степан, не тямлячи себе від щирості і теплої руки вчителя. — Над горами вітри здіймаються високо-високо і стоять, як вихори в степу, як незримі дуби... Літак, потрапляючи в їхню крону, обламає собі крила... Я читав. Перуанець Гео Шаве на «фармані» вперше перелетів через Альпи. Він зовсім знесилив себе в боротьбі з потоками повітря над горами. Приземляючись у цілковитій тиші, він розбив літак і зламав собі обидві ноги. У передсмертних муках він кричав: «Який вітер! Який вітер!» Я читав.

На уроці вчительки з історії те саме «сенкью» Степанові Супруну принесло першу славу сміливця, за яку, одначе, він заплатив шкільними тортурами тих часів.

Учителька ненавиділа соціальні вчення й перевороти двадцятого століття, її тлумачення історії трималось на королях, імператорах, царях, лиш їхні імена, палаци, походи позначали час, ними називались країни й народи. Соціалістична революція в Росії і після чотирьох років розмов, дискусій про неї, перших успіхів молодого держави для неї залишалась як велика несправедливість по відношенню до царської родини, до капіталістів Росії. На уроці в класі вона просто й байдуже назвала більшовиків шаленими фанатиками, які своєю революцією внесли хаос у життя світу.

Ще раз повторивши слова «шалені фанатики», трохи примовкла, заглядаючи до книжки, як у класі почувся якийсь рух. Вона підвела очі і побачила високого Стіва Супруна, який встав, склавши на грудях руки. Він думав над тим, що почув від учительки, він пригадав за одну мить усе, що знав про свою країну, що чув від батька, що сам читав у прогресивних газетах, він спокійно, розважно відповів на те, що сказала, підкресливши, його вчителька.

Степан вдихнув повітря, його очі спалахнули, серце часто забилося:

— Неправда! Ви зводите наклеп на Росію!

В класі настала глибока тиша, тиша провалля, яке раптом залягло між учнем і учителькою. Вона якусь хвилину не знаходила, що йому сказати — мудре й педагогічне. Але довше мовчати і шукати відповідні слова не змогла. Вона вибухнула злістю.

— Ти негідник! Марш на середину класу!

Вона йшла йому назустріч з лінійкою. Степан не вагаючись підійшов до неї. Дивився їй у вічі, не на свою руку, яку простягнув перед учителькою.

Вона біла по долоні важкою лінійкою, просяклого болем дитячих долонь, простежувала кожний замах, щоб прийшовся дошкульніше, і дивилась в обличчя Степанові. Вона чекала, ось він скривиться від надсадних ударів чи смикне рукою, вона, не маючи жалю, все-таки відчувала, що завдає дитині болю, ладна була позбутися й цих крихіток людяності, аби показати перед усім класом свою неблаганність, аби вибити цими вилясками з пам'яті дітей те, що сказав цей син емігранта. Вона відлічувала вдари, щоб вчасно наказати йому перемінити руку. І Степан опустив набряклу, розпухлу руку, вона палала, наче тримав у ній шматок розпеченого заліза, і подав другу руку.

— Двадцять п'ять,— прошипіла вона.

Степанові треба було обернутись і йти на місце, але він ще затримався на мить, він вловив своїми сухими, палаючими очима її люті очі, сказав:

— Сенькю!

Учні загули здушеними голосами, зітхнули. Це був новий виклик. Він не мав права говорити «дякую», це була на-смішка над учителькою, яка не зломила волі хлопця у ставленні до її наклепу, до його Батьківщини.

Він повернувся додому без сумки з книжками — їх несли Григорій і Федько. Мати поспішала поставити на стіл тарілки. Степан присів до столу і поклав на чисту скатерть роз-

пухлі, посмуговані дві долоні. Мати вжахнулась, кинулась пригортати синову голову, заплакала.

Увечері батько спитав Степана:

— Боліло?

— Боліло.

— Плакав?

— Ні.

— Молодчина!

За кілька днів Степан пішов до школи. Клас, особливо діти емігрантів, навперебій поспішали йому чимось услужувати, допомогти, захоплювались його стійкістю і мужністю.

Ще не покинувши Канади, Супруни вже були дома: батьки думали, планували, де і як житимуть, діти приходили до Дев'яткіних, і Раїса Олександрівна, яка не так давно заохочувала їх до вивчення англійської, тепер взялась до російської абетки.

Всі, хто знав родину Супрунів — батьків, дітей через Аню, яку в школі водили по класах на уроках мови і піднімали на стіл перед усіма, щоб дзвінко й виразно читала віршички по-англійському, через поважного Григорія і високого, кароого, плечистого, невгамовного у витівках і захопленнях Степана, — розуміли, що уже ніхто й ніщо не перешкодить їй повернутися на батьківщину. В помешканні на Прічард-стріт, 1029, найнятому на короткий строк, у Супрунів збирались земляки, товариші, друзі, сповнені симпатій до Радянської Росії, ще не визнаваної канадським урядом.

У 1922 році, влітку, нарешті визнання було оголошене, але вслід за цим уряд відмовив у візах на відвідини Канади звичайній радянській торговій делегації. Країна, якою жили і марили Супруни, зоставалась для них недоступною; земля, на якій перебували, стала чужою. Там, дома, розгоралось нове, бурхливе життя, і кожний день, відібраний у людей, спрямованих почуттями й думками до нього, перетворювався на тортур.

У канадській пресі промайнуло, що концерн по виробництву сільськогосподарських машин в Онтаріо охоче продав би радянським комунам хліборобське знаряддя, і спритна група реемігрантів рішуче спродала своє майно, будівлі, закупила на всі гроші реманент. Концерн його повантажив. До сівалок і плугів припасувались люди, і пароплав відплив до Європи. В сучасних посібниках по історії колгоспного будівництва на Україні можна натрапити на Першу

Канадську комуну, яку заснували щасливі, прибулі тоді з-за океану. Павло Михайлович кинувся по їхніх слідах, зібрав групу; теж продано, що було, куплено громіздке знаряддя... Піднявся цілий рух за повернення в такий спосіб, та зненацька все завалилось: виїхати не дозволили, завод машин не відкупив...

Павло Михайлович, повертаючись з роботи, сідав до столу, низько схилявся над аркушем, писав. Ніхто з дітей не смів турбувати його, він чинив щось своє для них, синів і доньки, і, як сам переконував себе,— останнє, вирішальне, найважливіше з того, що робив для них досі, в ім'я чого метався по світу. Він писав батькові на Алтай... Викликай, Михайло Савичу, сина, домагайся від уряду дозволу, адже ти не бачив його і онуків майже двадцять літ і тобі без них нелегко. Писав на Сумщину, в Білопільля синові Сахненка (пішов його батько на фронт комісаром Сумського бойового з'єднання, і загинув славний Сахненко десь на Перекопі). Зайди, сину, до партійних товаришів, до парткому, покажи мої листи, мою довідку, ось вона, дарма, що англійською віддрукована. Там розберуть — Комуністична партія Канади! — нехай поклопочуть за велику родину Супрунів перед Радою Праці й Оборони в Москві... До останньої краплини віддамо себе Вітчизні трудящих, країні і партії Леніна!..

Діти, стежачи за батьками в цю пору, відчували їхні боління, чекали чогось нового, незнаного і хорошого, того, що можуть дати тільки мати, тільки їхній суворий і добрий батько, і в тому чеканні далекого, але й неодмінного, уявленого життя визрівали гарячі сили, жадоба діяти.

Першого лютого 1924 року лейбористський уряд Англії признав Союз Радянських Соціалістичних Республік. Двадцять четвертого березня цього року прем'єр-міністр Канади Кінг заявив офіційному представникові СРСР в Канаді Язикову:

— Маю честь в інтересах обох країн повідомити вам, що Канада готова визнати соціалістичну республіку.

Посланець Радянського Союзу, перша, одна-єдина людина від країни, без якої не жити, була тут, близько, в Канаді...

Супруни уже втратили й тимчасове житло, мешкали у друзів на околиці. Їх розшукували з свіжими газетами, з порадами.

Дозвіл прийшов!

Спаковано, обмотузовано речі для далекої подорожі.

Звечора зібралися земляки, товариші, друзі. До Григорія і Степана напередодні прибули з Рівертона білява Маргарет, її подруги: в життя хлопців уже вторглась любов. Батьки помітили це ще раніше, і Павло Михайлович мав напередодні розмову з дорослими синами.

— Ви знаєте, що ми клопочемось про дозвіл на в'їзд до Радянського Союзу. Ми повертаємось на Батьківщину. Ви прожили в Канаді одинадцять літ, у вас є своє ставлення до неї, до її людей. Ваша воля обирати шлях...

— Тату! — скрикнув Степан.

Григорій низько опустив голову.

— Як можна роздвоїти серце?

Григорій відійшов до вікна. Пауза наче віддаляла його. Григорій обернувся:

— Поїдемо всі... Де ви, там і ми,— він швидко вийшов на ганок.

Сиділи поміж вузлів, гомоніли до ранку.

— А ми тобі, Пауль, добре порадили: купити пільгові квитки, як залізничнику, до Монреаля.

— Звичайних придбати на вісім чоловік у мене й не було за що.

— Тебе чекатимуть на роботі.

— Якийсь слюсар подякує мені за те, що не вернуся.

— Правда, за брамою щоранку товпляться безробітні.

— Я вже не появлюся тут ніколи... Хіба сини колись провідають Канаду.

— А де ж пан Волошин? — спохватилась Раїса Олександрівна, оглядаючи присутніх.— Невже знову Джон Цибуля завіз його на якийсь водоспад чи в джунглі Міссісіпі?

Всі пам'ятали Трохима Степановича дивакуватого, знали, що Супрунів найперше проводжав би він, і Павло Михайлович відчув на собі допитливі погляди. Однак Волошин давно не слав йому листів, не з'являвся.

— Певно, в пошуках примарного заробку доля завела його далеко,— сказав Супрун, і всім стало сумно.

Чотирнадцятого червня 1924 року запам'яталось на все життя батькам і дітям. Запам'ятались люди, котрі залишались, їхні дарунки на згадку, хвилюючі слова.

Запам'ятався Супрунам пароплав «Регіна», який відчалив від канадського берега в Монреалі, і хоч земля, на якій прожито важкий і незабутній десяток літ, ще довго супроводжувала їх до океану, тішила зір зеленими долинами, лісами, мальовничими обжитими краєвидами, вона залишалась рідною для інших; пароплав прийняв їх, щоб передати

іншим берегам і дорогам. Запам'ятались дітям туман над океаном, Ліверпуль, Лондон, Гамбург, Лієпая...

Піонери в червоних галстуках зустріли їх на кордоні біля будиночка з аркою, на колонах якої були намальовані серп і молот, а між ними заклик: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» Запам'ятався назавжди мітинг прибулих з чужих країн, на ньому виступав батько; він високо скидав над собою руку, тримаючи в ній білу хустку.

Поїзд ішов на схід повільно, хлопці ні на мить не відходили од вікон, як і інші пасажери. Григорій і Степан пропустили перед себе менших. З вікна можна було бачити червоноармійця в будьонівці, гвинтівку в його руках. Він сидів на приступці, супроводжував поїзд у прикордонній зоні.

Степан, Федір і Сашко, раз у раз вихиляючись з вікна, ловили кожний рух, кожний поворот голови червоноармійця — все у поведінці бійця було сповнене для них чарівної значимості. Ось він пригорнув до себе гвинтівку, вийняв з кишені газету, відірвав клаптик, потім дістав кисет, взяв пучку тютюну, скрутив цигарку, запалив... Піднявши голову, він перехопив погляд пильних очей хлопців, усміхнувся до них усім юним обличчям.

Поїзд щодалі набирав швидкості, вітер бив червоноармійця у груди, метляв гімнастеркою, та він спокійно тримав себе, стискав у руках гвинтівку і дивився, дивився, оббігаючи поглядом вагони. Тепер він був хлопцям ще дорожчим — вони зрозуміли його обов'язок, службу, необхідність його присутності тут. Їхні думки, їхні душі осяялися свідомим пориванням бути такими, як він, служити серпові і молоту, землі, яка розгорталась ширше й ширше.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Винайти апарат ще нічого не значить, побудувати його — значить небагато, змусити його літати — це все.

Фердінанд Фербер, французький авіатор

Таке буває лише в часи крутих соціальних зламів: одне життя в людей кінчається, зовсім інше починається. Не відразу, бо в нього треба увійти, ним проїнятися, надихатися його повітрям, увібрати сили і чогось позбутися свого.

До самого себе, до своїх напластованих якостей, до дже-

рел своєї душі Степан Супрун дійшов, докопався нескоро — йому, цілком дорослому, довелося багато освоювати з того, що ровесники вже перейшли; будувати самого себе належало з першого каменя. Нове життя вже мало свої власні засади й окрасу, прикмети й атмосферу; юнацтво перехопило, сприйняло їх з лету, вдихнуло з озоном і грозами громадянської війни, в походах проти ворогів, у продзагонах, у заводських, армійських, комунівських буднях. У Супруна зоставались лише його добрий і невичерпний батько, працьовитий дім.

Прибувши до Москви, Супруни пістрявим гуртком — батьки, шестеро дітей — з'явилися на Красну площу, пройшли вервечкою вздовж Кремлівської стіни, зупинилися біля гранітної плити, перечитавши написи російською і з подивуванням та задоволенням англійською: «Джон Рід, делегат III Інтернаціоналу, 1920». Влившись у струмок переважно сільського, простого люду, відвідали Мавзолей В. І. Леніна. Потім хлопці, знайшовши собі товаришів, кілька днів підряд ходили до музеїв. Простоювали біля свідощів минулих боїв за Владу Рад — гармат, рушниць, шабель, сідел, а мати з малими (на готель грошей не було, оселилися в приватній кімнатчині) дома чекала чоловіка й новин. Куди їм доведеться їхати? Суми, Річки зовсім близько, але хто прийме їх з такою сім'єю? Не за горами осінь, зима, не у всіх дітей було в що зодягтися і взутись. Горювала мати. Тепер їй довелося перекладати слова для своїх дітей, котрі раз у раз питали: «Мамо, а що там написано?»

Павло Михайлович, нарешті, приніс гроші — допомогу від держави на переїзд, на влаштування. Самим треба вибрати місце на поселення, на життя. Уже стали рівноправними громадянами, їхати можна куди завгодно. Країна піклується про мільйони, не про одного, ми для неї — зернини, рідну землю дано — приймайтеся, ростіть... Так роз'яснював батько те, що почув і приніс, поглядаючи на Григорія, Степана, краєм ока зачепивши Федька.

Згадав Павло Михайлович свого батька, матір, які жили в селі Вострово Волчихинського повіту на Алтаї...

Поїзд до Сибіру відходив раз на тиждень...

Степан останні вечори допізна блукав один по вулицях Москви... Скільки будинків? Скільки вікон світиться? Скільки людей проходить? Куток би, промінчик світла знайти для нас. Для мене! З товаришем взявся б за яку завгодно роботу!.. В спекотні серпневі дні Степан приходив на пологий,

трав'янистий берег Москви-ріки, загоряв, перепливав потужними ривками течію. Приглядався до юнаків, дівчат, розмов не розумів, заговорити до них не вмів. Погляди цікавих дівочих очей змушували усміхатись.

Іноді над Москвою здіймався літак, гуркітливий, наче з великим зусиллям переборював стрічний вітер і ніс власну вагу. Його політ приковував увагу, земля, ріка, місто забувались. Коли гудіння стихало десь за кварталами, літак ще довго будоражив Степанову уяву, думки: згадувалося, що знав про польоти і сміливців, яким вони доступні. Життя міста здавалось тепер замкненим, таємничим. Ліс Говардвілла, озера... хокейне поле на околиці засніженого Вінніпега поставали в пам'яті... Увечері знову тягло на довгу, пряму вулицю, що веде вгору від Манежної площі: тут безліч магазинів, кольорова реклама, фаетони, лункий перестук кінських копит, веселі ватаги молоді.

Ця вулиця згодом стане і Степановою...

Розпускаючи на неозорих рівнинах то білий, то чорний кучерявий чуб, сибірський поїзд мчав Супрунів на Алтай.

Михайло Савич і Настя, залишивши у своїх душах незайманими образи Павла, Параски, трьох онуків, отримавши звістку про приїзд сім'ї, взялися мити і шкребти, ремонтувати й білити ще молодий, рублений дім, поставлений на узвишші. Дочки з своїми дітьми прибігали допомагати й поговорити, як воно і що буде, що принести з постелі й харчів...

На двох бричках, запряжених однокінно, завантажених їздцями й поклажею, закіптюжені, чорні в'їхали канадці у високі, з дашком, батькові й дідові ворота. Обійми, плачі, примовляння і сміх та вигуки зібрали довколишніх вострівчан; потім відвідини, гостювання, розміщення, спогади, бесіди при столі за борщами, пирогами, киселями — усе як на довге життя в спільності й злагоді. На кілька днів усі прибулі увімкнулися в нагальні роботи по господарству, і ніхто й не приглядався до того, хто що полюбляє з їжі, чого ні, хто молиться богу, хто ні, як і хто шанує свято. А тут прийшла пора дітям іти до школи. Павло й Параска не дозволяли дітям малим і старшим пропустити й дня, бо тільки в школі, до якої ішли й Григорій, і Степан, і Федір ледве не до першого класу, вчитимуть мову від літери до слова.

Сини покірно, групкою подалися через горби до центру села і після обід повернулися веселі й задоволені; уже дещо й завчили і сіли до читанок, зошитів... Тут і вилізла із-за лестивих усмішок і слів діда його нескорена, груба природа —

почав докоряти й обзивати болючими словами дітей, Павла й Параску.

Опали пелюстки осінніх квітів, прибиті морозом, повіяли холодні вітри з півночі, посунули низькі сірі хмари... Одійти від зла... Збери, Павле, свою родину і перейди, переїдь до чужих людей, бо стару, засохлу гілку не пригнеш, не виправиш. Твій батько zostався таким, яким був,— він щосуботи одвідує общину, приходять до його дому брати й сестри во Христі і стежать, як він живе і що в його обітелі говорять, читають, як вшановують святний день; у Михайла Савича ж по суботах хлопці дрова пиляють і колять, майструють щось для школи, вірші вголос начитують... Боже праведний, на що ж такі гріхи на голову безгрішному, просвітленому євангельськими істинами сивому чоловікові! Різкими, прямими словами-прокльонами він очищає свою душу і відокремлює себе від грішниці Насті, яка співчуває невістці, дружині їх Павла, котрий і не живе дома — подався в далеке, за десять верст село, став на роботу в млині (згадалося мірошникування за батрацтва!), щоб водилися свої карбованці й борошенце для сім'ї, аби Парасці було що у своїх горщиках зварити дітям, щоб справити валяночки, кожушки хлопцям, дівчинці. Переїздити кудись проти зими Павло не буде, він і його родина якось перетерплять ще одну скруту, звикли вже, задубіла шкіра на вітрах і морозах, наболіли мозолі на руках і на душах від роботи й злигоднів. До весни, до тепла треба дожити — діти притруться до всього рідного, годитимуться між люди, в роботу.

Молоді Супруненки відчували батьківські тривоги, розуміли їхні сподівання і свій обов'язок перед майбутнім — навчалися так старанно, так цілеспрямовано, як той човнар, що веслує і стрімить свого човна між збурених хвиль, до берега, бо тільки так може врятуватися. Григорій, Степан, Федір з першого півріччя вже з початкової школи перейшли до семирічки в сусіднє село і щодня снігами й заметами з раннього ранку ходили, мерзли, обморожувались, блукали в бурі й втрапляли до зав'язаного дідового дому. А батько днями й ночами снував ще один план, марив подорожжю, яка б врятувала його сім'ю, його синів від скніння в неутві, невпевненості, без ремесла в руках.

Навесні, саме наприкінці травня, сімнадцять родин, колись переселених з України і Росії на Алтай (Павлів батько серед них не числився), понад сімдесят душ, валкою возів, з халабудами, із запасними кіньми, із материнськими скринями, сундуками, лантухами сухарів, з відрами й кітликками

покинули Вострово. Жінки-страждальниці, дівчата проводжали вози аж за село, кутаючись від холодного вітру у вовняні хустини і ховаючи в запіллі від розлючених і невдоволених чоловіків якийсь шматок їстива. Стара Супруниха сама йшла обіч Павлового переднього воза (атаманом називали його переселенці, коней виділили йому найсправніших), припадала до онуків та плакала, кричала-тужила, поки й упала на коліна, ще підвелась, як у молитві, простягала руки до неба; чорнів її рот на смаглявому, худому обличчі, обрамленому білим, як сніг, волоссям.

В русі мирної, олюдненої жінками й дітьми колони, у її стрункості й невинності було щось бойовите й наполегливе, мабуть, визначене характером її проводиря-ватажка. Він був звичайний, як і журавель, що летить на вістрі ключа, але, певно, дужче й гарячіше за інших відчував мету, прагнення подолати все і дістатися заповітного краю. Його воля і підтримка синів, що були впродовж тисячокілометрових відстаней обіч, билась у тій колоні, як кров у жилах, і вони перейшли долини, ріки, зарості киргизького степу, переповзли на ногах і колінах тисячметрові вершини гірських перевалів, стерпіли сухі, гіркі від полинів напівпустелі, не лякалися білих від солі берегів, плоских, як гігантські тарелі, озер. В їхні сні вдиралися страшні отруйні тарантули, і люди скрикували й бігли в безвість; іноді першими з чужих потрапляли в аули, де їх стрічали насторожено, а проводжали, частуючи супом-маханом, кумисом, найніжнішим м'ясом лошатка. Їх переслідували банди, намагаючись відбити коней,— стрімголови налітали з гуками і торохнявою каміння з гір, але чоловіки, від молодиків до сивих бувальців, крушили навалу. В містах вони випрягали коней із своїх розхитаних возів і бралися за піднаряд — перевозили вантажі, грабарювали, заробляючи на квитки, щоб десь там пересісти на поїзд. Дітвора тут стрічалась з школярами, зодягнутими у яскраві шовкові строї, їла солодкий урюк і кислі ранні яблука. У місті Пишпек вони продали коні, вози і пересіли на поїзд.

Через три місяці після Алтаю і через багато років після того, як залишили Сумщину, Супруни зійшли у Білопільлі.

Син героїчного Сахненка прийняв сім'ю батькового товариша.

Через рік Супруни переїхали до Сум, у надану їм квартиру, і в цехах заводу імені Фрунзе, колишніх майстерень по ремонту лобомобілів, обладнання цукрових заводів Харитоненка, Лоренця й інших, появились серед робітників смаг-

ляві, хваткі до праці, ввічливі, умілі робітники — вусатий батько і високі зростом парубки Григорій і Степан. Згодом в учнях фабзавучу впізнавали їхню породу у Федорі. Роботи на заводі було досить, різної, цікавої; до неї заохочували, її навчали, за неї платили і хвалили. Цехи розширювались; крім того, що вироблялось у них раніше, — борони, плуги, сокири, — починали виготовляти помпи, моторні лебідки і навіть ферми для залізних мостів.

На ранковий гудок прокидалось місто. З ним для Супрунів починались дні нового життя, у якому все було зрозумілим, своїм назавжди.

Покликаного до армії Степана Супруна — йшов йому двадцять другий рік, був добрим токарем і активним комсомольцем — рекомендувало в авіацію, вчитися на льотчика ледве не все невелике на той час місто Суми.

Вулиці й вулички міста починались від базару і заводу імені Фрунзе, а кінчались недалеко від них, де розбігались по схилах пагорбів чепурні хати, заховані в садки, де починалися густі похмурі соснові бори і веселі біло-зелені діброви. Такою була й вулиця Холодногірська, четвертий будинок якої стояв майже при заводі. Назву дістала вона від знаменитої харківської Холодної Гори, бо Сумська округа підлягала Харкову, та був він тоді й столицею України. Хоч Супруни із своєю чималою родиною не так давно зайняли в тому будинку кімнати і жили негучно, однак заводчани, молодь міста знали Супрунів, батька й синів.

Навесні двадцять дев'ятого року Павла Михайловича якраз обрали секретарем окрвиконкому, прощався він у цеху з товаришами, які пам'ятали бурхливі, революційні роки, і тоді хтось згадав про його синів.

— Це твій Григорій вже скоро прийде з армії.

— А Степана, мабуть, цієї весни й призовуть.

— Степан на завод не повернеться, командири такого не відпустять. По всіх статтях — воїн!

— На льотчика цілитесь, — сказав Павло Михайлович. — Дома тільки про це й розмова.

— Нехай такі беруть у свої руки небо.

— Соколи тепер у славі. Наша авіація росте!

— А ми потурбуємось про землю.

Незабаром після того, як Супруни з'явилися на заводі, дві події, пов'язані з ними, широкою луною розкотилися по місту, вказали на їхній дім і, зокрема, на Степана. Багато

суходолів і великої води проїхали Супруни по планеті, звідали всього та скрізь минало їхню родину непрохане лихо, а в рідному місті зрадлива доля вдарила в душі усіх нещастям — забрав Псел маленького сина Андрія. Пішов клас на шкільну заміську прогулянку, діти розбіглися по глухому берегу; Андрійко шугнув з обриву у річку, і нікому було його врятувати. Школа ховала хлопця, встеляла сумний шлях вулиці весняними квітами, тужлива музика далеко чулася по кварталах... Степан плакав над труною брата, шкодував, що не навчив Андрійка плавати, мало був із ним. Треба вчити молодшого від себе сильним бути, нездоланим для води й вогню, вітру й холоду.

А через деякий час Степан Супрун за дорученням комітету комсомолу прийшов піонервожатим до тієї ж школи. Члени комітету без вагань довірили йому, спортсмену, веселому юнакові, жваву й важливу справу, і Степан віддавав їй половину кожного дня і всю душу. Вдатного до ігор, до бесіди й співів комсомольця полюбила школа. І як старанно не готував піонервожатий походи в ліс, до річки, як не застерігав його живий біль втрати, у поезію мандрівок вдерлась біда: відразу двоє хлоп'ят, купаючись, вирвалися на бистрінь підступного Псла, і вона понесла їх на глибину. Степан кинувся на дитячий крик з відвагою і легкістю птаха — не раз він перепливав швидкоплинну річку, але рятування двох потопаючих потребувало від плавця ще чогось більшого — уміння й неабиякої витривалості. Двоє вчепилися в Степана і тягли його за собою на дно. Стало у піонервожатого сил для того, щоб вибитися з хлопчиками на поверхню; та знову занурювався у воду. Скільки сердець завмирало на березі, скільки голосів скликало людей на допомогу! І ось кинулися наперехват з плотиком...

У ті дні ім'я високого, вродливого юнака було на вустах усіх сумчан. У будинку на Холодногорській, 4 не зачинялися двері, на заводі ніхто не проходив повз Павла Михайловича, щоб не потиснути йому руки, не сказати теплих слів. А два різні епізоди з життя Сум двадцятих років зійшлися в один і zostалися назавжди разом, причетні до образу людини, яка стоїть нині відлитою у бронзі на площі міста.

Служити в армії Степан їхав з піднесенням, з обраною метою і впевнений у тім, що мрії, коли їх не втрачають, здійснюються. Вперше після кількох подорожувань їхав у широкий світ; перестук коліс вагону віддаляв і віддаляв його від облич, очей, усмішок, голосів, в оточенні яких виростав до зрілих літ, поривань і помислів.

Призначених для Смоленського 13-го авіапарку сумчан було юнаків двадцять п'ять, усім було весело, серед них не втихали розмови. Довкола розстигались поділені частими межами осінні поля; скрізь мріли села, обрії заступали ліси. Розлука з рідними засмутила Степана, нахлинули спогади... На пероні в останню хвилину до його плеча прихилилась дівчина, яка стояла поруч, досі вона сміялась, підтримувала жарти, як і всі заводчани. Ольга була артисткою місцевого пересувного цирку, закохана в еквілібристику, часто запрошувала Степана на вистави, коли вона під парусовим наметом розгойдувалась на трапеції і літала між канатами, як сяюча чайка... Персіде до іншого міста, забуде... Згадалось Степану, як одного дня до кімнати постукав й увійшов зовсім незнайомий чоловік. Мати впізнала Трохи́ма по рудому волоссі, хоч і зосталось його тільки трішки. Волошина пригощали, перебрали всі імена знайомих канадців.

— Був я і на Говардвіллі, щоб усе побачити для вас своїми очима. Обов'язково! Обійшов ваш порожній дім, в коваля ночував. Його дочка не забула декого з Супрунів.— Трохим підморгнув Степанові.— Листи, каже, обіцяли писати.

«Одягну військову форму, пошлю фотокартку,— подам звістку»,— вирішив, проймаючись спогадами.

Думки про службу розвіяли той спогад, навперебій заговорили про літаки, мотори, пілотів, перельоти, бої на КВЖД, випадки з життя авіації — вичитане, почуте, побачене. Там, на пероні вокзалу в Сумах, ще прозвучало у виступі: «Молодим штурмувати небо, старшим — землю». Степан, пригадавши це, засміявся:

— Чули, як сказав вусатий майстер з ливарного цеху? — перекрив голоси Супрун.

— Все чули, не все запам'ятали.

— Побажав, щоб ми стали богами неба. Читав я десь, що Наполеон лагодився випустити медаль з написом: «Небо для бога, земля — моя». Ні, ми нікому не віддамо неба!

Кожний намагався уявити себе, побачити своє місце у небесному огромі. Радянські літаки досягли у перельотах майже всіх столиць великих держав. Борис Чухновський над вічними льодами півночі розшукав екіпаж дирижабля «Італія», нагледів групу приречених серед білих просторів і врятував їх. Десь там на крилатих машинах уже визначено і їхні маршрути, якщо... якщо випаде щастя. І заговорили хлопці про літаки, як гомоніли про свою роботу біля

верстатів, з деталями й різцями в руках. Авіація бере все нове від науки, техніки, все найдосконаліше від людини — дає швидкість, висоту, перспективу. Хто присвятить себе авіації — це назавжди: на її освоєння потрібні роки, докорінна перебудова психології.

Військовий ешелон мчав і мчав, не зупиняючись на станціях, — сумчани були потрібні армії і, зокрема, авіації. Служба для них почалася.

Здавна Смоленськ був прикордонним форпостом Росії. Гербом міста була гармата з маленькою пташкою гамаю на короткому стволі. Гармати стріляли, відбивали завойовників-поляків, потім французів, а добра пташка — «величеством поболе вробия» — спокійно сиділа на жерлі, віщуючи радість, силу, царювання. На кінець двадцятих років двадцятого століття Смоленськ якось непомітно став містом крилатих моторових птахів: спершу авіаційний парк, потім авіаційні частини, авіаз'єднання, авіамістечко, школа молодших авіаспеціалістів, авіаційне училище.

Доки сумчани пройшли колоною від вокзалу до авіамістечка на кінці міста — через лазню і переодягання — їх уже не впізнали б з побіжного погляду батьки й родичі, а блакитні петлички з крильцями приєднали їх до великого й суворого життя військової авіації.

Одягання для Супруна стало непростю справою — ріст сто вісімдесят п'ять сантиметрів, у плечах он який, змалечку любив, щоб усе було по ньому й гарне. Куцу шинелю не схотів і приміряти, доки не потрапила в руки найдовша. Як зрадив Степан! Хтось відразу назвав його комбригом, бо це було найвище звання, яке знали; будьонівка і довга шинеля робила бійця саме таким, яким хотів побачити себе на фотографії у повний зріст.

Степан давно помічав, що уміє сказати й приказати, пожартувати над кимось і над собою; знав, що це подобається людям, і вони тримаються біля нього, ждуть його веселого слова, усмішки, історійки. Він користувався своєю вдачею розумно, з тактом, ніколи не завдаючи іншим прикростей. Колись, серед лісу, на фермі, йому хотілось мати коня, пістолет, без промашки стріляти, бути відважним і правдивим. Пізніше, у Вінніпезі, він захопився машинами, літаками, радіоприймачем і занурювався в їхні складності. В Сумах, на заводі, він щодня виточував залізні деталі заданих розмірів і форм — пази, виступи, отвори — проникався їх взаємодією, яка породжувала в русі енергію, слугувала лю-

дині. Це було проникнення у природу і принципи техніки, що й визначило напрямок його професійного захоплення.

Заняття в школі молодших авіаспеціалістів, читай — мотористів, званих просто «моторягами», «прописаних» жити на аеродромах, поглинули Супруна. В знаннях сучасної техніки він побачив прямий шлях до літака. Такого висновку дійшов сам; істина цілком очевидна, але серед курсантів були й такі, що лише марили літаком, славою льотчика — навчїть тільки його запускати мотор, а бабратись у мастилі, розбирати, складати — для цього є механіки... Викладачі по мотору швидко зацікавили курсантів його «таємницями», примхами, розповідали про техніків, які вирости на відомих льотчиків, конструкторів.

Уже тоді звертались до біографії Олександра Жукова — спокійного, тихого, простого, скромного, непримітного в найсприятливіших ситуаціях, коли можна себе виставити. Але скількох типів літаки цей чоловік знав, готував до вильоту, затагав до ангарів, обмивав оббризканих липучим касторовим маслом, ремонтував! З якими знаменитими пілотиами здоровався він за руку після того, як доповідав про готовність машини до вильоту! Йому тиснули руку, коли вилітали і коли повертались... Починав з помічника моториста, потім вступив до Московської авіашколи, а закінчивши її, навчав ціле покоління юних літати, серед них — Михайла Громова, пізніше Валерія Чкалова, у яких вистачило знань і волі для найтриваліших, найтяжчих і найблискучіших польотів у світі!.. Згадувалось і те, як одного дня на Центральний аеродром у Москві приїхав Ленін. Він деякий час спостерігав за морочливою роботою мотористів, замурианих, занурених з головами вглиб машин. Нарешті звернувся до Жукова: «Здрастуйте, товаришу! Скажіть, будь ласка, товаришу, чому немає польотів?» Жуков упізнав Леніна зразу, вже бачив його тут, відійняв від патрубка руки і поробочому відповів: «Товаришу Ленін, сьогодні немає погоди. Приїздіть іншим разом». — «Обов'язково приїду. До побачення, товаришу».

Так починався Олександр Жуков, відомий льотчик, конструктор, якого запрошували на допомогу високі фахівці, коли треба було приборкати непокірного мотора чи розгадати рідкісну ваду в поведінці нового літака.

Супрун уважно слухав, зважував на таких зразках свої успіхи. Коли кінчались навчальні години, закипав нетерпінням: на зелене б поле йому, на сніг, на ковзани! Після повної віддачі розбиранню, складанню рвався до гри,

розваг, музики; любив змагатися, перемагати. Його ентузіазм, спритність запалювали товаришів, команду.

Закінчував школу, складав екзамени, знав мотори, оснащення тогочасних літаків; уже випроводжав підготовленим бойові машини для польотів, чув похвали командирів, але не відчував задоволення з цього: його дорога була десь поруч, близько, вона круто здіймалася в небо з рокотом мотору і кликала його.

Тієї осені оголосили набір до авіашколи, яку відкрили в Смоленську. Молодші авіаспеціалісти, які навчалися лише один рік, але які, всідаючись у кабіні, щоб завести мотор, з хвилюванням торкалися важелів, бралися за ручку управління, були переведені до школи пілотів. Цих курсантів знали поіменно. Вони з радістю прийшли до свіжопофарбованих кімнат, де працювала приймальна комісія. Першим серед них, ведучим був Степан Супрун.

Його зарахували до учльотів авіашколи без вагань.

Щасливий день. Крок у широке життя, до високої мети. «Людина може літати на апараті так само легко, грайливо, як птах,— здійматися вгору, линути до самої землі... Вона здатна відчувати землю не лише зором, а й інтуїтивно... Перевертатись в небі, як роблять голуби... Людині від природи дано і властивості птаха, лише треба їй це видобувати в собі тренуванням». Степана переповнювали думки. Так недавно він прийшов на службу в армію і намір вчитися на льотчика став уже реальним. От би взнали про це дома! Батьки, брати, сестричка Аня. Щоб довідалась Оля... Ні, він поки що напише Маргарет на Говардвілл і надішле їй фотокартку, на якій буде у формі авіатора. Він розповість їй про своє життя, зовсім не схоже на їхнє, канадське. Маргарет мусить знати про це і вірити йому, а не тим, що пишуть у Канаді про Радянський Союз. О, він пам'ятає, як дехто там думає і говорить про нас!..

Його листи в Суми приносили любов до рідних, до товаришів, до міста, ніби він сам, щасливий, сяючий вдовolenням, здоров'ям, силою, щоразу вступав на домашній поріг. Писав він швидко, з помилками, не докінчуючи слів, але тепло, енергійно. Мову, як і авіатехніку, Степан вивчав і на службі. Чому вкрадалися орфографічні помилки, на це Степан відповідав жартом: «Мабуть, тому, що мову завжди викладають гарні вчительки».

На древньому гербі, крім гармати, Смоленськ мав право тепер намалювати сучасного літака — вони з ранку й до ночі гудуть на землі, в небі, і певно, не гірше, ніж гамаюн,

провіщають, навіть добувають щасливу долю молодим пілотам. У погожі осінні дні здіймався над плацом, пролітав над Покровською горою і Супрунів ревучий «аврушка».

Всі курсанти авіашколи літали на учбовому «Авро». Степан чудово освоїв його, знав поведінку від запуску й до посадки. Інструктор Кушаков, займаючи місце в задній кабіні, все рідше й рідше поправляв Супруна рухом ручки управління. Інструктор після перших розворотів на колі, після кількох заходів на посадку і приземлення зрозумів, що цьому високому чорнявому курсанту, який своїми плечима закриває інструктору добрячий шмат переднього простору, треба більше довіряти. У Супруна бездоганне відчуття положення машини, чіпка орієнтація, тверда пам'ять на задане — що скажеш йому на землі, все з непорушною точністю виконується в польоті. Такого рівня курсанти траплялись інструктору Кушакову в інших авіашколах, де служив перед цим. Він швидко вгадав природжені здібності Супруна до літання, його філігранну відточеність уваги, ідеальне старання.

Років п'ять тому Кушаков закінчив відому в країні льотну школу з високими оцінками, намірявся стати винищувачем, любив пілотувати, та його залишили інструктором. Бажання літати він передає нині тим, хто починає з азів. У стосунках із Супруном Кушаков глибоко ховає різкі слова й судження. Степан Супрун трохи дивний для нього: дехто кличе його Стівом, а він після неточно мовленого слова — «я піль какао» чи «дуже смачні млінчіки» винувато, якимось по-дитячому посміхається.

Кушаков найповніше оцінює кожного курсанта в ті хвилини, коли бачить його перед собою в кабіні, коли гуде мотор, внизу плине знайомий ландшафт. Курсант об'єднує, зв'язує у міцний вузол у собі порізане: важелі, ручки, прилади вимірювання, орієнтири, поведінку мотора, впливи вітру, поправки інструктора і з усього виводить рішення, діє.

Миттєві тривоги Кушакова застаються на землі, коли вилітає із сумчанином. Супрун у навчанні все поділяє на обов'язкове, академічне, програмне, що належить виконувати з усією точністю, скільки б не довелося його повторювати, і на доцільне, що робиться з поривання темпераменту, характеру. Супрун сказав йому якось: тільки завчене, обов'язкове дає крила пілоту. Десяток годин віддав молодий авіатор академічним, програмним, контрольним вправам, і Кушаков по-дружньому підсумував:

— Досить нам пекти «млінчіки»,— інструктор натякав на плавні польоти, які дехто називав «блинчиками».— Пора літати самостійно.

Курсант на все життя запам'ятовує і слова інструктора, і ранок того дня, коли підійде до по-справжньому свого літака, надіне шолом, в кабіні огляне прилади і, не обернувшись назад, де мав бути інструктор, запустить мотор. На землі такого курсанта вже називають льотчиком, небо тільки ж у цей день засвідчить його атестат зрілості.

Перший самостійний політ назавжди запам'ятав і Степан Супрун. Ми тепер знаємо, що на тій же землі, поблизу Смоленська, він здійснив і свій політ останній — місце приземлення і його дата позначені кам'яним обеліском. Між тими двома польотами вмістилося всього лише десять літ, життя авіатора, та хто знає тисячі польотів Степана Супруна цих років, скаже, що його життя сприймається як один бойовий політ — воно таке ж цілеспрямоване, визначене орієнтирами, змістовне, багате простором і неодмінне, як ратний обов'язок солдата. Життя, сповнене любові до авіації і відданості польоту.

Майже половину часу відведених йому років він провів на крилах, над землею, і кожний його маршрут, кожне польотне завдання — це краплини його чесного, талановитого життя, краплини його енергії, що вливалися в потік життя країни, яка йшла вгору.

Коли б не той фатальний бій над старим Друцьким замком...

Чого тільки не можуть зробити своїми огрубілими, промачченими, дужими і спритними руками технарі, моторяги, цілими днями, від зорі до зорі, як хлібороби літньої пори, за всякої погоди перебуваючи біля літаків, на стоянках чи в закутках-затишках, де зберігається їхній припас — інструмент, шматочки дорогоцінного, коли він під руками, матеріалу, найпотрібніші деталі! Коли б і в наші дні було влаштовано виставку саморобок аеродромників від часів громадянської, Великої Вітчизняної до сьогодні, вона б не поступилась мистецтвом праці і розмаїттям перед яким завжди видом народної творчості. Оті шматочки бронзи, міді, дюралю, фанери, плексиглазу, заліза, гуми, які ніколи не викидалися бережливою людиною, самі попросяться в несподіваний ужиток; вони виточуються, клеяться, компонуються, і тоді з'являються у майстрів, у льотчиків, командирів оригінальні запальнички, портсигари, мундштуки,

люльки, оформлені прикрасами прибори на літаку, зручно вигнуті, шліфовані ручки тощо. Ніколи це не заохочувалось в армії і ніким не заборонялось. Існувало завжди як вияв творчого духу людини.

Захоплювався цим і Степан Супрун, він носив саморобні портсигари, запальнички, коробки для сірників, дома зберігав оригінальні попільнички. Уже будучи курсантом, літаючи на винищувачі, він щодня забігав до друзів у майстерні — щось клевав, шелестів наждачним папером, бризкав іскрами точила. Своїми руками Степан завжди готував спорядження хокеїста до зими, і не лише для себе. Ключки для всієї команди треба виклеїти, вистругати, прикрасити так, щоб були міцні, легкі, зручні і справляли враження. Ковзани необхідно нагострити, підновити кріплення до черевиків, і теж не лише свої. Степанів досвід гравця відомий місцевим хокеїстам, тому льодове поле спортмайданчика авіаторів також добре впорядковане. Смоленські команди просять дозволу на ньому тренуватись, пограти. Коли змагалась команда льотчиків, яку очолював Супрун, глядачів ніде було й розмістити. Від спортивного заняття до польоту і навпаки у Супруна коротка відстань: свіжі сили, хорошу реакцію, витривалість спортсмена він приносив на старті щоденних контрольних польотів (самостійних, програмних, отих обов'язкових польотів належало виконати понад вісімдесят). А для дерзаних, яких прагнув, він поки що знаходив розрядку у шалених гонах, у боротьбі на хокейному полі.

Швидкісна, винищувальна авіація нашої країни на початку тридцятих років стояла перед новим, не знаним досі піднесенням — кількісним, висотним, пілотажним, вогневим. Від Нестерова, Крутеня, Арцеулова винищувачі отримали наочно окреслені в небі нові фігури вищого пілотажу, — вони розгортали бойові перспективи літака з кулеметами й гарматами. Відкриття і фронтовий досвід були теоретично осмислені, освоєні молодими силами здебільше на тих же «нюнпорах», на яких славно перемагали в громадянську війну І. Павлов, Ф. Інгауніс, М. Васильченко, В. Вишняков, Я. Гуляев та інші майстри нищівного вогню. Минуло небагато часу, і в 1925 році нарком оборони М. В. Фрунзе перед усім світом заявив, що в галузі літакобудування «наше завдання уникнути залежності від закордону розв'язано», що в поточному році «ми не купуємо жодного літака». Успіх небачений, крила радянської авіації випростувались над великою країною; «нюнпори» з обдертими хвостами уже використовувались тільки на аеродромах для

безугавних тренувань курсантів з рулювання, пробіжок, розворотів. Молоденькі льотчики, міські й сільські хлопці, покликані в авіацію патріотичним запалом і романтикою далеких і висотних маршрутів, всідалися у кабіни нових, пахнучих свіжим металом і фарбами, винищувачів Полікарпова, Туполева.

Навесні 1923 року по заводському подвір'ї прокотився, озиваючись густим гудінням, бравий моноплан з низьким, розмашистим крилом. Люди, які вийшли із цеху, милувались машиною, і кожний бажав йому удачі. Перший радянський винищувач І-400 з мотором в чотириста кінських сил, як на той час, давав добру швидкість — 230 кілометрів на годину. Та через рік конструктори ґрунтовно перебрали первенця, нашуковуючи можливості зробити його проворнішим у маневрі, з тривалішим рейсом. І з'явився біплан, двокрилка. Він був зміцнений металевим каркасом. Лише цей винищувач пішов у серійний випуск. Реввійська рада видала 1 квітня 1925 року наказ про зняття з озброєння застарілих винищувачів іноземних типів. Далі кожного року нові й нові винищувачі, схожі на крилаті снаряди, на щось народжене просто в повітрі, як риби у воді, літаки виточених форм підносили на вищу ступінь швидкість, потужність, озброєність, стелю висотності. І-3, І-4, І-5 зовні наче були й подібними і здавались зовсім маленькими поруч з туполевськими чотиримоторними «АНТами», котрі з першими вильотами здобували гучні імена «Крила Рад», «Авіаарктика», «Правда». Так, здавались малими, слабенькими на вигляд, а насправді вони творили бойову могутність вітчизняної авіації, надійно брали на себе специфічні обов'язки ведення оборони, захисту країни.

Своєрідне завдання льотчика-винищувача в системі крилатих сил вимагало від нього і особливих якостей: уміння брати від машини атакуючу, вогневу, знищувальну бойовість. Ці відмінності швидко і глибоко, як веління часу, сприймалися пілотами. Їм належало бути гідними своїх обов'язків і машині. Люди творили техніку, техніка розвивала, підносила людей. Біплани Полікарпова своєю летючістю у двадцять роки розпалили, поглибили в чуйних пілотів — їх було тисячі! — відчуття швидкісного польоту, маневрових здатностей винищувача.

Вся доцільність і краса вищого пілотажу тим яскравіше проявлялись у льотчика-винищувача, чим талановитішим він був. Над багатьма тоді піднявся волгар Валерій Чкалов. У 1920 році шістнадцятирічним юнаком він у майстер-

ні ремонтував літаки. Пізніше, вже у Московській школі вищого пілотажу, вдихнувши швидкості бойового літака, він сказав товаришам: «Ось аж де відведеш душу...» Байдуков про той час пише: «Він навчився виконувати фігури — перевероти, бочку, імельман, мертву петлю, віраж, бойовий розворот та інші — настільки красиво, що сам великий майстер цього виду польоту, Жуков, говорив товаришам Чкалова: «Отак і ви дійте. Артист і тільки! І всього досягнув працею...» В Серпухівській вищій школі, після Московської, начальник Астахов, людина сувора, що не прощала відхилень від уставу, програми, теж позитивно оцінював Чкалова, але в характеристиці уже додав: «захоплюється в польоті». Льотчик-інструктор Громов, який вів у цій школі Чкалова, сказав про нього: «Найсміливіші рішення він здійснював раніше, ніж змгло б появитися почуття страху... Швидкість дії в цієї людини дорівнювала миттєвості думки». М. Громов зачаровувався польотами В. Чкалова. Отримавши у 1924 році звання льотчика-винищувача, Чкалов прибув у найвідомішу на той час Першу Червонопрапорну ескадрилью, що виросла із загону славного Нестерова. Тут ще трималися старенькі «нюпори», і Чкалов своїм вільним, різким пілотажем відразу підписав їм вирок — для цього вони непридатні. Згодився новіший німецький «Фоккер-Д-7». Але раніше, ніж достався йому надійний апарат, він відсидів кілька днів гауптвахти за фігури вищого пілотажу, які дозволяли не всім, в даному разі не таким новачкам. На «фокері» Чкалов продовжив свою програму, що приносило йому величезне задоволення, бо робив так, «як французи». Потім відпрацьовував запуск мотора в повітрі — входив у глибоке піке, а на вихваті машини біля самої землі, з різким розворотом, змушував пропелер завертінися і вмикав запалення — мотор запускався і продовжував роботу. Тепер же, виконуючи завдання з стрільби по повітряних кулях, Чкалов після безуспішних атак на ціль якось підвів літака до цілої, непокірної кулі і розсік її пропелером. «Нащо ви так зробили?» — поспитав його командир. «Так діяв у бою Нестеров. Я знищуватиму ворога в бою тараном, якщо відмовлять кулемети чи кінчатся патрони». Відсидівши на гауптвахті за користування недозволено малою висотою, Чкалов сказав: «Не по уставу літаю? А якщо устав неправильно визначає для мене норми? Я переконаний, що бій доведеться вести угорі і вниз, при самій землі». Через деякий час він, майстер польоту на якій завгодно висоті, на маневрах у морі, знижуючись до

самої води, в тумані розшукав лінкор «Марат» і скинув для зв'язку на палубу вимпел... А ще пролетів під Троїцьким мостом в Ленінграді, налякавши половину жителів міста. Це були роки найвищого захоплення Чкалова справді соколиним летом, про що Байдуков написав добірно-образними словами: «Тисячі найдрібніших деталей із холодної сталі, які складають винищувача, немов наповнюються кров'ю пілота, і кожний поштовх його серця передається покірній машині».

В ту пору віртуозної майстерності Валерій Чкалов шукав собі подібних, вірив, що вони є в ескадрильях інших гарнізонів і про них так само ще не писали, як і про Чкалова. Якось у Ленінграді, їдучи в трамваї з товаришами, він заговорив на цю тему:

— Я чув, що в Києві є льотчик Анісімов. Кажуть, творить чудеса. І за це його ніхто не притискує.

Восьмого листопада 1927 року на повітряному параді в Москві Валерій Чкалов представляв ленінградських авіаторів. Він продемонстрував перед тисячами глядачів, в тім числі перед ушлявленими полководцями Червоної Армії, власну довільну композицію, в якій було все те, за що його раніше карали гауптвахтою, — були крила над самою землею і просвердлене гвинтом небо, політ вниз головою і численні миттєві перевороти через крило. Маленький винищувач, здавалось, заповнив собою увесь небозвід, льотчик перетворився на грізного птаха. І все-таки того самого 1929 року, коли Супруна покликали до армії, Чкалова, який скреслив і наповнив образ льотчика-винищувача конкретно, сучасною, активною суттю, засудили до ув'язнення на один рік за порушення усталених норм пілотування. Він відбув його протягом дев'ятнадцяти днів — М. І. Калінін задовольнив клопотання про помилування. Але Чкалов уже пішов своєю славою в люди — між авіаторів, особливо винищувачів. Відомий випробувач Михайло Галлай перейняв цю славу «у вузькому колі спеціалістів». Розповсюджувалась вона: кожне влучне слово майстра, цікаві випадки з ним — переказувались із вуст в уста. Славу творили авіатори, як творяться людьми легенди. Вона справді світилась, надихала тих, хто один сідав у маленький літак.

Інструктор Кушаков уже підписав характеристику Супруна-льотчику. В списках сформованої на базі смоленської дивізії нової ескадрильї, яка перелітала на інший аеродром, було і прізвище молодшого льотчика Степана Супруна.

Стояла тепла осінь, третя, відколи син робочої сім'ї по-

кинув Суми, рідних, друзів-заводчан. Кушаков, старший за нього, розумів Супруна, як ніхто інший. Одного вечора вони вдвох проходили біля приземистих, готових до перельоту машин.

— Читав? — поспитав інструктор.

Супрун дружельно усміхнувся:

— Людина сильної волі, наполегливий, любить свою справу. Я чув ці слова од вас і раніше, товаришу старший льотчик.

— Там є і нові слова.

— Дослідник і експериментатор? Це ви, мабуть, щось примітили на грі в хокей. Невже ключки моєї конструкції?

Кушаков підтримав жартівливий тон бесіди:

— В останній фразі я так і стверджую: в майбутньому буде хорошим нападаючим збірної хокейної команди.

Вони з насолодою посміялися.

— Пілитуєш сміливо, по-своєму, я б сказав, художньо. Політ у зону в тебе від початку до кінця рівний, упевнений і якийсь емоційний. За твоїм летом мимохідь стежиш, бо ждеш чогось трішки несподіваного. Ну, звичайно ж, не трюків.

— Маєте на увазі бочки під час штопора? А ви їх попробуйте самі. Я назвав це чортячим млинком. Штопориш по спіралі і одночасно крутиш машину довкола її вісі. Для противника, наприклад, імітація загибелі повна. Кінець! А для душі — рай. Увесь світ обертається навколо тебе з усіх боків. Ніхто й ніде тверезий такого не побачить. Навіть уві сні! І в той же час ти лічиш оберти, кожної миті фіксуєш відстань до землі. Твоя вісь непорушна!

— Приїхав мій товариш із Москви, каже, що Чкалов уже там випробовує літаки у якомусь військовому інституті.

— Він же після Троїцького моста щодня катав людей на тсоавіахімовському «юнkersі». Був цивільний. Повернули його до армії?

— Льотчики, виходить, про нього все знають. Більше, ніж треба.

— Я б уточнив: знають і те, чого декому не слід знати.

— Зараз у авіації почастишали катастрофи. Зокрема й через те, що слабчачки намагаються наслідувати Чкалова.

— Так, його запуск мотора на виводі із піке не всім дається.

— Дерзати і творити ніхто не заборонить і не забороняє. Всі фігури вищого пілотажу — це ж відкриття самих льотчиків-винищувачів. Нестеров, Крутень, Арцеулов, Чкалов...

Будуть ще імена. Але не наслідувачі! Той, хто шукає! Якраз це я і хотів сказати вам, Степане, сьогодні. Завтра ви залишите Смоленськ.

— Дякую. Я визнаю ризик в ім'я чогось визрілого в думках і силах. Чкалов розбив гвинтом повітряну кулю, а бачив перед собою ворожого літака.

— Не кожний командир одразу повірить льотчику, який ризикує, що він іде на пошук, що бачить своє, окрім того, що бачить командир.

— Ви мені довіряли, товаришу інструктор. Коли б я на цьому лобастому, — Супрун кивнув у бік ряду літаків, — попросився у вільний політ, ви б мені, сподіваюсь, дозволили.

Супрун вимовив це ласкаво, ніби це й була просьба на дозвіл. Кушаков поглянув на чіткий стрій машин.

— Де твоя? Полетиш зараз?

Супрун обхопив щупленького свого інструктора довгими джими руками, стис в обіймах, торкнув губами щоку.

— Будьте моїм командиром на все життя!

І знову гарнізонні дні і ночі, довгі будні і короткі свята — з усталеним порядком, недрімлими відчуттям обов'язку, учбовими тривогами, прагненням досконалості у володінні літаком, зброєю.

Газети, оратори з трибун, особливо молодь, комсомол — шефи військово-повітряного флоту, закликали авіаторів міцно тримати в руках штурвал літака. Для винищувача штурвалом була ручка управління — гош, який треба, звичайно, тримати міцно під час атаки, фігури вищого пілотажу, але, як пише у своїх спогадах відомий морський льотчик В. І. Раков, що навчався в одні роки з Супруном, вимагалось «ручку літака, а також педалі руля повороту тримати легко, без будь-яких зусиль... як тримаєш цукерку, яку боїшся роздавити». Так робив і Степан Супрун, будучи курсантом і після, щодня здійснюючись у небо, — так скрипаль щодня бере в руки смичок і скрипку. Молодий винищувач далі вигранював точність у керуванні машиною (хоч який великий простір належав літаку, він потребував розрахунку на сантиметри чи й міліметри!), підтримував, обживав у собі зорову й інтуїтивну точність керування машиною. Це було для Супруна у його, як хтось сказав, м'якій, еластичній манері польоту чи не найважливішим, як для хірурга рух його руки із скальпелем. Супрун сам незабаром пересвідчився в цьому і довів це своїм однополчанам.

Стріляв він по-снайперському — на землі і в повітрі. Його сестра Анна Павлівна і нині пам'ятає, як Степан з друзками у Вінніпегу відняли у якихось лиходіїв пістолет. Потім бігали гуртом до балки і там бахкали. На це нагадування сестри брат відповідав щоразу одним:

— Пістолет і патрончики мене і Федька з дороги не збили б. Ми тоді вже записалися до осередка Ліги молодих комуністів, вечорами у молодіжному клубі Ліги слухали бесіди, танцювали з дівчатками... А мішені в балці, по яких ми навчилися влучати... Їх і тепер розстріляю з одного заходу. Так-то, сестричко. Ти була тоді ще дитям, не все розуміла.

Якщо для кулеметника й танкіста влучна стрільба в бою нерідко вирішує питання — ти чи тебе, то для повітряного бійця тим більше: ворожий літак потрапляє в приціл на секунди. Винищувачі, повітряні стрілки на бомбардувальниках, штурмовиках в мирний час не шкодують патронів, тренуються невтомно. Скільки їх було, справжніх снайперів, чия одна кулеметна черга у повітрі коштувала ворогам літака! Льотчик-винищувач Микола Васильченко, герой громадянської війни, демонстративно йшов на бойове завдання з одним патроном у кулеметній стрічці і на очах у товаришів збивав літака противника.

Залікові стрільби в ескадрильї командира Зайцева, де служив Супрун, відбувалися на великому екрані неба, за ними спостерігали з аеродрому всі зацікавлені, місцеве населення. Часи повітряних мішеней — куль, які випускав із землі командир для того, хто здійснював для виконання справи, уже минули. Тепер винищувачі стріляли по конусу чи, як казали, по «рукаву», білому, помітному здаля, котрий на довгій вірвовці буксировався на заданій висоті літаком. Літак, за ним на чималій відстані конус, надутий зустрічним вітром. Бойовий літак розраховує захід, атаку, ракурс стрільби, щоб кулі падали на лісовий масив. На землі було чути кулеметні черги, видно круті виходи з атаки. Приземлявся літак, який відстрілявся, а той, що тягнув мішень, ген далі розвертався і знову появлявся в зоні стрільби, щоб влучали інші. Через якийсь час конус, відчеплений від машини-буксира, спускався на землю, і до місця його падіння поспішала машина з тими, хто мав зафіксувати на ньому відмітини пробоїн: кулі, забарвлені в певний колір, засвідчували на білому полотні влучання. І знову у небі пропливає за літаком чистий конус, з ревом мотору доби-

рається до нього винищувач — людям є за чим стежити, є що почути.

Протягом такого дня всі з авіамістечка чекають повідомлень, хто скільки разів влучив по конусу, бо стрільби визначать кращих з ескадрильї, про них будуть говорити на зборах, писатимуть в бойових листках, а десь там, попереду, комусь дістануться й цінні подарунки, і вищі нагороди.

Стріляли льотчики того дня добре, і на землі під кінець стрільб людьми опановував піднесений настрій. І якраз тепер усі помітили, що літак, котрий тягав конус, певно, десь там, далеко, розвернувся крутіше, ніж належало, і сам зловився у сільця: фал, на мить ослабнувши, зачепився за крило і спаралізував машину — літак не підкорявся рулям, конуса теж не відчепити. Над аеродромом неждано-негадано нависло щось трагічне — літак виборсувався і ще дужче заплутувався, він ось-ось втратить стійкість і впаде на землю. Пілот — це помітили ті, хто пролітав поблизу, — уже встав на ноги, щоб вистрибнути з парашутом, що так само було ризиком на такій висоті.

У повітрі, відстрілявшись, був і командир ланки Степан Супрун. Він збагнув, що сталося, і, проносячись повз потерпілого на мінімальній відстані, рукою показав, щоб той зайняв своє місце; для нього це мало означати, що йому прийдуть на виручку.

Хто? Як?

Але біля нього пролетів командир ланки, пілот, який уже оцінив ситуацію, і так заспокійливо помахав йому, щоб ждав... Супрун через кілька хвилин уже йшов слідом за літаком, який то провалювався вниз, то зринав, як потопачий на воді. Супрун тримався обіч, остерігаючись конуса, що метлявся, але недалеко, бо те, що блискавично вирішив учинити, треба було здійснити негайно, якомога ближче підійшовши. Він врятує людину й літака, якщо гвинтом свого винищувача пересіче вірвовку, що зашморгнула крило.

Про подібне Супрун ніде й ніколи не чув і не читав. Знав і переживав тільки одне — якщо не врятує в такий спосіб, втрати не минути. Буксирний винищувач тримався приблизно рівної швидкості, він лише відхилявся по курсу, кривуляв і провалювався раз у раз перед прозорим колом гвинта. Потрібно було за якусь хвилинку вловити коливання машини і повторювати його. Смертельна загроза нині обійняла обидва літаки і їх пілотів: зіткнись — обидва впади б на землю. Ті, хто спостерігав за цим поединком зі смертю, розуміли, що відбувалося в небі.

Літак Супруна ішов поруч якимось криво, юзом, вибираючи момент, щоб коротким, легким поворотом черкнути по вірьовці, яка напнуто висіла зовсім близько. Під куполом неба страшна, небезпечна вірьовка, як смертельна петля на шибениці для покараного на страту. Тільки дотиком меч-пропелера можна розітнути її і кинути загрозу смерті з висоти на землю... І справді для цього маленького ривка і довороту необхідні були незбагненно тонкі відчуття машини, її лету, її покірності рулям, потрібна була жертвна віра в свій розрахунок і безмірна відвага людини.

Вирішальне відбулося в одну мить. Супрун відчув, як трясонуло його літака. Другу машину кинуло вперед, як кидає планера туго натягнутий гумовий буксир. Тим, хто спостерігав за цим на землі, здалося, що літаки зіткнулися. Люди скрикнули, бо вниз повалились якісь шматки. Людям у ці секунди небо здалось чорним, як і те шмаття. Але воно виявилось обривками вірьовки. За ними полетів на землю й конус, який зберігав відмітки чийхось успіхів.

Небо, як і досі, було чистим і теплим. Два літаки спершу відкинулись врозліт, потім зійшлись, до них наблизилися й інші, котрі чекали на бойову роботу. Ось вони на високій швидкості переможно прогрімали над аеродромом і кварталами міста. Групу вів Супрун. Подвигом армійських буднів він щойно підніс ще вище обов'язок одного перед усіма, а політ --- до мистецтва.

Восени на білоруському Поліссі відбувалися військові вчення з участю авіації. Ланці Супруна випало завдання розвідати висхідні рубежі зосередження військ «противника». Трійці винищувачів можна було пронестись на малій висоті з оглушливим гуркотом моторів і щось углядіти в мигтінні дерев і будинків. З випадкових деталей склалася б певна версія обстановки. Та Супрун з товаришами діяв напевне. Летіли на пристойній висоті. Над «чужим» берегом річки кілька разів спікірували разом до самої землі. Не всім бійцям доводилось бачити і пережити, щоб на їхні голови падали літаки, отож між кушів, по галявинах заметушились люди з гіллям на плечах. Висота дозволяла розвідникам засікти розташування бійців і техніки. Надземний політ вздовж ріки (це взяв на себе Супрун один, а два інші літаки відвертали увагу) допоміг виявити і споряджені переправи. Напрямки для удару по скупченню «противника» були визначені. Командарм наказав записати прізвища розвідників. Тут розповіли йому і про «таранний» удар Супруна.

Під крилом застиглого на узліссі ТБ-1 у підсумковий день військового вчення партійна комісія проводила засідання по розгляді рішень партійних зборів про прийняття до партії. Одного з перших назвали Супруна Степана Павловича, командира ланки винищувачів, старшого льотчика.

Серед тих, що сиділи на траві, поклавши на коліна планшети, в незастебнутих на підборідді шкіряних шоломах, з великими окулярами на надбрів'ї, засмаглих, в пропітнілих не раз гімнастерках, в запилених чоботях, з набряклыми, спущеними до землі руками, легко підхопився високий льотчик, враз осмикнувши гімнастерку і пробігши пальцями попід ремнем з портупеем. Строгий вираз його відкритого обличчя з широким чолом, якого не закривав шолом, не скрадав його радості, готової розлитись білозубою, душевною усмішкою. Кроки виказували молодечу жвавість, силу і гідність.

Отримавши партійний квиток, Супрун пригорнув його до серця і кількома словами запевнив товаришів, що вірно служитиме партії, народу.

Щасливо усміхнувся від невтримного почуття, що переповнювало душу, відступив набік, щоб побути наодинці з своїм хвилюванням.

В уяві зринув образ батька...

Скільки разів Степан з братами схилялися над батьковим посвідченням, привезеним з Канади,— пожовклим аркушем склеєного на згинах паперу. Навперебій прочитували всі разом... Комуністична партія Канади. Центральний Комітет. Тим, кого це стосується... Товариш Супрун Павло Михайлович член російського відділення Вінніпезької (Канада) організації Комуністичної партії... завжди вважався активним і надійним її членом... Джон Макдональд... Торонто, дев'ятого липня 1924 року...

«Тепер усе стосується і мене».

Через людей заводу, хлопців, які відслужили строк в армії і повернулися додому, через школу, куди йшли листи колишнього піонервожатого, місто знало про льотчика Супруна і його успіхи. Брати й сестра задивлялися на його фотокартки, мріючи про літаки, парашути, літання. Коли про авіатора заходила домашня розмова, Григорій, задоволений посадою плановика заводу, відбувався жартом:

— Але Степан поки що не зробив такої як слід табулетки.

Згадувався давній конфуз у взаєминах між двома бра-

тами. Переїхавши з Білопілья на завод, вони обидва столірували. Григорію, який у Канаді працював деякий час на фабриці по виробництву фортепіано, це, звичайно, вдавалося легко. Його табуретки були міцні й гарні. Степан чомусь вирішив, що яку б він не зліпив, Григорій підправить і запише до відомості. Однак старший брат не схотів грішити проти справи і, насамперед, завдавати неприємності Степанові. Оглянувши одну з перших табуреток, змайстрованих Степаном, він побачив, що вона скріплена абияк. Григорій тримав її в руках і раптом упустив на підлогу — табуретка розсипалась.

— Оце твоя продукція? — обурився Григорій.

Степан розгублено дивився на дощечки.

— Ану попробуй мою. Кидай,— подав Григорій братові.

Степан не одважувався. Григорій випустив її з рук, як і першу,— вона тільки задзвеніла.

— Е, так не піде. Мужчина повинен все в житті робити надійно.

Він був сумлінним токарем, а тепер знав мотори й літаки, з якими мав справу; хто з його підлеглих виявляв недбалість у догляді за бойовою технікою, той багато втрачав у ставленні до себе.

Був червень 1933 року.

Параска Йосипівна якраз приїхала до сина. Побачитись і, може, щось привезти з харчів додому дітям.

— Мамочко! Здрастуй, рідненька!

— Здрастуй, сину! Спасибі сусідці... В тебе дома немає й крихти хліба...

— Зараз буде все! Як там наші?

— Федір теж пішов у льотчики.

— Дуже добре! Більше крил буде в нашому небі.

— Аня переказувала, що десь зустріла її артистка Оля, обцілувала. Жде звістки. Цього літа, каже, будуть показувати цирк у Бобруйську.

— Немає коли за польотами й листа писати. Буде в Бобруйську — аплодуватиму.

— Жартуєш. Тобі вже двадцять шостий... Роки йдуть. Не встигнеш, Степане, й пожити, як слід.

Влітку одна за одною відбулись інспекторські перевірки бойової підготовки ескадрильї.

Того ж літа 1933 року Степана Супруна викликали до Москви.

Одного. До столиці!.. А він на самоті, здається, ніколи й не був, під час служби в армії особливо. Тільки з товаришами, а сам — то з піснею, музикою, книгою. Розмови про літаки, перельоти, стрибки з парашутами, рекорди — все, що повсякдень будило думки, завжди знаходило йому одnodумців.

Поїзд на Москву йшов уночі. Степан умостив поруч канадський, обшитий на кутах чемодан, сперся на лікоть.

Думки... Думки... Хотілось згадувати, якою запам'яталась столиця дев'ять років тому, що відбулось в ній з авіаційного життя, кого хотілось побачити. Чкалов!.. Громов!.. Літак «Правда» — металевий моноплан з п'ятьма моторами, дві тисячі кінських сил... Степанчонок в повітрі посадив на ТБ-3 винищувача. Вперше у світі! Випадає ж льотчикам таке щастя!.. Тривога раптом бере верх над усім, крутить Степаном, як вихор листям. Якщо поведуть мову про його біографію, цього Степанові боятись нічого. Москва сльозам не вірить, а чесним словам і фактам повірить... Він ще раз перечитує виклик, адресу, потім все, що збереглося в кишенях. Згадав: колись давно пілот перед вильотом викладав усе з кишень, аби під час еволюцій літака щось не випало і не потрапило під педаль... а при аварії, щоб тютюн не посипався в рану. Ран не буде! — рішуче сказав собі. Уявилась розмова. Може, викинути й лист Маргарет з Рівертонна? Нащо він носить при собі? Збирався написати відповідь... Пробіг рядки англійського скоропису.

«Дорогий Стів! Я була по-справжньому схвильована, читаючи аркушик від тебе. Згадалися давні роки... Я показала твого листа всім нашим однокласникам, вони просять передавати тобі привіт і побажання щасливих польотів. Ваша країна прагне до кращого життя... Я вірю твоїм словам про небезпеку війни в Європі, але ми, жінки, проти неї. Вам, чоловікам, доведеться убивати і гинути... Наша родина збирається переїхати до Вінніпега... Тут мало залишилось поселення, жити важко... Немає дорожчих листів за листи давніх друзів... Рука моя після операції міцніє.

Твій давній друг Маргарет».

Він швидко згорнув листа і засунув до порожньої кишеньки портмоне. «За мною і моєю честю стоїть наша велика сім'я. Якщо в мене буде все гаразд, родині буде добре. Якщо ні...»

Перебрав у думках своє життя... Дрімив, спершись на чемодан.

Тривожна дорога вела в ранок.

Добрі вісті про молодого льотчика йшли до Москви попереду нього. Супрун вгадав це з перших слів, почутих у кабінеті начальника, куди його запросили. Сивий, з орденом на грудях командир, як годиться, розпитав про життя в Бобруйську, потім, твердо поклавши руку на особисту справу, яка лежала перед ним, сказав:

— Дамо вам посаду льотчика-випробувача.

Степан скинув на нього очима — ніби йому в обличчя дихнуло вітром. Начальник вважав за потрібне дещо розтлумачити.

— Все, що люди і крила піднімають у небо, спершу випробовується у науково-випробувальному інституті військово-повітряних сил. Робота відповідальна, з ризиком. Це, зрозуміло, оцінюється командуванням.

Супруну уявилося: десь тут, поблизу, на аеродромі гуркочуть мотори, злітають і приземлюються машини... Люди в шкірянках роблять щось важливе, небезпечне, як вогонь, і до стобіса цікаве.

— Два дні на роздуми досить? Чекаю післязавтра.

Супрун встав, розправивши плечі.

— Я вже вирішив, товаришу командир. Про такі польоти авіатори мріють.

Отримавши призначення, Супрун провідав площі й вулиці, пам'ятні з двадцять четвертого року — для душі, для листа батькові. Ранковим поїздом виїхав до своїх. У вагоні розглядав з вікна селища, мальовничі гаї. Згадав поховання Джона Ріда, народженого в Америці, шанованого в Росії. Тільки велика відданість обраній справі підносить людину до слави... Ось і йому випало літати в московському небі. Степан відчув, як морозець пробіг по спині. Десь тут Чкалов, Жуков, Громов, Анісімов, Степанчонок... Побачити б їхні польоти, перейняти науку випробувань!..

Просторе містечко авіаторів, збита до пиліги літна полоса, малі й великі, зачохлені й відкриті літаки, різноманітні службові приміщення справили на Степана враження як щось неприступне, затаєне і все ж зрозуміле.

Його приймали, з ним розмовляли, сказали, де мешкати, а безпосереднього начальника — керівника групи винищувачів, командира з трьома «шпалами», Василя Андрійовича Степанчонка, треба було розшукати десь на стоянках. Орієнтир: на краю аеродрому великий ТБ-3, в оточенні малих літаків і людей.

З аеродрому злітали винищувачі, інші вуркотіли десь на висоті. Гуло все небо. Вітер односив пилюгу на густий сосновий ліс.

У кожному стрічному Супрун сподівався побачити свого командира. Він мав бути льотчиком особливим, примітним здаля, адже це саме він недавно перший виконав каскад мертвих петель на планері. Сміливий і легкий, мов птах, що літає лише на самих крилах.

ТБ-3 ховав од пекучого сонця у широкій тіні чимало людей. Ступивши під широчезні крила, Супрун побачив: молоді й старші з виду авіатори, у спецівках, гімнастєрках, в пілотках і без них, наче в цеху, лаштували якийсь пристрій з труб, а поруч — раму з дерев'яних обаполків і дошок. Нагледів серед них найстаршого по віку і наблизився до нього. Командир, зодягнутий у робочу блузу, підвівся з колін і несподівано зрівнявся з Супруном своїм високим ростом. Його продовгувате, худе з впалими щоками, зазмагле обличчя, довга тонка шия похитнули намір Степана звернутися саме до нього, але кінчики трьох «шпал», які визирали з-під куртки, і раптовий погляд здивованих голубих очей змусили виструнчитись перед ним.

— Товаришу командир, старший льотчик Супрун з'явився у ваше розпорядження.

Доки вони потискували один одному руки, біля них звівся на весь богатирський зріст третій військовий. Він мав біле, не підвладне сонцю округле обличчя, дебелу постать; на свіжовиголеній крупній голові зверщечку тулилася темно-синя пілотка. Троє найвищих стояли разом. Вони презирнулися між собою і засміялись. На них звернули увагу й інші.

— Оце екіпажі — підкинув хтось і стало ще веселіше.

— А ви казали, Василю Андрійовичу, що для нашої групи ще не навчили достойних пілотів.

— Я готовий летіти, куди накажете, — вхопився Степан думки бритоголового.

— Он які! Але справа тут серйозніша, ніж тобі здається.

— Познайомтеся, — запропонував Степанчонок. — Командир ТБ-3 Стефановський.

Супрун тим часом прикипів очима до підкрилля, де перепліталися металеві рами, кріплення, звисали гаки. Щодалі ставало зрозумілішим, що являє собою оточений помостами велетень ТБ-3, чому стояли поблизу нього тупоносі винищувачі, вже відомі Супруну, один з яких був навіть «роздигнений» — без крил і хвостового оперіння.

Творилась тут ще не розголошувана, важлива справа. Про неї авіатори говорили тільки між собою, уявлялася вона кожному по-своєму, а здійснювалась ось так: працею, пристосуваннями, пошуками впертих людей і, звичайно ж, гостро небезпечними випробуваннями в повітрі.

Степанчонок політав з Супруном на винищувачі і, задоволений молодим льотчиком, прийняв його до групи «етажерка Вахмістрова».

Супрун одразу допросився полетіти в кабіні безкрилого винищувача, а потім і на тому місці, де злітав Коротков, який загинув кілька днів тому.

«Етажерка», котра не без іронії називалась і «циркком Вахмістрова», вторглась у життя інституту, аеродрому і цілої плеяди випробувачів захоплюючою новиною в авіації. Тодішні винищувачі були надто обмежені радіусом дії. Якщо ж їх встановити на бомбардувальнику, себто взяти двох, трьох, чотирьох на потужні крила й мотори і винести на висоту, на половину маршруту до важливої цілі, і випустити у самостійний політ... Ось яка ідея вилущувалась з цього провадженого експерименту. Ось куди вела конструкторська думка! Це було потрібно країні, яка знала: хто дужий у повітрі, той дужий взагалі.

Група Вахмістрова, спорядивши ТБ-3 для підйому в небо шести літаків, гордилась цим.

Першими на двомоторному ТБ-1 з винищувачами на його крилах літали Чкалов і Анісімов. Ці два майстри вищого пілотажу зустрілися восени 1930 року на льотному полі науково-випробувального інституту. На висотах і при самій землі вони випробовували нові літаки повітряним «боєм», творчими вигадками пілотажу. В таких поєдинках двох віртуозів кожен залізний м'яз машини зазнавав многократного перевантаження. Пілоти наче перевтілювались в саму плоть машини; випробувані, досліджені ними літаки одразу йшли у виробництво великими серіями, зринали із заводських аеродромів групами і приземлялись на військових аеродромах, стаючи вірною зброєю. Польоти Чкалова й Анісімова далі розвивали тактичні й технічні можливості винищувачів: бойові машини очищались від недосконалості, набували грізної надійності. Чкалов і Анісімов мало послужили інституту військово-повітряних сил — Валерія Павловича знову «заслали» на авіаційний завод. Олександр Фролович, який на відстані, заочно, ще з Києва, зачаровував Чкалова мистецтвом каліграфічних розписів на синьому

небі, звершивши сотні блискучих польотів, неждано трагічно загинув на аеродромі просто на очах друга.

Отже, Чкалов і Анісімов у невтолимому захопленні новим разом випробували політ на винищувачах, причалених до бомбардувальника. У першому польоті строеного екіпажу із винищувачем Чкалова сталося приблизно те саме, що через деякий час скоїлося з літаком Короткова. Чкалов тоді блискавично зорієнтувався, урятував в небі екіпаж, себе і почин доброї справи. Молодий льотчик Коротков не справився зі своїм завданням.

Степан Супрун зайняв його місце.

Петро Стефановський, повертаючись із Супруном з аеродрому, через лісок, до селища, щодня пригадував щось із того, що знав про Чкалова.

— Я літаю на важких ТБ. Мені, новачку,— я тільки-но прийшов сюди — експерименту з двома богами на крилах ще не довіряли. Але під час першого польоту я був на аеродромі. Валерій нині служить на Центральному аеродромі, в Москві, про нього тепер ми все читаємо просто з неба, часто й товариші розповідають. Він притягає всіх наче магніт. Так от послухай, як вперше літали, як повернулись.

— Що ж тоді сталося з ним, прикріпленим до крила? Як він викрутився? — нетерпляче запитав Супрун, уже знаючи про тягучу деталізацію розповідей Стефановського.

— Не поспішай, дорогий Стів!

— Стів? Хто це вам сказав моє канадське ім'я? — здивувався Степан.

— Твоя сестра Аня назвала тебе так моїй дружині Зіні.

— От сорока-білобока!

— У тебе гарненька сестричка. Я б скоріше кликав її синичкою,— пом'якшував усе своїм характером Стефановський.— Так-от, і тоді два літаки зверху закріплювались на крила так само, як ми робимо тепер. Три точки жорсткого зчеплення на кожну машину: дві спереду, одна позаду. Передні замки відмикав у своїй кабіні командир ТБ. «Костиль» вивільняв льотчик, який сидів у своїй кабіні. Залевський, командир «етажерки», на відповідній висоті наказав своєму заступникові Шарапову відчепити винищувачів, випустити у вільний політ. Шарапов мав подати сигнал Чкалову й Анісімову: вивільнити хвости машин. Повітря за кілька секунд вирівняло б фюзеляжі, як для відриву від землі на аеродромі, і вслід за цим Шарапов мав відімкнути обидва передні замки. Після цих процедур літаки разом залишають свого носія і могли гукнути йому: «Привіт, то-

варишу Залевський, до зустрічі в кафе!» Я ще не сказав тобі, що все це було 31 грудня 1931 року. Чуєш, перед самим Новим роком! Чкалов і в цьому був оригінал — любив щось приурочити до свята, потішити товаришів, рідних... В такій послідовності мало все відбуватися на ТБ. А сталося на початку інакше. Андрій Шарапов, почувши наказ командира, від хвилювання забув подати сигнал льотчикам, а спершу сам відімкнув передні замки літака Чкалова. Валерій тієї ж секунди відчув, що крила його винищувача рвуться вгору, що вже діє на них стрічний потік, а хвіст машини перебуває «на припоні». В наступні секунди винищувач міг би вже зробити мертву петлю «навколо свого хвоста», себто перекинутися назад, звалитися у пропасть, пошкодивши себе і ТБ. Страшна катастрофа була реальністю. Літак Анісімова ще стоїть на своєму боці, а Чкалов уже терпить біду. Секунди діяли проти людини, несли смерть. В такий момент людина не повинна втрачати відчуття отих секунд, тільки тут був шанс врятувати себе й інших. І Чкалов у цій ситуації, якої ще ніхто й ніколи не зазнавав, збагнув, що треба зробити: він різко подав руля вперед, щоб знову притиснути літака до крила — тільки і тільки в такій позиції машини він міг уже сам відімкнути хвостове кріплення. Так воно і сталося. Повітря так притиснуло винищувача до крила, що він колесами вдавився у обшивку бомбардувальника. Цієї ж миті Чкалов відімкнув підвладний собі хвостовий замок і відірвався враз от ТБ, полетів на своїх крилах і моторі.

— А що ж Анісімов?

— З ним було все гаразд. Конструктор, його помічники та й льотчики вважали, що коли один винищувач зніметься з крила, то другий, затримавшись, переверне ТБ, зірветься з кріплень, розруйнує все. Катастрофа з найтяжчими наслідками! Сталося зовсім протилежне. Пригода із Чкаловим прикувала увагу Залевського і Шарапова до Анісімова, літак ще продовжував стояти. Бомбардувальник байдуже зносив і навантаження на одне крило. Чкалов уже був високо над бомбардувальником, коли Шарапов бездоганно провів операцію відчеплення Анісімова.

Стефановський і Супрун наближались до будинків, вікна їхніх квартир світилися. Степан згадав про Аню, сороку і Стіва. Стефановський наспіх закінчив:

--- Ми не знаємо, коли і скільки винищувачів понесуть на висоту наші ТБ, але взагалі все освєрене знадобиться. Кажуть, що літаками-носіями буде озброєна ціла авіабригада,

та це справа народного комісара оборони Климента Єфремовича... Завтра ти полетиш на місці Короткова.

Зупинилися, щоб розійтися по різних під'їздах. Стефановський розплився у широкий, дружелюбний усміщці:

— Бери патефон, гукай Аню і приходьте на чай. Ага, обов'язково захопи платівку з піснею «Чубчик кучерявий». Зіночка, видно, закохалася в якогось кучерявого, марить цією мелодією.

— Згода,— Степанова усмішка зблиснула в сутінку.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Осіннього дня 1935 року у чистому небі, над льотним полем, освітлений сонцем пропливав літак-носіє ТБ-3. Охочі до сенсацій назвали б нині таке неопізнаним літаючим предметом. Шість літаків, десять моторів, шість пар крил, вісім пілотів, ставши одним цілим, творили на великому колі щось незвичайне, гримуче. Та ось на висоті «букет» в одну мить розпався, розсипався, як іскри фейерверку; п'ять винищувачів завертілися в небі, мов веселі голуби, яких випустили на волю.

Степан Супрун погнав свого лобатого винищувача на висоту: вона завжди була для нього жаданою. Він досконало володів найшвидшим і найвдалішим на той час літаком І-16, якого облітував раніше, а в ці хвилини тільки найважчі вертикальні бочки й інші складні фігури могли виказати його добрий настрій. Завершене випробування викликало в людини захват, піднесення. Супрун склав іспит на місці Чкалова. Степан уже вилітав і з підкрилля і з крил бомбардувальника. Сьогодні відбувалося підсумкове, остаточне державне і військове випробування «етажерки Вахмістрова», і тому земля під сонцем, яку бачив Супрун у вільному польоті, була такою прекрасною. Він обіймав її крилами свого літака, душею. Ось і аеродром, з яким тепер пов'язане його життя, його майбутнє. Степан вгледів нижче себе осінній ключ журавлів і враз віддалився од нього.

Час іти на посадку. М'яким рухом він плавно перевів літака на планерування.

Швидко полинув просто на селище. Нагледів квадрат свого будинку, масив парку. Це його маленька земля. Його точка опори. І не лише його. Аня цього року зовсім переїде з Сум до Москви, деє навчатиметься... Федір уже з 1932 року в авіації. І Сашко мріє про те ж саме. Всі горнутьє

до нього, до Степана... Точка опори... Москва стала для Супрунів своєю, рідною землею.

Супрун останнім з'явився до польотної кімнати, де писалися звіти, народжувались оцінки. За негоди тут грали в шахи і за всякої погоди говорили, говорили, зображуючи ситуації у небі неповторними рухами рук. Зібрався весь екіпаж «етажерки». Супрун пробрався між людьми до Василя Андрійовича Степанчонка. В польоті, сидячи в кабіні свого винищувача, Супрун простежив, як Степанчонок зблизився з бомбардувальником і пристав до нього, прикріпився. «На важкий бомбардувальник, обладнаний під літака-матку, вперше в світі здійснено посадку в повітрі винищувача (льотчик В. А. Степанчонок)». У скупі рядки й визначення не вміщалося те, що відчували люди, котрі співпереживали творення експерименту. Супрун заздрив Степанчонку. Коли зріє сила й бажання вчинити надзвичайне, не завжди натрапляєш на справу, якій віддав би всього себе. А як Василь Андрійович тренувався! До коліс ТБ-3 прикріпили дві штанги, між ними напнули різнокольорові стьожки, до яких у повітрі підлітав на своєму «Зеті» Степанчонок і гачком зривав їх: Так набувалась точність входження на те місце, де мав закріпити свого літака. Чи вдалося б це йому, Степану?

— Василю Андрійовичу, дозвольте привітати вас з художньою і снайперською роботою разом!

— А в мене око цілке з дитинства. Своєю швигалкою я кидав кульку грязюки через межу і ліпив її на білу стіну над дверима хати свого недруга.

— Увага, товариші! Важливе повідомлення!

На коло вийшов інженер з гарною зачіскою рудого кучерявого волосся.

— Ми щойно передали по телефону Валерію Павловичу, що політ шести з'єднаних літаків прийнятий урядовими інстанціями. Ну, звісно, ми запросили його до нас у гості на чай як піонера «етажерки»,— промовець явно приглушив голос, аби справити враження безнадії. Він замовк і навіть похилив голову. Потім стріпнув кучерями, усміхнувся:— Валерій Павлович з цієї нагоди запрошує нас до себе на вечерю.

— Ура!

— До Чкалова! До Москви!

Тридцять п'ятий рік став для Чкалова роком вистражданого щастя. Літаючи на перших винищувачах Полікарпова, на всьому, що потрапляло йому під руки, Чкалов бачив

винишувач І-16. Він вибирав усі сили з моторів і крил, щоб пробудити в авіаторів уяву про майбутнє винишувальної авіації. Він нікому не нав'язував відкритого, знайденого в пілотуванні, лише показував вже освоєне ним. В літаку І-16 (Чкалов назвав його «ішачком») нарешті знайшов необхідну швидкість, маневреність, потужність мотору і в 1935-му явив усе це в польоті над першотравневою Красною площею.

Цього ж року на урядовому огляді авіаційної техніки на Центральному аеродромі,— був сонячний день, урочиста музика, чіткі ряди льотчиків, штурманів, повітряних стрільців, механіків і мотористів, за якими зблискували кабіни літаків,— Сталін, Ворошилов, Орджонікідзе зупинилися біля Валерія Чкалова, який стояв перед своїм червонокрилим.

Певно, з розповідей Ворошилова й Орджонікідзе Сталін знав, як льотчик Чкалов, ідучи на смертельний ризик, врятував у польотах машину, що таїла в собі дорогоцінні творчі знахідки.

— А чому ви не користуєтесь парашутом? — поспитав Сталін Чкалова.

У повітрі за хвилинку Чкалов встигав обдумати і вирішити багато. І на це питання, як у польоті, він швидко знайшов глибоку й точну відповідь.

— Я літаю на дослідних машинах. Вони надто цінні і втрачати їх дуже шкода. Звичайно, стараюся врятувати машину.

Сталін усміхнувся, тепло й уважно поглянув на Чкалова.

— Ваше життя дорожче нам всякої машини,— сказав він на прощання.

Це були слова Сталіна, сказані про Чкалова і не лише про нього. Їх почула вся країна, вони мовились від імені народу і до всіх авіаторів. Радянський Союз мав на той час багато літаків, їх здіймали в повітря тисячі пілотів.

В ті дні головний авіаконструктор М. М. Полікарпов і В. П. Чкалов одними з перших серед конструкторів і випробувачів були відзначені найвищою нагородою Батьківщини — орденами Леніна.

Нагорода, почесні, слава понесли ім'я Чкалова в народ, а він уже по вуха заліз у випробування нового літака Полікарпова. І-17 поводив себе в перших польотах добре, і Чкалов уже заповнив деякі графи його анкети — швидкість 500 кілометрів, стеля 9500 метрів, легкий і покірний в управлінні. А потім, як бувало не раз, при заході на посадку

не випустилась нога шасі, і льотчик, всупереч забороні, приземлився на одному колесі. В наступних вильотах у повітрі розвалився двигун, і Чкалов, рятуючи «дорогоцінний» двигун з дефектами, кинув машину на ліс, аби пом'якшити руйнівний удар. Довезли пілота до шосе на підводі, обрізаного мастилом, забинтованого.

Поки добиралися до Москви, згадали все найістотніше з біографії Чкалова. Степан Супрун намислив відкритися перед Чкаловим із своїм найпотаємнішим бажанням — літати більше, випробувати найважче. Що йому скаже на це Чкалов? Якось Стефановський сказав Супруну:

— Один політ із Чкаловим відкрив мені шлях до великої авіації. Під його впливом я став випробувачем.

Балакучим гуртом ввалилися до Чкалових просто, як до знайомих. Гості перемішалися з родиною і тими, хто там був, пішли оглядати фотокартки, книжки, Ігореві малюнки й іграшки. Друзі Чкалова заціяли розбір найважчих польотів «етажерки». Степан, сміливий у небі, носив у душі ніяковість перед людьми, позначеними заслугами. Чкалов наткнувся на Супруна.

— Петре, Василю, чому приховуєте од мене цього красеня?

— Такого високого заховаш.

Стефановський відрекомендував:

— Степан Супрун. «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю».

Чкалов проказав рядок з пісні далі: «Чому я не сокіл, чому не літаю?»

Всіх покликали до столу. Були тости, зізнання в любові до господарів, до авіації. Чкалов чув, що говорили товариші про Супруна. Перед ним постав льотчик-винишувач, який залишив службу в ескадрильї і прийшов, щоб, ризикуючи життям, злітати в небі з маленької площини — крида бомбардувальника... Щоб випробовувати кисневий пристрій, здійснюючись на висоту дев'ять тисяч метрів... І там, високо у небі, коли пристрій відмовив, задихатись без кисню, непритомному падати з літаком, як лист падає з дерева... Біля самої землі прийти до тями і посадити як слід машину...

— Незабутній Сашко Анісімов прилетів до Москви з України. Коли я стою поруч з тобою, Степане, мені здається, що з нами й Анісімов, якого я дуже любив. Мені розповіли, як ти літаєш. Ти вже вріс у нашу чудову і нещадну професію. Бути тобі з нами до останнього польоту. Літай щодня,

літай хоч і на «гробах», але щоб вони від твого серця від-
рошували крила.

Орден на грудях. Чкалова теж промовляв до Супруна.
Вони по-братськи обійнялися.

Супрун перейняв від майстра естафету вірності винищу-
вальній авіації, відвагу ризикувати на грані смерті, вміння
проникати в, здавалося б, неможливе. Він не наслідував і
не повторював учителя — кожний піддослідний літак ставив
перед випробувачем свої завдання, до вирішення яких не
буває однакових ходів. Визнання безстрашності льотчика —
найвища атестація для випробувача: Супрун тепер літав
один, і його звіти, відповіді на запитання, виставлені у по-
льотному листі, швидко зробили його необхідним для авіа-
конструкторів, ведучих інженерів і, головне, для нових лі-
таків — машини потребували енергії, волі, мислі, наполег-
ливості випробувача.

Коли б Супрун нотував, що і коли випробовував один у
безкрайньому небі, ми б отримали від нього досвід освоєн-
ня нових винищувачів часів Чкалова і післячкаловських,
тих літаків, на яких радянські льотчики розгромили люф-
тваффе гітлерівської Німеччини. У Супруна було також уні-
кальне багатство — знання авіації передових буржуазних
країн передвоєнного часу. Він освоював винищувачі МіГ-3,
ЛаГ-3, Як-1 і літав на «месершмітах» — 109 і 110-му, на
«Хейнкелі-100», на «епітфайері» і, як тільки міг, не шко-
дуючи свого життя, старався донести до найширшого кола
льотчиків свою пристрасну віру в бойову могутність наших
найновіших літаків, та й показати обмежені можливості роз-
хвалюваних «непереможних» винищувачів противника.

Пізніше в його атестаціях буде записано: «Має наліт на
І.Х. 1938 року 1282 години 10 хв. (3838 посадок). З них вночі
35 год. 29 хв. Наліт за 1938 р. з І.І. по І.Х.—149 год.
30 хв.

...Над підвищенням своїх знань працює з великим інте-
ресом, освоює нову техніку і в цій галузі НЕЗАМІННИЙ».
Його робота 1939 року оцінюватиметься так:

«Брав участь в обльоті майже всіх дослідних літаків і
подав конструкторам цілий ряд цінних зауважень, має ве-
ликий авторитет серед конструкторів, впливає на покращення
конструкції літаків».

Якщо поділити кількість посадок на години нальоту, ма-
тимемо такий показник інтенсивності випробувальної пра-
ці — на одну годину припадає троє завдань, три польоти.

Незамінимий серед усіх випробувачів — оцінка високої кваліфікації і відваги Супруна, яка не потребує доповнень.

Випробувач щодня здіймався немов для бою, і хоч рани на тілі прикрашали його, прославляли ж тільки перемоги в успішному освоєнні машини. Супрун, як і багато його товаришів по інституту ВПС, міг би сказати про себе словами Джиммі Колінза: «Я згадував час не відразу після катастрофи, а через кілька місяців, коли я схоплювався ночами сам не свій. То не були кошмари. Просто загальмована дія якогось затаєного механізму страху в моїй підсвідомості».

Несподіванки, пригоди, неймовірні ситуації й труднощі, звичайна, напружена і разом буденна праця випробувача поглинали дні, тижні, місяці, роки — час вимірювався не днями й місяцями, не роками, а завданнями; бойовими літаками, які народжувались із креслень, макетів, з палкої людської думки і праці тисяч людей. Пригнані вчасно на своїх крилах і моторах, ці літаки ставали для випробувачів матеріалом, з якого належало добути грізну силу і передати її на військові, вже по-суті прифронтові аеродроми.

Цього тупоногого винищувача Супрун зустрів як давнього знайомого. Зовні він залишався схожий на того, що уже був запущений у серійне виробництво. Степан міг би з заплісненими очима завести його, злетіти на ньому. Новий варіант з потужнішим мотором належало «об'їздити» як молодого скакуна, потім перепустити його «через себе» в польотах на певних визначених режимах. Та у біографії машини був відзначений один «грішок»: загорілась під час виконання фігур вищого пілотажу. Полум'я вихопилось у польоті десь з-під мотора. Огляд мотора на землі не давав нічого для розгадки.

Конкретне завдання надихало, просто «вистрілювало» Супруна в небо, а небезпека — полум'я вибивалось з-під мотору — збирала увагу так, як у мисливця слід звіра на снігу.

На літаку «з грішком» Супрун, звичайно ж, підніметься на всю доступну висоту, яку потім, при потребі, можна перетворити на бажану швидкість, пілотаж. Те, що сказав про винищувача пілот, котрий пригнав його, Супрун уважно вислухав, але для нього важливішим було те, що скаже машина в повітрі, на переворотках, на петлі, штопорі. Темп Супрунового пілотажу завжди енергійний, у нього одна фігура переходить в іншу легко, майже непомітно й логічно. Так твориться каскад. Елементи нового, висота, на якій це

виконувалось, добирались по задуму, натхненням і ще чимось.

Дослідження завжди вимагає пильної уваги. Машина вперто приховує свою слабину. Треба повторювати навантагу, не раз перевірити поведінку літака в кожній із багатьох позицій. Супрун сподівався «добитися» полум'я на верхній точці петлі, коли машина мовби завмирає, а льотчик на мить зависає вниз головою. Ні, все гаразд. Літак поводив себе як слід. Проте випробувач вирішив цю фігуру виконати ще повільніше: тільки на зависанні догори колесами бензин з певним нагнітом може знайти найтоншу щілину. І ось літак знову колесами догори на мінімальній швидкості, якої вистачає тільки для того, щоб донести машину до переходу в горизонтальний політ. Це найвідповідальніше точка випробування — для машини і для пілота.

Полум'я вибризнуло з-під капоту, пахнуло загрозою. Супрун швидко змінив положення літака — вогонь пригас і зник зовсім.

Ось де, ось в якій ситуації показала свої вуха слабкість бензопроводки чи, може, карбюратора. Її необхідно ще підтвердити повторами фігури пілотажу, переконати самого себе в тім, що це так — інститут чекає висновку остаточного.

Полум'я спалахнуло вдруге. Пілот затримав машину в положенні колеса догори. Полум'я було тепер йому за друга. Але воно розросталося сильніше, аніж перше.

Висота давала швидкість і можливість маневрувати для того, щоб збити полум'я зустрічним потоком повітря. Пожежа на літаку, така необхідна кілька хвилин тому, тепер загрожувала пілоту і машині, потрібній для дослідження. Кабіну окутував їдкий дим, вогонь сягав ліхтаря. Бензин — у цьому Супрун був переконаний — більше не надходив до місця пожежі, полум'я живилося літаком. Треба стинати вогонь різким повітрям. Пілот стривожено обіймав простір — земля наближалась. Язика полум'я з-під машини підкрадалися до кабіни. Висоти ставало. Найважчі фігури пілотажу йшли одна за одною. Перевантаження не лякали Супруна. Тільки б зірвати підле полум'я! Літак на великій швидкості робив глибокі віражі, підставляючи своє черево доброму вітру.

Полум'я пригасало. Ось воно зникло зовсім. Але в обличчя ще пашіло гаряче дихання мотору. Дим душив кашлем.

Знеможений пілот зсунувся з крила на землю. Його обличчя було чорним від кіптяви.

Руки техніків ураз набачили зрадливе місце у верхній частині бензобаку, літакові незабаром дали путівку в небо.

В ці ж дні на аеродром перегнали з заводу найновіший літак, біля нього з ранку до вечора товпляться фахівці. На цьому винищувачі й обладнання відмінне від того, що було на попередніх. А це означає: в польоті жди несподіванок.

Нового винищувача випробовує Степан Супрун. Він ще ніколи не поступався перед складністю завдання, навпаки — оригінальна машина захоплює випробувача. Бажання пізнати такий необхідний армії винищувач «з колодочок» манить безстрашного пілота в небо. Випробувати ще незнану швидкість, потужну зброю, рекордну висотність — хто про це не мріє?

Випробувач сідає в кабінку невідомого літака, як і першокласник за новеньку парту. Він теж починає з абетки: пробіжки по аеродрому, елементарні виміри швидкості на різних висотах, дальність і тривалість безпосадочного польоту, швидкості на приземленні й іншого, але першоелементи відкривають такий же таємничий зміст, як і вперше прочитані слова. Супрун уже занотував на планшеті майже всі основні показники, які підтверджували проектні дані. Настрій у випробувача прекрасний і під час польотів уже насвистував пісеньку. Що не кажіть, а повертатися на аеродром з першого польоту в зручній кабіні надійного літака, везти на борту добрі вісті авіаконструктору і хороше майбутнє найновішому винищувачу — це не буденні речі.

Супрун спрямував літака на аеродром, подав ручку від себе і повернув кран, щоб випустити шасі. Червоним сигнальним вогникам належало погаснути, щоб зайнялись зелені і підтвердили, що шасі випустились, що замки стійкості спрацювали. Але на зелений змінився лише один сигнал і вниз, на посадочній полосі, де перед цим позначалось викладене двома полотнищами «Т» — дозвіл на приземлення, показався інший знак, хрест — посадка забороняється. Супрун мимохіть озирнувся довкола, чи немає якихось перешкод в повітрі. Ні, перешкода летить з ним — одна нога не вийшла.

Блискавична реакція, враз дано повний газ, щоб мотор вихопив літака й поніс на висоту, необхідну для повторного заходу. Земля віддалялась, аеродром опинився позаду.

У баках пального залишалося обмаль, але ставало для перевірки того, чи все пророблено як слід для випуску шасі. Адже залишався ще аварійний засіб. Остання операція теж вимагала від льотчика дуже мало — повороту краника,

однак невблаганна уява вже малювала своє: посадку на одне колесо, на вузькій полосі, очищеній від снігу.

Супрун чув про подібні «примхи» літаків Полікарпова й інших конструкторів, зокрема й цієї машини, ще коли її випробовував Чкалов. Чув, знав, вивчав теоретично можливі варіанти виходу із становища. І зараз, набираючи висоту, Степан пригадував...

— Я бачив за тебе значно більше, Степане... Є літаки, які даються нам, випробувачам, тільки жертвами. І в нас, як скрізь, є легкі, є важкі і надто важкі перемоги. Сашко Анісімов розбився на аеродромі через те, що на різкому виводі літака з пікірування зламалась педаль управління... Бачив я Арцеулова, придушеного уламками... І Громова, що викинувся з парашутом... І все це машини Полікарпова, без яких, однак, не уявити нашої авіації. Ти виводиш його останню машину на контрольні польоти після наших заводських дотягувань і доробок... Після мене, Степане! Я немало їх терзаю, щоб запобігти нещастю, яке б вислизнуло з нашого аеродрому і дійшло до льотчика в полку. Але хіба один спроможний на все? Дивись, Степане. Нам ніхто не підкаже виходу в польоті, крім самих себе. А ми любимо життя, як і всі, і дорожимо літаками, витвореними людьми.

З багатьох розмов запам'яталось, склалось у Степановому досвіді і це чкаловське застереження. А може, Супрун виніс його лише з того, що йому оповідав сам Чкалов про те, як не випустилась триклята нога на цьому ж І-16 першої моделі, три роки тому...

Але Чкалов вирвав піддослідну машину з катастрофічної ситуації, посадив її на землю цілою, допоміг позбавитися від недоробок і дійти масовим випуском до всіх полків...

Земля і небо змішалися в миготінні хмар, лісових полян, доріг, будівель. Все, що відкладалося в навиках Супруна, що раніше залишило відбиток од відчайдушних глибоких пікірувань, виводів над верхів'ями дерев, озивалося зараз пристрасною дією. В переворотах, на виводах із піке машина стогнала, напружувалась до краю, а Супрун бачив застрягле колесо, яке хотів вирвати з утисків. Коли чогось дуже хотіти і діяти в одному напрямку, можна свого домогтися. Степан керувався цим, коли був ще хлопчиком, і ніколи не втрачав цієї внутрішньої зосередженості.

Пального залишалось ще на одне пікірування й вихід на висоту.

Червоний, злий сигнал немовби пронизував пілота вістрям безпеки.

Ще раз...

Хіба і ти, машино, жадаєш сумного кінця польоту?

Літак знайомо легенько здригнувся.

Два зелені вогники, мов очі долі, ні, очі гамаюна, який провіщає успіх, дивилися на пілота.

Літак виставив нахилені вперед лапаті ноги,— скоріше б йому вчепитися холодної засніженої землі.

Супрун лише тоді осягнув, чого добився, коли під ним загули меткі, пружні колеса, а тіло скинуло з себе нестерпний тягар.

Вітерець від пропелера розганяв свіжий сніг на прометейній зранку полосі. Літак, врятований від руїни, котився й котився, немов би сам знав смак щасливої пробіжки.

Супрунова думка й відвага, енергія і життєлюбство міцно вrostали в будні й свята інституту, підмосковного авіамістечка, провідного колективу випробувачів і творців літаків, в успіхи й славу тогочасної радянської авіації. Хто літав з ним, по-доброму заздирив його обізнаності, прямоті й твердості міркувань. Конструктори прислухались до Супрунових оцінок і суджень, які примушували перегортати креслення і братися до олівців. На польованні з ним день проминав, як одна година, а дружня трапеза іскрилася жартами й веселощами.

Робочі дні й ночі Супруна зайняті польотами, обговореннями; він один і в групі вів комплексне й спеціальне випробування машин тих, які діставали право на небо, і тих, які незабаром вмирали у глухих закутках аеродрому, ставши непотребом. Його ім'я вже числилося в недовгій рядку вивіренних, надійних знавців авіації, та він сам розумів, що був лише на шляху до зрілості, що авіація ніде й ніколи не піддавалась застою — він любив літати, літати, сам творив малюнок кожного польоту, як митець творить мелодію, пісні, тому, повертаючись з грайва під хмарами й над ними, щоразу наче розцвітав, мріяв.

У 1935 році втретє відзначався в Тушино День Повітряного Флоту, святкування якого з кожним літом набирало нового розмаху, значення, піднесення і нових форм. В цей день небо над Тушино було єдиним голубим екраном на всю країну, і що відбувалося в ньому з ранку до вечора, все доходило до найдальших її околиць з словом, фотоописом, розповідями людей, запрошених на святкування. Тушино ставало на один день великою навчальною аудиторією для всіх авіаторів Збройних Сил СРСР, бо польоти планерів,

одиначок і строїв, масові стрибки парашутистів, нарешті, відтинки часу, надавані метким винищувачам — солістам, знаменитим червонокрилим п'ятіркам і швидким, краючим небо ескадрильям різних типів машин,— все це було демонстрацією надбань народу, який випростувався в своїй молодості до висот стратосфери, показував свою зростаючу силу і нескориму бойову могутність.

Найчисленнішою на той час була винищувальна авіація — її літаків продукувалося більше, ніж важких, її роль у майбутній війні, яку плекали імперіалісти, відтісняла на другий план метод, згідно якого бомбовими ударами можна знищити противника. Отож льотчики-винищувачі, отримуючи нові літаки, потребували інструкцій по експлуатації взагалі, по вищому пілотажу, який входив до арсеналу бойових прийомів ведення повітряного бою і являвся ще чимось схожим на поезію чи політ птаха.

Через сорок літ по тих достославних роках становлення радянської авіації відомий усьому світу Георгій Байдуков у своїй багатій на роздуми й факти книзі «Чкалов» з повним правом міг сказати: «Досвід командирів і льотчиків винищувальної авіації Військово-Повітряних Сил — Анісімова, Степайчонка, Смирнова, Якушина, Серова, Супруна, Лакєєва, Стефановського, Євсєєва, Чернявського, Кравченка, Зіміна, Покришкіна, Кожедуба, Сузі, Кроніка, Корзинщикова повністю підтверджує і теорію, і практику повітряного бою, яку осмислював і намагався з 1924 по 1933 рік захистити Чкалов».

Степан Супрун, одностудець і брат по авіації Валерія Чкалова, одним з перших пішов за самовідданим майстром по шляху глибокого освоєння крилатих, гвинтових машин, які торували дороги в високе небо. Після показових польотів Чкалова на святкових парадах у 1927 і 1935 роках Супрун, уже відзначений за участь у груповому пілотуванні над Красною площею золотим годинником наркома оборони СРСР, зрозумів, що для авіації не досить випробувати й схвалити нові літаки чи їх покращені модифікації — треба їх пропагувати, особистим прикладом навчати льотчиків досконало володіти ними. І демонстрації червонокрилих І-16 віднині стали для нього обов'язком перед країною і тисячами пілотів-винищувачів, справою доблесті.

...Іх було п'ятеро і п'ять літаків, що стояли один повз один поруч. Вони п'ятіркою здіймалися і ставали богами в повітрі. Дружною веселою ватагою ходили, мов зв'язані, розті-

кались фонтанними бризками і враз вертали кожний на своє місце в строю. Літали Стефановський, Супрун, Євсєєв, Преман, Рахов, як до них літали п'ятірки в іншому складі. Цей малюнок п'яти винищувачів — коротких, тупоносих — у найрізноманітніших композиціях уже вріс у московське чисте небо, запам'ятався народу од свята авіації.

П'ятірка винищувачів у строю — то пальці однієї руки. У західних країнах політ п'ятірки і вищий пілотаж одинаків зводився до видовиська, демонстрації успіху асів. Радянські авіатори вбачили у груповій віртуозності засіб пропаганди мистецтва літання на нових винищувачах. «Красная звезда» в одній із кореспонденцій тоді писала: «П'ять льотчиків показали, що немає таких вершин авіаційної майстерності і культури, яких би не досягли наші люди». Фігурний пілотаж — це насамперед майстерність, сучасне володіння сучасною авіаційною технікою. Чкаловські дерзання другої половини двадцятих років знаходили послідовників повсюдно, а на аеродромах, де групувались і професійно зростали випробувачі, літати по-справжньому, на повне дихання прагнули всі.

Настав час Супруна — мав показати свої особисті здібності на висотах неба.

Неспокій у Європі, гарячкова мілітаризація життя у фашистській Німеччині змушували Радянський Союз постійно зміцнювати свою обороноздатність, зокрема Військово-Повітряні Сили.

Щоденні польоти влітку і взимку на випробування, на різні виміри, повсякденні земні турботи породжували оті спалахи — захоплення бойовим літанням на червонокрилій машині.

П'ятірка час від часу з'являлась над містечком. Літаки, зв'язані за крила шовковими стрічками, у строю «фронт» вирулювали на старт, разом брали розбіг, здіймались на висоту і зчаленими виконували фігури вищого пілотажу. І-16 був не від того, щоб викинути якогось коника в польоті: не випустити шасі, а то звалитися на ніс і заштопорити або задерти носа і теж, пласко обертаючись, падати до землі — несподіванки, які виникали з недоробок чи внаслідок помилок в управлінні строгою машиною. І ось тепер літаки, мовби приборкані, набували показової слухняності. В руках досвідчених пілотів, чуйно керовані, вони йшли так близько один біля одного, що, як сказав публіцист, пілот міг від сусіда припалити цигарку. Потім вони кидались у прямовисне піке, з якого виходили над самою землею; знову

дружно набирали висоти, за цим ішло пікірування, і п'ятірка гармонійно, чітко «зав'язувала» в повітрі кілька петель. З розворотів заходили на посадку.

В першотравневі дні в містечку авіаторів цього року зібралось багато людей — учасників параду, гостей. Тим, хто починає і закінчує день з парашутом за плечима, цікаво було побувати в цехах, де творився бойовий І-16, корисно побачити, як він літає, керований майстром. І ось пілоти оглядають стрічки, не вірячи своїм очам, що вони цілі, піднімаються до кабін, відчуючи себе учнями.

А п'ятірка, уже не зв'язаною, знову лине в небо. У повній злагоді вона повторює фігури вищого пілотажу, гармонійно, красиво. Та ось від групи одколюється один... Він круто рветься вгору. Такий легкий пташиний підйом називають «свічкою», і справді на вершечку прямовисного інверсійного сліду червоніє літак-вогник. Вогник уже зломився, як полум'я від подиху вітру. Літак падає спіралью вниз. У такі моменти молодий льотчик від обертання нерідко губиться, втрачає самовладання, просторову орієнтацію. Супрун, падаючи нарочито, ще крутить штопорні бочки. Вийшовши із штопора, летить по прямій, потім знову «свічка»... В'яжеться далі й далі візерунчастий малюнок складних фігур, від яких не одірвати очей. Здається, кожна з тих фігур таїть в собі страшну небезпеку — загрозу зірватися, впасти до землі, але одна вправа переходить в іншу, і почуття певності сповнює душу.

На землі в честь майстра лунають оплески. Льотчик не чує тієї похвали, та й не думає про неї — не для того відгранює він у польотах свої знахідки. Надихнути молодих винищувачів відвагою, вірою в безвідмовну упокореність літака — тільки заради цього!

На землі глядачі-авіатори підхопили Супруна з крила. Розгорілась професійна розмова. Супрун відповідає на запитання, як і що робиться в повітрі. Він радий, задоволений. Хтось поклав йому на плече руку. Перед ним стояв Кушаков.

— Товариш інструктор! — вигукнув Супрун, зрадівши людині, яка міцно жила в пам'яті.

— Тепер ви для мене «товариш інструктор». Прибув повчитися літати, — сказав Кушаков.

Обидва посміялися з цікавої ситуації, заговорили про службу.

Першого травня 1936 року у точно призначений час п'ятірка на чолі з Супруном дружно злетіла у небо. В розгорнутому строю, з пологого пікірування крильми і громом

вона мов пригорнулася на мить до вселюдної Крaсної площі.

За літаками, як штормова хвиля за вітром, покотилось багатоголосе «ура!».

Люди, стежачи за п'ятіркою, забували про землю, немов самі злітали у простір неба, де творилося дійство одваги і мистецтва. Протягом чверті години відбувалось так багато злетів, переворотів, польотів вниз головою, що, здавалось, минали години, оновлювалось саме відчуття часу.

Фігурний пілотаж одинокого винищувача над Москвою ще ширше розгорнув перед людьми землі світ літака, його обрії. Столиця, країна ще раз із захопленням пізнавала безстрашного Супруна.

У наступні дні він уже був у місті на Волзі, звідки з колегами переганяли нові літаки. Тут і знайшла його хвилююча звістка. За видатні успіхи у випробуванні й оволодінні військовою авіаційною технікою старшого лейтенанта Супруна Степана Павловича нагороджено орденом Леніна.

Був травень, цвіли сади, зеленіли поля. Над країною лунало ім'я Супруна Степана.

Нагорода особливо дорога, коли приходить вчасно — як дужий вітер у корабельні вітрила, як чисте небо для польотів, як пряма й надійна дорога в простори життя і праці. Орден Леніна на грудях сумчанина, такий самий, як і в стославного Валерія Чкалова, високо підносив Степана, ошаслилював батьків, братів, сестру, радував заводчан, а надто ж його друзів і товаришів — авіаторів. Чкалов, Байдуков і Беяков того літа з самої весни готувалися до перельоту від Москви до Камчатки через Льодовитий океан — днювали й ночували в містечку, перевіряючи в польотах і на землі свій ширококрилий АНТ-25. Стефановський, Євсєєв, Нікашин, Преман щоранку стрічались із Степаном у льотній кімнаті інституту, на стоянках машин — всі вони любили Супруна за його бистрий розум, сміливі польоти, правдиві, одверті судження про найскладніші професійні справи, за привітну, веселу вдачу. Отож, коли Степан запросив чесне товариство на вечерю з нагоди вручення йому ордена, того вечора біля ресторану зупинився не один легковий автомобіль.

Променисто одсвічували люстри високого залу, яскрів кришталевий посуд, соковито красувались барви квітів, щедро заставленого столу. «Арагві» знав тодішніх відомих авіаторів, умів приймати їх, коли приходили сюди після тяжких випробувань і перемог над примхливим новим

літаком, коли блискуче завершували далекі перельоти, коли по-тодішньому міцно пригвинчували до гімнастерок і цивільних піджаків заслужені ордени.

— А дозвольте підступитися до найновішого орденосця,— Чкалов здаля розгортав густим, рокітливим голо-
сом тих, що оточили Супруна.

— Валеріє Павловичу!

— Степане Павловичу!

Вони обійнялися. Припали засмаглими на аеродромних вітрах мужніми обличчями.

Урочистий, в темно-синьому шевйотовому костюмі, наче вилитому на атлетичній постаті, в сяючій білизною сорочці Супрун підвівся над яскравим застіллям. Спогади здалися далеким минулим, відлетіли геть. Обличчя друзів і рідних — приїхали батьки, відпросилися з навчальних аудиторій Аня, Федір, Сашко.

— За щастя літати! За тих, хто на крилах пронизує відстані і час — за авіаторів!

Жінки пізніше чоловіків опускали на стіл свої бокали — сьогодні від Степана Супруна несила було одвести очей — таким вродливим, щасливим і чарівним його ще ніхто й ніколи не бачив.

ЧАСТИНА ДРУГА

— Які будуть накази?

— Підвісити бомби!.. Вилітаємо на штурмовку всім полком.

*Із фронтових розповідей
про Супруна*

— Я вірю, що мені пощастить,
і ризикую.

Уільям Бріджмен.

«Один у безкрайньому небі»

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Спогади про минуле наздогнали Супрунів дома, у Степановій холостяцькій квартирі, куди після урочистої вечері, вночі, приїхала майже вся родина.

Вікно другого поверху відчинили на верхів'я дерев, за-
бряжчали посудом, заговорили — завтра неділя.

Параска Йосипівна, зморена бурхливим щастям, усім по-

баченим і почутим про сина, не присіла до Степанового частування, взялася з дочкою лаштувати постелі для шести чоловік. Але це був лиш привід, хотілося їй щиро поговорити з Анею про її життя в гуртожитку інституту, найпаче ж довідатись, що на душі й на думці в Степана, до якого підкрадався тридцятий рік.

Батько, як і водилось здавна, завів гомінку бесіду з синами — він завжди виникав у їхні справи, дечого наслуковавшись й начитавшись, і, можливо, хлопці ще й тому, від школярських літ і до парубочьких вусиків, слухалися його й шанували; знав Павло Михайлович, що і як нагадати їм із своєї науки жити, яка заплелась сивиною у його ще міцному чорному чубові.

— Далеко вже завели вас, як співається в пісні, та й три шляхи широкі. От тільки нам з матір'ю і Григорію топтати рідну землю.

— Шляхів у нас, батечку, не три, а чотири. Аня не погоджується відставати від братів. Вона вже спускається від самих хмар на парашуті, — Степан прикусив собі губу, сказавши про те, чого не знали дома.

— Ой донечко моя! — мати, зітхнувши, опустила на табуретку. — Думала, що тільки синів носитиму при серці до смерті, як колись на руках, а тепер, чую, і ти з ними. Нащо ж це ти?

— Мамо, не лякайтесь. Ми ж у вас з малолітніх не боялися ні на землі, ні на воді, — Степан притулювся до материного обличчя.

— Ні в лісі! — додав Федір.

Аня теж прихопилась втішати схвильовану маму. Батько, пробудившись від роздуму, вирік істину і в цій ситуації:

— Не побивайся, мати. Ми вже для них не старші. Ось хто старший, — він показав на Степана. — Полетять вони всі за його орденом.

Параска Йосипівна дивилась на дітей жалісливими очима — вони, здавалося їй, вже ж такі захищені, а шкода їх було, як і малих, коли вони плакали, простягали до неї руки, світили оченятами, мов зірочками.

Обережний, розсудливий Олександр, схожий у всьому на батька, спершу озирнувся, чи комусь не перешкоджає, потім сказав чітко, по-курсантському:

— Все почалося з тієї газетної статті про Нестерова. Ми тоді через неї ледве не поцапались.

— Ой дітоньки мої, який же він був на газеті молоденький, худенький, отой офіцерик... На чию ж хоч землю він

упав, коли зірвався із свого крила? Чи матінка знає, де його могилка?

Павло Михайлович підвівся і пішов навкруг стола, опираючись на плечі синів — до нього обертались, говорили цапівжартома, по-домашньому.

— Це дядько Трохим спокусив нас, — сказав Федір. — Пам'ятаєте, як переживав, коли йому не вдалося політати над Ніагаром? Чоловік ледве не плакав. Його шеф, Джон Цибуля, з насолодою оглядав водопад з висоти пташиного лету, бо заплатив за літака доларами, а підручний робітник стояв на камінні. Ми тоді всі порішили: літатимемо на крилах.

— Я такого щось не пригадую, — мовила в замішанні Аня.

— Коли на Говардвілл приїздив до нас Трохим Волошин, тобі, дочко, йшов другий рочок, — лагідно пояснила мати.

Аня поспішила додати своє:

— Ваші гойдалки між соснами, тату, були для нас справжніми тренажерами. Як ми високо підлітали!

— А мене послала в небо, кажу вам цілком серйозно, випадкова пригода, власне, одна маленька річ, — заговорив тихо, наче до самого себе, Степан. Його настрої у товаристві, між людьми, завжди розквітав і читався іншими на відкритому, виразному обличчі, а зараз він схилив голову, замислився.

Всі притихли. Знали й розуміли, що через Степанову душу багато перейшло небезпек, тяжких ускладнень у польотах. Він перебував на самому вістрі вимог часу і, певно, не міг говорити про авіацію абищо. За деревами, які дивилися у вікно кімнати, на аеродромі, стояв його літак, терзаний ним, випробувачем, впродовж цілого дня. Відчуття сучасної бойової машини і зараз входило у його спогад. Степан поглянув на всіх, усміхнувся, заговорив веселіше.

Дрібничка занесла у його свідомість літака, а могло б усе промелькнути світлячком в п'ятні ночі. Школярем, живучи в Канаді, Степан побачив в одного учня простеньку, з дрібними зубчиками поштову марку, на якій було зображено тогочасного двокрилого літачка. Степан прийняв малюнок спершу за метелика і вдивлявся у те зображення уже із своїх рук, читаючи літери. Так, то був справді літачок, але намальований догори колесами. Мабуть, це був той перший літак, що підскочив над землею лише на кілька метрів. Учні в гарячому захопленні говорили тоді про його крила, колеса, мотор, хвіст, подібний до пташиного... Сте-

пан розпізнав усе це, коли перевернув марку — виходило, що це пілот перевернув літака, повиснувши вниз головою. Уявив хлопець людину, котра могла отак линути над землею. Хлопець шуснув у двері. Мов підхоплений вітром, він побіг, куди бачать очі, далі й далі... Він утече від усіх, щоб літачок на марці назавжди зостався у нього. Лише так Степана ніхто не позбавить цієї марки. Одне на нього швидко насіли хлопчики, повалили й видерли з пальців чарівний скарб.

— Мені більше ніколи не потрапляла на очі подібна марка — літачок з задраними догори колесами. А в пам'яті вона вросла назавжди. Мені хотілося з тих пір самому проробити те, що раз бачив.

Степан взагалі розповідав, сміявся, жартував, співчував так пристрасно, що все бралось людьми до серця. І свої заслухались його мовою. Мовчали. Може, пригадувалось кожному своє, може, хтось помислив, що батьки могли б і не віддавати себе й дітей на поталу злигодням і поневірянням, які випали їм на чужині. Може, сьогодні пережите здавалось неймовірним. Та й це забулося за хвилину, діти й батько вже відчули, що материні тривоги розвіялись, у її погляді відбивались гордість і розуміння того, що захоплення синів і дочки були для них життям, виявом зрілості й мужності.

Батько висловив свою нову концепцію:

— Скажу вам усім тільки одне: ми з матір'ю росли й виховували вас законно і правильно. У двадцять дев'ятому Суми проводжали ешелон покликаних до нашої армії. В тому поїзді був один вагон відібраних для смоленської авіашколи, в їх числі був і Степан. Та щось не чути, як літають інші сумчани. Може, ніхто з них так і не злетів? Га? От як треба дивитися! І в бідності можна виростити дітей здоровими, крем'яними, якщо не давати їм змалку розм'якати, спати в постелі, поки сонце припече в п'яти.

— Правильно, батьку! Спасибі вам за це! — вихопився Федір.

— Отак, отак, швиденько дякуйте батькові, бо мені немає за що. Я тільки захищала кожного з вас од його ремня.

— Я вам дякую, мамо, перший! — сказав розчулено Степан. — Ви завжди вчасно висмикували з батькових рук мое лассо, по-простому — коров'яче путо, намокле від роси. Тільки мати правильно вгадує, за які провини скільки відміток належить поставити винуватому нижче спини. Цілую ваші руки, мамо.

Діти плескали в долоні, Параска Йосипівна заплакала, Аня поспішила зачинити вікно, за яким стояла ніч.

Чоловіки полягали спати на розстеленому на підкімнати персидському килимі.

Вранці Федір і Олександр подались на приміський поїзд — у військових людей і неділя регламентована обов'язками. Степан позбавив себе розминки до сьомого поту, лиш виставив на підвіконня радіоприймач, щоб і без нього на спортмайданчику чули підсилену бадьюру музику. Не буде його сьогодні й на Ведмежому озері, на луках із своїми тугими доглянутими, футбольними і волейбольними м'ячами. Товариші сьогодні не дочекаються з його вікна сигналу на виїзд...

Все звичне відступило на другий план — Степан пішов з батьком поміж старими й молодими деревами, по недавно забудованому селищу, розповідаючи, де хто живе із тих, що були вчора на вечері. Потім звернув на стежку, поближче до аеродрому. Степанові життя давалося тяжко, воно часто повисало на нитці, загрожуючи зірватись, та він нині високо здійснювся на крилах сучасної авіації. Завтра він піде по аеродромному полю між засекреченими літаками. З цими тяжкими гігантами і з малими винищувачами у Степана стосунки на «ти», він знає їх, бо то випробовує, то щодня розмовляє про їхні достоїнства й слабинки.

Батько ні про що не розпитував Степана, лиш дивився, дивився, вбираючи гарячим, помолоділим захопленням досі незнане, сховане від людського загалу. Він проймався силою, яка безперервно тут вкипає, вдосконалюється, випробовується і розтікається по найдальших гарнізонах країни.

Наближались до якогось дивовижного, з широченним розмахом крил літака. Батько зупинився, бо помітив бійця з гвинтівкою, що повільно походжав по доріжці. Степан теж став.

— Це ж той, Степане, що в газетах показували. Начебто пролітав і над Сумами. АНТ, АНТ-25? Рекордсмен?

— Він. Он з тієї гірки розбігається, злітає по твердій полосі, і вже ніхто не перекине його по кілометражу. Надивляйся, батьку!

— Та ні, мабуть, давай візьмемо трохи в бік від нього, боєць щось часто позирає на нас... Кому ще надано таке, як тобі, сину? Серйозна картина! Різні машини, як верстати в цеху чи інвентар у господарстві. Ну от перед цими усіма крилами скажи мені, а я матері передам: ти щасливий собою, службою, життям? І знай, що твоє щастя, твоя

робота нам усім приносить радість і гордість. Ну, чого мовчиш?

Степан зосереджувався на якійсь непересічній думці, а вона не піддавалась йому у виразі. Може, сказати свою правду заважав йому батьків пафос. На Степановім обличчі позначились досі мало помітні зморшки, очі враз сухо зблиснули. Одвернувся до сосни, різким вдаром відламав гілочку і трісонував її надвое.

— Є малі радості й щастя. Ними бавляться люди, як різними камінцями на березі моря. Дрібних, приемних камінців у мене безліч... А от коли АНТ-25 заправляють паливом, вантажать на нього спорядження, я наче все це роблю так само. І що трапляється на маршрутах в перельотах, я самотійно вправляюся з неполадками теж. Й іноді швидше за екіпаж.

— Рвешся до великої слави. Зрозуміло. Сила й молодість.

— До великого, важкого діла, батьку! І до слави, зрештою. Не хочу, щоб вони обходили мене! — Степан відповідав батькові навальним, роздратованим тоном. Павло Михайлович зрозумів, що це не на його адресу...

— Значить, тобі не довіряють чогось великого, державного? Так я розумію...

Павло Михайлович помітив, що Степан змінив ходу — нахилився вперед, зсутулився, профіль його обличчя огранився твердістю.

Батько впізнав Степана-юнака, його вдачу.

— Бачив учора... Ну, вірять мені? Держава дає мені в руки найбільші таємниці сучасної авіації! А кого прославити — на це обирають людей з особливим підходом. Мого імені серед них не буде.

Павло Михайлович пішов проворніше, певно, побоювався, щоб їх тут ніхто не підслухав. Сказав глухо, неохоче:

— Забуваєш, що за твоєю спиною завжди, як чорна тінь, стоїть історія з техніком. Ти й нам нікому про це не признався. Аж мати, коли приїздила до тебе, розказала, що був під арештом. Три дні тебе ждала, поки випустили... Сусідка на все розкрила нам очі... І не дивуйся. Нашукують тепер тріщинки й на цілому.

— Все, батьку! Мотор вимкнено. Я люблю після польоту погомоніти з літаком наодинці, сидячи в кабіні на землі.

Йшли мовчазні.

— Який дружний ліс! Краса! — вигукнув Павло Михайлович.

Степан теж замилювався соснами: по них немов стікало сонячне проміння од верховіть до самого низу. Золотилося й повітря.

Так, в недомовленостях, у пригаслій незгоді вони поверталися до будинку, від якого на відстані було чути дитячі дзвінки голоси, музику. Вже розмовляли про те, про се, але Степан не міг визволитись від почутого од батька. Так, історія з техніком дійсно була, і хоч Степан вважав, що про неї з його оточення ніхто не пам'ятає, бо й він сам пригадував її з подробицями лише в поганому настрої, зараз вона давила йому на плечі тягарем. «Добре, що нагадав мені про неї батько, а не хтось інший...»

Молоді Супруни проводжали батьків з Курського вокзалу. На пероні біля поїзда, що відходив на південь, згрудилося багато людей з рюкзаками, чемоданами, саквяжами, все тут рухалося, штовхалося, кудись пробивалося — починався курортний сезон.

Прощалися біля приступок вагону, ронили теплі слова, обіцянки, мати раз у раз втирала сльози.

Батько в останні хвилини взяв Степана під руку, той прихилився, готовий слухати. Відійшли трішки набік. Гарячою дебілою рукою притиснув батько сина до свого плеча.

— Далеких і близьких польотів для тебе ще вистачить. Мати он горює з того, що ти і дома один, як у літакові.

Степан випростався:

— Батьку, коли б я не бачив, як мої друзі zostавляють дітей і молодих дружин на страждання... Не хочу множити сиріт.

— О, це ти сумно дивишся в майбутнє.

— Високо літаємо, нам усе видно, що там, за горами, за морями.

— А ти дивишся на життя, як люди, — вони по землі ходять. Око, Степане, бачить далеко, а розум ще далі.

Паровоз подав невблаганний гудок.

Степан припав до батькової щокі — вона пахла йому незмінно, як і в дитячі роки.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Події в Іспанії здійснювали високі димовища на Піренейському півострові і кинули важкі тіні на близькі й далекі землі. Характер боротьби і хто проти кого встав на бій, чесні люди світу зрозуміли швидко: Іспанія палала, билась

за республіку. Вона немов наблизилась і до наших чорноморських портів, куди докотилась перша хвиля добровольців, готових влитися в Інтернаціональні бригади захисників Мадріда й республіки.

Звістка про те, що шістнадцять льотчиків з частин, розташованих у Києві й Житомирі, уже відпливли на пароплаві по Середземному морю до Іспанії, передавалась гаряче авіаторами з вуст у вуста, як героїчна легенда. З повідомлень преси тут знали, що Гітлер і Муссоліні уже посадили на розпечених сонцем аеродромах довкола Мадріда ескадри «месершмітів», «юнкерсів», «хейнкелів», «капроні», «фіатів», «савойї»; повітряні фугаси Круппа руйнували міста й села, вбивали людей. Читаючи про це, Степан Супрун бачив в уяві, як сучасні, зготовані до війни фашистські літаки розправляються з авіацією республіканців, надбаною урядом багато років тому — у ній винищувачі старих конструкцій ледь сягали швидкості 200 кілометрів на годину, бомбардувальники брали не більше 8—10 бомбочок десятикілограмової ваги. Степан добре знав авіацію фашистів і розумів, що тільки наші винищувачі були спроможні чинити опір хрестатим носіям смерті. І хто ж, як не він і його товариші випробувачі могли б повести проти «месершмітів» наших молодих соколів? Який вправний у маневрах наш I-15! Який разючий вогонь кулемета нашого I-16! Степан в уяві бачив опалену землю Іспанії. Він знав, як живуть люди в тому світі, пам'ятав робітників і селян Канади, розумів, що значить для них свобода, демократія, республіка, здобуті в страйках, на барикадах. Відстоювати завойоване трудящими в боях з буржуазною армією ще тяжче. Він не пошкодує себе заради справедливого життя трударів Іспанії.

З таких переконань, з такими аргументами Супрун почав домагатися направлення добровольцем в Інтернаціональну бригаду авіаторів, яка вже діяла під Мадридом.

Будь, як буря, від якої
Стопча падають дуби.
Ні? Так смужку-борозенку
Ледве-чутним, як гребінчик,
Проскороджуй вітерцем.

повторював вірші, які запам'яталися, не знав і коли.

Його приймали начальники по службі, в управлінні військово-повітряними силами Наркомата оборони, вислуховували, добродушно усміхались, схвалюючи поривання,

і прикидали, де і як доцільніше використати знання і сили запального, досвідченого Супруна. Незабаром в інститут надійшов наказ відрядити Степана Павловича Супруна до тих військових авіагарнізонів, де формувалися групи добровольців, звідки відпливали пароплави.

Одеса, Севастополь, Харків, Житомир...

Важливе, надзвичайне завдання могли доручити лише льотчику вищого класу.

Найновіший винахід людини — повітроплавний апарат — швидко зімкнувся з технічною цивілізацією, вдерся у світові протиріччя держав і, безперервно вдосконалюваний, переродився на військову, перспективну, руйнівну зброю. В кабіни перших примітивних літаків сідали відважні, кмітливі чоловіки, які на велосипедах і мотоциклетах брали в перегонах призи. Перші рекорди в польотах на планерах, потім і на літальних апаратах давалися тим, хто переважно сам конструював, вистругував деталі, клеїв фюзеляж, крила, хто своїми руками розбирав і складав мотори, дізнаючись, звідки в нього сила і від чого вона раптом іноді зникає.

Авіація створювалась, здобувала собі місце в розумові, психології людей відразу в багатьох країнах світу. Недарма Олександр Блок у вірші, написаному 1910 року, поставив в один ряд авіаторів француза, росіянина і перуанця:

Летят на демонской машине
Моран, Ефимов и Шавез.

Радянським льотчикам тридцятих років, до покоління яких належав і Степан Супрун, вітчизняні конструктори і заводи дали кілька типів бойових літаків різного призначення, деякі з них уже показали себе на рекордних маршрутах на відстані, на висотах в підйомі вантажу. Але жоден із видів тогочасного озброєння армій не прогресував, не вдосконалювався, не змінювався так швидкоплинно, як авіація. Формула французького конструктора Фердінанда Фербера — «винайти апарат — ще нічого не значить, побудувати його — значить небагато, змусити його літати — це все» — нині без істотного доповнення повисла в повітрі. Потрібно було майстерно літати, найефективніше використовувати запрограмовані конструкцією, втілені людською працею, надані потужностями моторів тактико-технічні можливості, — ось що ставало вирішальним.

В тридцятих роках відбувалось інтенсивне, глибоке освоєння крилатих машин. Льотчики демонстрували на малих

площинах і висотах — моделях повітряного бою — небачений, віртуозний пілотаж. Це давалося не всім авіаторам. Літатори, видатні майстри здобували популярність, їх нагороджували і в мирні дні високими бойовими орденами.

Таку славу майстра вищого пілотажу на винищувачі в ті роки здобув Валерій Чкалов. Його поради вказали і молодому Супруну шлях до справжнього мистецтва літати.

Про це сказав Супрун усій країні 16 грудня 1938 року, на другий день після трагічної загибелі Чкалова, у статті, опублікованій в «Красной звезде»:

«Вперше я почув це ім'я задовго до прославлених чкаловських перельотів. Я тільки починав свою працю в авіації, мріяв, як і кожний льотчик, зустрітися з винищувачем вищого класу, від якого зміг би перейняти конче потрібне, повчальне. Щоразу, коли у нашому середовищі виникала розмова про такого віртуоза, кваліфікованого авіатора, товариші називали Чкалова.

Великою була моя радість, коли одного дня я раптом дізнався, що в складі інспекторської комісії до нашого полка прибуває льотчик Чкалов. Ми зустріли його як належить. Наше особисте знайомство відбувалось, власне, безпосередньо в повітрі. Чкалов почав перевірку техніки пілотування з мене. Я володів винищувачем успішно і в нічних умовах. Наша машина мала подвійне управління. Ми зайняли місце, стартували. Чкалов дав завдання політати в зоні, виконати декілька складних віражів, бойових розворотів і приземлити машину. Валерій Павлович залишився цілком задоволений моїм польотом, давши йому високу оцінку, але не залишився байдужим до моїх помилок. Зауваження Чкалова стали мені в пригоді у подальшій роботі».

Невдовзі після того їхнього польоту із Чкаловим Супруна несподівано викликали до Москви. «Стрибок» команди ланки винищувачів з армійської периферії на аеродром науково-дослідного інституту авіації, можна здогадуватись, стався не без рекомендації когось із тих, хто знав молодого льотчика.

Через три роки служби в інституті Степана Супруна відрядили до авіачастин з тією ж метою, з якою у свій час приїздив до Вітебська й інших гарнізонів Чкалов.

Три роки... Почалися вони з польоту літака Супруна, підвишеного на крюках в експериментах дивовижної «етажерки Вахмістрова». Мабуть, це був вступний екзамен на мужність. Потім сміливцю доручали випробовувати один

за одним новенькі, націлені в небо тупоносі винищувачі. До кожного з них необхідно було прикладати універсальний метр: як відповідає він тактико-технічним вимогам.

На той час уже було надбано немалий досвід молодой, суворой професії випробувача, головне — вивірено критерії дослідження бойової машини перед тим, як дати її полкам. Однак той, хто сідав до кабіни свіжопофарбованої крилатої машини, повинен був своїм відчуттям, слухом, перевантагами в польотах ствердити надійність конструкції, мотору, озброєння. Такою була висока індивідуальна місія і сувора відповідальність випробувача.

За три роки, за тисячу днів і ночей важкої і мужньої праці Супрун піднісся як авіатор до рівня ні з ким незрівняного Валерія Чкалова.

Того літа Степан щодня бачив Валерія на підмосковному аеродромі, біля АНТ-25. Їх було троє, вони зрідка злітали на ньому і незабаром приземлялись, далі пораючись у машині. Супрун від когось упіймав краєм вуха, що екіпаж Чкалова лагодиться до особливого перельоту і тому прислухався до ранкового гулу моторів на аеродромі: чи не «двадцять п'ятий» набирає високі оберти на старт?

В ці ж дні інші щасливці відпливали з чорноморських портів до Іспанії на пароплавах, завалених будівельним лісоматеріалом, що прикривав у трюмах розібрані винищувачі Полікарпова, які так добре розумів Супрун.

«Сестричко, ти мені потрібна, як повітря, як високе небо. Жду сьогодні. Степан». Телеграма була в його стилі, хоч до себе таким чином ніколи не викликав. Аня здогадалась: кудись від'їжджає. Коли отримував відрадження, дома поспішав, хапався за все, ніби зараз йому на поїзд. Ніколи не допускав, щоб з одягу було щось недоглянутим, щоб щось забув узяти. Супруни багато проїхали, прожили в подорожах, переселеннях — з вузлами і саквояжами, і скрізь, де й що не випадало їм, були разом, усім родом, дорослі й малеча, і, мабуть, з тих мандрів і бездомності винесли міцну родинну зрощеність кожного з усіма, усіх з кожним. То як же Степану покинути на цілий тиждень чи й два друзів, Москву, не довідавшись, як живеться сьогодні сестрі, чи на своєму місці її серце — єдиної дівчини в хлоп'ячій команді парашутистів?

Аня вже дещо попросувала і вклала до чемодана, залишеного відкритим на дивані. Степан вбіг до кімнати, поцілував сестру, і якимсь одним рухом завів патефон, поставив платівку і розчехнув навстіж вікно.

— Іду на південь. Нагально і надовго.

Сестра дивилась на брата уважним, тривожним поглядом.

— В Одесу? — спитала тихо.

— І Севастополь.

— А потім куди, далі? — вона потупила очі, вдала, що захоплена роботою.

Степана вразив тон цієї розмови. Так, в його житті настала нова пора, — така, що все і завжди треба мати наготові для мобільних виїздів. Вікна його віднині часто будуть темними.

— У Москві повсюди говорять про добровольців. З Одеси і Севастополя вони одпливають в Іспанію, — очі Ані зблиснули слізьми.

— Ти що ж панікуєш? Я дійсно просився в Інтернаціональну бригаду. Аякже інакше? Пожежу в сусіда треба гасити, щоб не перекинулась на твою хату. Ой, ці жінки! Іду в Одесу, пароплави відчалюють, на жаль, без мене.

— Ідеш через Київ?

— От-от! Це питання по суті. Але в тебе ж у Києві-граді жодної знайомої людини.

— Чому ж? А твої друзі? Там живе наша спільна знайома Ольга.

Степан застиг на мить над чемоданом, таємнича усмішка ще чогось чекала.

— Ольга обцілювала мене замість тебе в Сумах, і сюди писала. Вона любить Степана Супруна, як віруючий любить Ісуса Христа, свого бога.

— Вона гойдалась на трапедії під куполом шапіто разом з мавпочками і перейняла від них якісь інстинкти. Її любов дика, агресивна. Мені іноді дістаються такі літаки, як твоя Ольга. З човна стрибала в Сейм: одружуйся на ній, а то втопиться. У Вітебську ловила мене, хоч я перед нею ні в чому не винуватий, нічим не зобов'язаний... Лякую, що сказала. Тепер я вийду з поїзда перед Києвом, об'їду його, а краще перелечу на висоті тисячу метрів.

— Не фантазуй. Можеш зробити зупинку в Києві і подивитися в цирку, як вона із своїм чоловіком-еквілібристом літають під брезентовим куполом. Вона присилала мені свою афішу...

— Що ж, у кожного своє, Анетко. Мене гойдають літаки, її разом з чоловіком — трапедії.

— Що тобі класти? Які сорочки на вечори? — Аня зітхнула про щось своє.

Степан заспівав найновішу пісеньку:

На закате ходит парень
Возле дома моего...

Щоденна служба, праця — стіна, моноліт обов'язків. Відрядження, далека дорога розтинали навіл і на всю глибину його життя в авіації; він може поглянути на себе збоку, серед тих, ким був не так давно. Авіація — його плоть, його сила й духовність. Він знає тепер її, як і кожного літака — від костилія до гвинта і від Уточкіна до Чкалова. Все, що йому належало здійснити в частинах, він перебірав у думках, як звичні речі в руках. Лиш далеким, неясним звуком зрідка озивалось до нього питання: «Які будуть в нього супутники? Цікавою, веселою склалась би подорож!»

На вокзалі, біля вагону для військових, групками проводжали людей у цивільному, прощались жінки, схвильовані, заплакані. Аня знов засмутилась. Поспішно вийняла із сумочки хустку.

— Ні, ні, сестричко, такі млинчики мені не подобаються. Ти й досі маєш сумнів щодо мого відрядження? Дивись, ще батькам не напиши, що провела Степана на фронт.

— Схоже, що на фронт.

Він обійняв сестру.

— Учись, Анечко, літати, і нам веселіше буде розлучатися. Пілоти щодня відправляються в небо, як у відрядження.

Аня усміхнулась. Степан згадав обіцянки відвідати рідне місто.

— Тільки прибуду до Харкова, обов'язково покружляю над Сумами. Запам'ятай — це відбудеться десь тижнів через два. Напиши батькам. Якщо зненацька серед ясного неба загримить над нашою вулицею, нехай знають, — це їхній сон, а не гроза. О'кей, май систел!

— Гуд бай, май бразел!

Поїзд помчав у ніч його ласкавий помах руки.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

На вокзалах його зустрічали командири військових частин, знайомили з гарнізоном. На аеродромі вишиковувався особовий склад, і Супрун провадив ділову, професійну розмову з льотчиками, чії машини стояли тут же в чітких рядах. Того року на озброєння прийняли І-15, потім І-16. Ото ж молодим винищувачам необхідно було не лише роз-

повідати про нові машини і їх переваги над попередниками, а головне — продемонструвати їх в дії. Одразу літати з майстром зголосились добровольці. Супрун імітував з напарником повітряний бій. Так випробовувались уміння володіти літаком, кмітливість, розкривались приховані можливості машин. Все це було потрібним. Віддавались для кожної ескадрильї дні, за які перевірялась злітаність групи, засвоювався фігурний пілотаж одиночного літака і найменшої групи — трьох, цебто ланки.

Приклад Супруна наснажував, збагачував молодих досвідом майстра, а він жив стихією польоту, віддав іншим усе, що знав, до краплини. В його виконанні зліт, набирання висоти, віражі, пікірування, «бочки», розвороти були перед очима молодих як чітко накреслені на небі малюнки. Ось вона — досконалість! І тому всім хотілось політати з ним. А він одкладав від'їзди і раз, і вдруге, і денні тренування переходили в нічні. Його легкі й точні рухи в керуванні літаком переймались і запам'ятовувались, як абетка майстерності.

Харків, Севастополь, Одеса, Київ, Житомир... З півдня країни Супруна забрали з собою командарми, інспектори штабу ВПС, котрі виїздили з такими ж завданнями до авіагарнізонів Далекого Сходу... Лиш восени майор Супрун повернувся до Москви. Короткий звіт, домашні справи — день-два, і знову виклик до штабу Військово-Повітряних Сил країни. Ще одне оперативне завдання змусило Супруна відкласти випробування підоспілих літаків. Та й виникла невідкладна справа — вивчення зарубіжної сучасної авіатехніки на рівні обізнаності із своєю.

Аня вже не знала, з якого боку підступити, про що й розмовляти з братом. Цілими днями, допізна, ночами Степан читав літературу англійською мовою і, як завважила Аня, тільки про Сполучені Штати Америки, їхню авіацію. Невже потрібна йому земля, якої відцуралися десять років тому?

Настав день, коли Супрун знову попрохав сестру спорядити його саквояж на далекий маршрут. Аню тепер злякала таємничість цього відрядження. Заспокоював сестру жартами, а відверто сказав таке:

— На цей раз мене покотять колеса на захід. Скажеш дома, куди мама везла мене і Федю на своїх колінах.

— До Америки?

— На той берег. Будь спокійна. Дорога надійна, туди й назад.

Степан з гуморком уявляв собі свої зустрічі з американськими спеціалістами в галузі літакобудування. Чого тільки не підсовує нам життя! Він повертається до Америки, яку з радістю покинуто! Супруна стискала крига страху, коли спогадував, скільки військових таємниць несла за кордон його пам'ять!

Дорогу над материком і водами до Америки від СРСР вперше проклав у 1929 році екіпаж С. Шостакова на літакув АНТ-4 «Страна Советов». Маршрут Москва — Омськ — Хабаровськ — Камчатка — Сан-Франціско — Нью-Йорк, майже вісім тисяч кілометрів, АНТ-4 подолав без пригод, а за триста кілометрів від берегів Америки потрапив у страшну бурю, і один із двох моторів вийшов з ладу. Та все-таки літак «Крылья Советов» дістався материка. Закордонні газети звеличали цей переліт «повітряним мостом Москва — Нью-Йорк», а на суходолі — «дорогою, засипаною квітами». Так писали, хоч Сполучені Штати Америки на ту пору ще не визнавали Радянського Союзу. Того ж року, в грудні, США відвідала радянська делегація на чолі з начальником Управління ВПС Червоної Армії П. І. Барановим, до якої входив відомий авіаконструктор А. М. Туполєв, молодий учений-теоретик по гідроаеромеханіці Б. С. Стечкін та ще декілька інженерів. Авіаспеціалістів цікавило тоді все: літаки, мотори, технологія виробництва середовищі імперіалістичної країни. А ще до цього, правда, Америку відвідала комісія, очолювана В. І. Межлауком, котра склала з Фордом договір на спорудження в Нижньому Новгороді автомобільного заводу.

Високий, статурний джентльмен елегантно, за останньою модою одягнений, що досконало володіє англійською мовою, плив до Америки в числі невеликої технічної комісії як льотчик-експерт. Успіх специфічної місії Супруна залежав від його особистих ініціатив й мистецького уміння зав'язувати знайомства. Йому, авіатору, необхідно було щонайбільше побачити, почути, дізнатись, запам'ятати. На ту пору наша країна придбала в Америці зразки, технологію, ліцензії, необхідні для прискореного будівництва авіації.

Володарі фірм і заводів уже отримали надійні гарантії прибутків і, звичайно, цю, теперішню, делегацію, котра прибувала без чеків і заявок на закупівлю, зустрічатимуть повсюди холодно. Степан знав це, але поїздка до чужої країни, яку в більшій мірі відчував і уявляв, аніж знав конкретно, захоплювала й живила оптимізмом: йому, аві-

атору до кінчиків волосся на голові, жадібному до пізнання всього нового й невідомого хотілось подивитись на сучасні літаки, надто ж винищувачі, побувати на аеродромах, на заводах і неодмінно політати на чужих крилах. В цих роздумах Супрун приходив до усвідомлення важливості завдань, своєї місії. Таке доручення не кожному випадає за ціле життя!

З наближенням пароплава до берега з височенними будинками, котрі проступали з далечини маревом, Супруна облягали тривоги. Та з перших контактів йому сприяло знання мови, і тому Супруна охочіше й частіше, ніж інших членів комісії, запрошували й на непередбачувані програмою відвідини, зокрема цехів таких великих заводів, як «Картіс-Райт» і «Пратт-Ветней», де до нього побували Баранов, Туполєв і Стечкін. Його професійний інтерес навіть викликав бажання у кожного господаря показати своє, почути після польотів думку відомого льотчика-випробувача. Діяло професійне довір'я і поважання колишнього канадця, отже Супрун літав на тренувально-навчальних винищувачах з неприхованим, не дипломатичним задоволенням. Цьому було віддано декілька перших днів. Потім його перебрали інші гіді, які повезли далі від авіаційних гарнізонів показати авіатору географічний центр США — Пагорб з урочистою пірамідою, біля котрої кидалось у вічі барвисте попередження: «Хто кине тут папірця, заплатить від 50 до 500 доларів штрафу». Належало йому провідати й господиню Іду Голдрейв, яка ще у свої двадцять два роки на початку століття зшивала полотно до крил і фюзеляжа літака братів Райт, але рішуче відмовилась тоді політати на дивовижному апараті, обізвавши його забавкою дурнів, хоч мала можливість стати першою жінкою-авіатором. Постояв Супрун і на історичній місцині, пов'язаній з найпопулярнішим напоєм Америки «кока-кола», що спершу йменувався мікстурою аптекаря Помбертона... Так само, як усім іншим прибулим із СРСР, Супруну люб'язно запропонували послугу — святковий костюм у приватного кравця на розкішній вулиці Манхеттен, поблизу Амторга з авіаційним відділенням нашого торгового представництва, на що теж було затрачено дорожні дні.

Супрун повертався додому з тим же переконанням, яке висловив раніше авіаконструктор Туполєв, котрий сказав: «Я тут не бачу нічого такого, чого б не змогли ми зробити самі». Американці вихваляли АНТ-4, який уже приземлявся у них, хоч порівнювали його зі своїм застарілим подібним

у дечому літаком, а нові бомбардувальники й винищувачі замовчували, не показували. Супрун не приховував захоплення високим рівнем технології виробництва літаків, досконалістю їхніх форм, зручністю кабін. Щось було повчальним, щось своє віднині оцінювалось вищою, ніж досі, мірою.

По дорозі додому пощастило йому відвідати авіавиставки в Англії і Франції.

Лише через місяць Супрун появився у селищі авіаторів, і це завважили всі. Багатьом односельцям дісталися від нього сувеніри: платівки з популярною музикою. Невдовзі в інституті яскраве, оригінально виконане оголошення запрошувало співробітників на лекцію: «Авіація США, Франції, Англії сьогодні. Читає Степан Супрун».

З перших слів доповідача льотчики, інженери, командири відзначили, що їх посланець до зарубіжної країни не втрачав найменших можливостей по-справжньому вивчати авіацію капіталістичного світу. Так, він виявляв особливу спостережливість і коли відвідував Хендонський аеродром поблизу Лондона, де відбувались перегонки літаків найрізноманітніших конструкцій.

За два місяці до відкриття П'ятнадцятої Міжнародної виставки в Парижі Супрун відвідав і цю столицю, побувавши на французькому заводі фірми «Рено», де виробляли кілька типів швидкісних «кодронів». Звідси розходились чутки, скорше з рекламною метою, про казкові швидкості нових французьких винищувачів.

— Нашій комісії показали одне з таких див швидкості. Ми дивилися в поверхню фюзеляжу, як в дзеркало, що ж до інших даних, якими нас збиралися ошелешити,— мовляв, не кожному льотчику вдасться коли-небудь піднімати в повітря таку машину,— не було нічого мовлено навіть натяками. Я готовий був ризикувати своїм життям і політати на цьому сяючому апараті, але у тому дзеркалі відбивались і хитрощі й лукавство адміністрації фірми «Рено»,— оповідав Супрун аудиторії, котра жваво реагувала на серйозне і смішне.

Товариші Степана і начальники особливо відчували відсутність ведучого випробувача на протязі місяця. Однак він приніс багато нового, корисного, що пізнав на світовому аеродромі тих літ. Країна ростила крила свого народу, і все передове у технічному прогресі їй було необхідне. Короткі, гарячі сутинки народів з агресивним фашизмом

вимагали від СРСР прискореного вдосконалення своїх літаків.

У звіті про перебування в зарубіжних країнах Супрун зазначав лише один епізод, що стався під час відвідин заводу «Кодрон», а саме: бесіду з французом біля двомоторного літака з досить таки довгим фюзеляжем, приплюснутою кабіною на двох, зміщеною аж до хвоста. Степан зрозумів: у машині, розрахованій на далекі перельоти, бензобаки займали весь центроплан.

— Ви літаєте від Москви на захід і на схід, і для вас вистачає своєї території. Ми полетимо на захід, щоб повернутися додому зі сходу,— гордовито і веломовно заявив інженер заводу.

— Маєте намір облетіти Землю? — поспитав Супрун, окресливши коло рукою.

— О, Магеллан!

— Ви так назвали свій повітряний корабель?

— Ні! У нас є свої достойні такого подвигу імена. Хто багато запозичає від сусідів, той втрачає свою самостійність.

— Мужній мореплавець належить світовій історії.

— «Кодрон-Рено-640» — таке французьке ім'я літака,— інженер з гордістю показав на апарат, мало подібний до сучасного літака.

Рекордний переліт Москва — Удд, здійснений Чкаловим, не давав спокою Супруну. Йому, як і Стефановському, коли заходила мова на цю тему перед глобусом, уявлялось кільце їхнього маршруту довкруг Землі. Таким польотом уже мавив Супрун. І не тільки мріяв. А проводив розрахунки маршруту. Експерименти з «етажеркою Вахмістрова» підказали спосіб поповнення паливом у повітрі, технологія якого вже була в нашій країні розроблена. Сміливо беріться за неї!..

Так в життя Супруна у другій половині тридцятих років, базуючись на глибоких знаннях авіації, довірі до її крил і перспектив, увійшла ідея освоєння всепланетного неба.

Такі поривання і реальні, осмислені плани брали в полон людей практичного досвіду, які, здавалось, уже всього зазнали в польотах, виходили переможцями із не знаних досі скрут і труднощів. Випробувач, здавалось, не боявся нічого!

Але Супрун виводив на старт звичайні крилаті машини, щоб і далі щодня звирятати запрограмовані і втілені можли-

вості швидкостей, данності вогневої потуги і навантаги — ксього, що потребував час, армія, війна.

З прошитого кулеметними чергами неба Іспанії, з падінь літаків і димовищ на землі авіаконструктори вичитували нові вимоги вдосконалення існуючих винищувачів, яким віддавав себе Супрун. Завезені в СРСР з фронтів Іспанії літаки фашистських країн він обдивлявся, обмацував руками, проганяв їх по доріжках злетів, а потім і вихоплював у небо. Німецька, італійська авіація корилася йому.

Того року відпустка припала на осінь. Сили, віддані літакам, повертало тільки море, сонце, повний відрив од повсякденного життя випробувача. Тиждень, коли в обличчя дихав вільний, а не збурений пропелером вітер, коли море було хвилями в груди. Отож — на південь! Швидше до моря! Степанові б лише знайти собі здібних гравців у волейбол та ще небоязких плавців — не тих, що, кидаючись в море, тієї ж миті озираються, чи не задалеко берег. Погйдатись на човні між бурунами штормика. Та й зав'язати нові знайомства... Хто з чоловіків не мріє про це, один вирушаючи між люди на курорт!

Йому таки пощастило: тепла погода стояла довго, санаторій в Хості заповнила молодь, переважно льотчики. Правда, товариша для запливів Супрун здибав тільки під кінець відпустки.

Якось одного ранку він угледів новака, що на свіжому вітрі в одних трусах на березі натреновано вертів то одмією, то іншою рукою гімнастичну палицю, потім присідав, підплигував і, нарешті, щоб погрітись, бурхнувся під хвилю. Супрун мимохіть спостерігав за ним і далі. От би з таким сходити за буйки, — дати м'язам роботу, — подумав...

Наступного дня Супрун вийшов сюди на прогулянку.

Сірі осінні хмари, прибії, бризки в обличчя, переміті, вигляджені до кругляків камінці під ногами нагадували йому береги далекі й близькі — Вінніпезьке озеро. Кримські зустрічі закоханого. Найдорожче, незабутнє приходить до людини, коли вона поринає в самотність. Супрун надого не довіряв себе такому настрою, йшов до людей.

Піднявши голову, побачив далеченько на хвилях човна. З людиною за веслами. Вона намагалася якомога далі сягнути мілини. Це їй не вдавалось. Допомогти б!... Але бєсляр не виявляв розгубленості і навіть тривоги, він і не поглядав на берег. Степан стояв біля самої води, очікував, що ж далі буде, але ось влучний кидок рук змусив човна скреготнути днищем по гальці. Супрун вхопив човна за

носа. Молодий чоловік, мокрий з голови до ніг, опустив весла і бадьоро стрибнув через борт. Голуба футболка темніла на грудях і спині від щедро пролитого поту.

Супрун простягнув руку. Той стиснув її з такою ж жорстокістю, з якою щойно тримав весло. Вони стояли один проти одного, а очі обох чогось ждали, запитували.

— Степан Супрун.

— Сашко Покришкін.

Великі сірі очі Покришкіна зблиснули цікавістю. Від ще не втихлого напруження здригали в усмішці вольові губи.

— Бачу, є з ким сходити в море.

— Сподіваюсь, не сьогодні?

— Звичайно.

Вранці зіштовхнули просушеного човна з берега у сонливій переливи.

Супрун йшов по пояс у воді, попереду — так хотілось сісти на весла першому. Підтягнувшись, опинився в човні. Покришкін завважив, як напарник нетерпляче гребнув з усієї сили, відчув характер, котрий імпонував йому.

Той посилав човна вперед уміло, округлими й точними ривками. Покришкін згойдувався на кормі. Добачивши на носі Супруна, вище коліна, продовгуватий шрам, відвів погляд. Коли спинив його на носі вдруге, йому здалось, що шрам збільшився, набух.

— Може, змінити?

— Ти що, Сашко! Дай побороться.

Ось уже берег зник у ранковій імлі. Море й сіре небо зливалися однаковою барвою у безмежному просторі, тільки легенький попутний вітер поєднував людей з невидимою землею.

Супрун схрестив весла, глибоко вдихнув солонувате повітря. Хвильки набігали здалека і, сколихнувши човен, лагідно линули далі. У щирій взаємності, дужі, впевнені у собі, чоловіки почувалися над глибочинню спокійно.

— На якому літаєш? — спитав Супрун.

— Ні на якому, — відповів Покришкін.

— Жартуєш?

— Ні, зовсім серйозно. Авіатехнік. Мрію перекваліфікуватися, але це для техника не так просто.

Покришкін якимось непомітно пересів за весла. Тепер він гребтиме до самого берега. Що Супрун випробувач, що служить у Москві, він знав раніше.

Різниця в становищі зараз, під час зустрічі, ще категоричніше розмежовувала їх, і, взявшись за весла, авіатех-

нік, міцний, дужий фізично і незалежний характером, уже вирішив енергійно погнати човна, щоб швидше розійтись. «Людина на своєму шляху, з нею успіх і її майбутнє... У мене зараз спільне з ним лиш одне — цей човен»...

— Я теж був технарем. Спершу вивчився на авіамеханіка, — сказав Супрун, завваживши, що Покришкін внутрішньо відокремився від нього.

— Держава навчає чому-небудь раз. Спробуй перевчитись. Це ж не трафаретки змінити на петлицях. — Покришкін видихав слова між ривками весел.

Коли в людини не лагодиться у житті з чимось головним, вона мало розповідає про себе за всіляких ситуацій.

...Сашкові було десять літ, коли вперше почув і побачив літака. Вісімнадцятирічним сприйняв заклик «Молодь — на літаки!» Був певний, що його візьмуть в авіацію, для неї готував себе, загартовувався і в спорті, вивчав техніку. Таки й прийняли до авіашколи. Та перед початком занять змінили профіль школи — вона випускатиме авіатехніків...

— Відмовитись від навчання годі й думати було. Присяга! На просьбу перевести до льотної школи просто не відповідали, потім нагадали про обов'язкову військову службу, — Покришкін якимось мимохіть відкривався перед Супруном. — І сьогодні мої рапорти десь регулярно підшивають у штабі.

— У твоєму тоні бунтує незгода, друже! — вигукнув Супрун. — Ти вже льотчик! Якщо ти вивчав мотор, зброю винищувача, управління, то ти знаєш літака краще од пілота. Без таких знань, які ти маєш, ніхто не повинен і наближатися до літака, не те щоб сідати в кабінку. Пілот майбутнього — це авіатехнік, інженер. Чому журишся? Вище голову, Сашко! Ти доб'єшся свого. Постукаємо до кого-небудь вдвох. Хтось почує наш голос. Правда?

— Я вдовольняю свою душу польотами на планерах, — все ще похмуро одповів Покришкін.

— Прекрасно! Від аероклуба до авіашколи — один стрибок!

«Покришкін О. Азово-Чорноморський край. Краснодар, вул. Бела Куна, № 64» — цей запис у блокноті Супруна зберігся до наших днів.

Вони більше не повертались до цієї теми. Зустрічались ще кілька днів, розмовляли про загадковості поведінки моторів у повітрі, різні пригоди на землі і в небі. Супрун наче брав із собою у випробувальні польоти цього уважного слухача, який прискалював одне око, мовби силкувався

розпізнати по очах свого колегу, мовляв, нащо це він про все оповідає.

Олександр Покришкін у 1939 році закінчив авіашколу в Качі, під Севастополем, там, де 1937 року чорноморські моряки й льотчики обрали відомого віртуоза вищого пілотажу й випробувача С. П. Супруна депутатом Верховної Ради СРСР.

Недарма, ні, через чверть століття Покришкін, уже тричі Герой Радянського Союзу, маршал авіації, у своїй книзі «Небо війни», в різних статтях, згадував про свої бесіди з С. П. Супруном, так сформувавши їх значення для своєї долі: «Цю зустріч я згадую часто. Правдивіше було б сказати, пам'ятаю її завжди. Адже з неї, власне, й почалося мое життя в небі».

Валерій Чкалов у 1937 році прокреслив польотом на АНТ-25 маршрут через цілині простори неба, крізь крижані холоди й магнітні бурі, над вершиною земної кулі і поєднав червоною трасою материки Європи й Америки. Безстрашний екіпаж повернувся до Москви із світовою славою. В ці ж самі дні Степан Супрун віддавав себе тим же імельманам, штопорам, петлям, польотам в декількох метрах над землею, також крилом до крила з іншими винищуначами, бо готував свою п'ятірку до свята в Тушино й вівір'яв у навантагах віражів і пілотажу нові, щойно з цехів машини.

Того року за святкування Дня авіації «Правда» писала: «Тим часом над аеродромом, над тисячами глядачів здійснювся один — старший лейтенант Супрун. З мистецькою віртуозністю зобразив він у небі політ інструктора з «учнем» — літак ніби кособочив, тут же підправлений, то ніби зривався в штопор і падав, підхоплений умілою рукою досвідченого «учителя»... Потрібні були виключно тонке відчуття положення літака, знання своєї справи, мужність і безстрашність, щоб так «грати в повітрі».

В «Красной звезде» Супрун сам оповів про демонстративний політ його п'ятірки. Тільки своїми словами, мабуть, і можна було передати читачеві те фантастичне плетиво, котре протягом десяти хвилин ткалося в небі. «Комсомольская правда» про це ж писала так: «Над аеродромом чудовий льотчик-випробувач старший лейтенант Супрун. Лиш першокласні пілоти наважуються так вдавати, повторювати навіть катастрофічні помилки, небезпечні фігури, знаходячи виходи з будь-якого аварійного становища». Таке

досконале володіння літаком переростає в мистецьку творчість.

То були роки великих перельотів, славних успіхів нашої авіації і тяжких втрат у випробуваннях нових конструкцій, на незвіданих маршрутах, — адже до найскладнішого бралися найвідоміші майстри, досвідчені, загартовані в труднощах люди, і вони потрапляли теж у безвихідь.

О, і для них також земля була неблаганно твердою!

В дні готування до авіаційного свята 1937 року зв'язана між собою фалами п'ятірка червонокрилих літаків десятки разів здіймалась і приземлялась після вправ з уцілілими, зовсім не міцними «поводками» — шовковими стьожами. Але раз таки не вбереглися від зіткнення в повітрі. Двоє друзів! Степан Супрун летів за Віктором Євсєєвим. Вони часто вдвох випробували складної поведінки літаки, з критичних несподіванок у небі виходили переможцями. За столом дружньої трапези колеги любили сідати один перед одним і їхні дотепи й жарти, спогадане й вигадане грайливо перепліталось, як у класичних інтермедіях, дарувало товаришам веселий настрій. І ось — зіткнулись у повітрі; Євсєєв загинув. На артилерійському лафеті лежала труна, похоронний кортеж проводив востаннє прах Євсєєва Віктора до Москви на Новодівиче кладовище. Над сумною процесією бурхливо й довго, скільки дозволяв винишувач, пілотував у небі друг Степан Супрун. Полишивши літака на аеродромі, Супрун на автомашині примчався до Москви, поспівши на траурний мітинг.

Про що говорив він, прощаючись з другом? Що думав авіатор про свою долю в такі хвилини?

У повітрі, досліджуючи якості бойового літака і його можливості, Валерій Чкалов віднайшов і зрідка користувався таким прийомом запуску мотору: вимикав його, машина катастрофічно втрачала висоту. Подібна ситуація, коли глухнув мотор, траплялась і в дійсності. Запустити мотор з кабіни декому в розгубі не вдавалось. Чкалов довів, що на виводі з пікірування, при найвищій швидкості й навантаженні, можна завести мотор, який охолів, обертами пропелера. І його, чкаловським прийомом, уже користувалися при необхідності й молоді льотчики, зокрема й Степан Супрун. Чкалов ділився із Супруном своїми набутками в небезпечній професії і стежив уважно за зростанням надійної людини. Степан жадібно вбирав його досвід. В щирих похвалах майстра не було ні недовомок, ні перебіль-

шень — дружба цього не терпить. Але правда потрібна! Розповідають і тепер, що коли після перельоту й повернення з Америки кореспондент запитав Чкалова, як він почуває себе в ролі найбезстрашнішої у світі людини, той відповів: «Я — найбезстрашніший? Тоді ви не знаєте Супруна!»

В містечку авіаторів була доріжка рекордів, по якій не раз розбігався літак Чкалова. Екіпаж Валерія Чкалова плекав і надію злетіти звідси у навколомземний рейс, без посадки обкружляти всю планету. У кишені кителя Чкалов носив листа до Сталіна з проханням дозволити такий політ у 1939 році.

Чкалов розбився при заході на посадку на московський аеродром 15 грудня 1938 року. Це була неділя. Майор С. П. Супрун зранку перебував на цьому аеродромі, проводжав товариша в перший політ на новому літаку-винишувачі конструктора Полікарпова, який втілював багато слодівань і тактико-технічних рішень і завдань тогочасної авіації.

18 грудня 1938 року в «Правде» Супрун писав у статті: «Валерій Чкалов був надзвичайно багатогранним льотчиком. Незрівняний ні з ким повітряний боєць, знаменитий льотчик-винишувач, відмінний стрілок, всезнаючий випробувач і прекрасний педагог.

...Того недільного дня ми стояли, як зачаровані. Він крутив бочки, робив імельмани, «свічки», петляв, штопорив. Тисячі винишувачів виконують ці фігури вищого пілотажу. Але Валерій Павлович творив з усього відомого свій незвичайний малюнок. Він літав вільно, без ознак напруги, пілотував красиво, чітко, художньо. В кожен фігуру він вносив щось особливе, чкаловське.

Раніше, до нього, всі фігури вищого пілотажу виконувались різко, енергійними поривними рухами. Чкалов запровадив уповільнений пілотаж. За найскладніших фігур літак лине плавно. Фігури потребують повної координатії рухів льотчика, точного керування літаком. Уповільнені фігури бездоганно вдаються завдяки слухняній машині в руках пілота.

Великого значення Чкалов надавав пілотажу при землі. Не раз чули від нього застереження: повітряний бій може відбуватись на якій завгодно висоті, бо це залежить не від волі льотчика. Через те на малій і на великій висотах він демонстрував «бочки» так низько, що у глядачів дух забивало.

Відмінна техніка пілотування узгоджувалась у Валерія Чкалова з безмежною хоробрістю, рішучістю і непохитним спокоєм. Він був грізним повітряним бійцем. Я пам'ятаю його тренувальні навчальні стрільби. Він блискавично й цілком влучав по наземних і повітряних мішенях... Ми найширше зблизилися з Валерієм Чкаловим в часи спільної роботи в Науково-випробувальному інституті Військово-Повітряних Сил РСЧА. Саме Чкалов прищепив мені любов до випробувальної справи. Він палав на роботі, жив нею, мріючи про нові літаки для вітчизняної авіації. Величезний досвід, виключна уважність і зосередженість, прекрасні знання техніки й теорії авіації дозволяли йому швидко, вичерпно і всебічно оцінювати машину. Конструктори прислухались до кожного його слова. Порадами Чкалова дорожили не тільки молоді авіатори, а й досвідчені льотчики-випробувачі.

Увагу Чкалова переймало все те, що йшло на озброєння Робітниче-Селянської Червоної Армії. Якщо він піднімався в кабину і брався за вивчення літака шляхом чкаловських навантажень в повітрі, то робив усе так, що після його заключних висновків уже нічого було ні додати, ні заперечити. Він простежував машину в процесі конструювання, даючи поради, як зручніше розташувати прилади управління, де і які поставити кулемети, як вдосконалювати приціл.

...15 грудня. Чкалов, як звичайно, повів нову машину в повітря. Я стояв на аеродромі. Тепер мені особливо виразно пам'ятається, як Валерій Павлович впевнено підійшов до літака, енергійно надів парашут, випробував на різних режимах мотор. Він зайняв місце в кабіні, блискуче злетів. Набрав задану висоту. Але це був його останній політ.

Ми сповнені скорботи, але не опускаємо рук. Наша воля тверда, ми будемо літати, випробовувати нові машини, рости нові кадри винищувачів, штурмовиків, бомбардувальників, готових кожної хвилини стати грудьми на захист нашого чудового щасливого життя, яке безмежно любив Валерій Чкалов».

Дві широковідомі газети країни — «Правда» і «Красная звезда» в дні скорботи по великому льотчику нашого часу надрукували статті С. П. Супруна, що само по собі засвідчувало їх близькість, дружбу, високий клас випробувань літаків, який утверджували уславлені сини братніх народів. Супрун віддавав усього себе справі, яку не завершив

Чкалов. Він написав такого листа наркому оборони К. Є. Ворошилову:

«До XVIII з'їзду нашої партії випускають другий екземпляр літака І-180, на якому загинув кращий льотчик нашої країни Валерій Чкалов. На першому екземплярі цього літака повинні були провести випробування Чкалов — заводські і я — державні. Тепер же люди бояться довірити мені випробування і перший виліт на цьому літакові лиш через те, що я депутат Верховної Ради СРСР...

Разом з льотчиком-випробувачем т. Стефановським ми Вам особисто писали рапорт, щоб Ви допомогли нам отримати дозвіл... на політ навколо Землі без посадки...

Прошу Вас дати розпорядження про те, щоб надали мені право провести випробування літака І-180 і здійснити на ньому перший виліт.

Зостаюсь в надії, що Ви не відмовите в моїй просьбі.

*Льотчик-випробувач НДІ ВПС РСЧА
майор С. Супрун.*

У Чкалова навчився Супрун продиратися крізь смертельні небезпеки, боротися за майбутнє нового літака. Другий екземпляр І-180, вистояючи в ангарах самотинцем, ждав свого рятівника — бути йому чи не бути. Як висловився Стефановський, найсильніші плавці деякий час не відважуються перепливати воду, в котрій хтось втопився. Степан Супрун, вірний законам братерства, виявив готовність прибрати до рук дикого коня. На таке йдуть тільки безстрашні, що торують дорогу в небо новим машинам.

Політ на І-180 високі інстанції дозволили — швидкісний винишувач був потрібний армії.

Супрун загнуждав баского буцефала, погнав його на висоту раз і вдруге. Завод отримав замовлення на випуск малої серії. Однак льотчик ще дошукувався в новому витворі конструктора й підприємства слабких місць, як і належить перед випуском тисяч одиниць. І тривали: політ — приземлення, політ — приземлення, і раптом... Чому заголосила сирена? Куди мчить машина з червоним хрестом?..

В котрий раз вона привезла Супруна, видобутого з-під літака, до лікарні.

Він інтуїтивно вгадував якусь ненадійність і напружено жив кожного разу секундами приземлення. Все було як слід. Та цього разу на перших десятках метрів пробіжки. І ось воно — тріск і удар знизу.

Шассі!

Літак скапотував...

Пілот з поламаними ногами завис на ремнях.

Ще одважився й третій. Аварія з жертвою людини прирекла на страту й новий, дорогий в коштах винищувач — І-180 перестав існувати як піддослідний об'єкт.

Коли Супрун з часом появився на аеродромі, йому того ж дня передали виклик до Кремля.

Відомий випробувач, знавець вітчизняних і зарубіжних літаків, уже бував у Кремлі на важливих нарадах з проблем розвитку авіації. Супрун виступав на них із своїми судженнями й оцінками, говорив спокійно, з витримкою, логічно обгрунтовуючи висновки й пропозиції. Перед критичними згадками знатних імен не збивався в тоні й не опускав очей донизу. Інтереси держави й народу, правду захищав пристрасно, сміливо й до кінця. Його поважали Ворошилов, командування Військово-Повітряних Сил.

«Невже злову за того зловісного «вісімдесятого» розмова?» — тривожила думка.

У Кремлі відбулась бесіда з товаришами, котрі зголовилися добровільно в Китай — на наших літаках допомагати боронити від японських зазіхань його територію.

Давня Степанова мрія про справжній бій здійснювалась.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Імперіалістична Японія намагалась підкорити ряд провінцій Китаю, щоб мати їх для збагачення, а також і як плацдарм для нападу на Радянський Союз. У липні 1937 року посилився натиск японської армії на китайські північно-східні провінції. Патріотичний рух у країні примусив уряд Чан Кай-ші змінити своє відношення до СРСР, і в серпні уже був підписаний між СРСР і Китаєм договір про ненапад. У нас розгорнувся рух добровольців на підтримку китайського народу, що потерпав від бомбувань і нестачі зброї.

Наприкінці 1937 року поїздом до Алма-Ати, а звідти на автомашинах через Джунгарські ворота, з розібраними літаками в кузовах, далі на своїх крилах перша група радянських льотчиків-добровольців дісталась до аеродромів, розташованих у центральному Китаї.

Степан Супрун влітку 1939 року споряджався в дорогу на схід, знайому від юнацьких літ. Китайці вже бачили наші І-16, яких ласкаво називали «ластівочками», трохи

важчі I-15 — «чижами», вони вже билися в небі з японськими літаками, захищаючи материк від нападників. Так само, як і республіканська Іспанія, Китай майже не мав своєї авіації, а придбані в інших країнах застарілі «гладіатори», «боїнги», «фіати», «капрони» скорше були придатними до того, щоб імітувати фальшиві аеродроми, аніж протистояти сучасним повітряним зграям самураїв.

Перший загін наших «ястребків», проведений в Китай через гори Героєм Радянського Союзу Г. Прокоф'євим — двадцять п'ять I-16 — приземлився 1 грудня 1937 року на аеродромі в Нанкіні, і того ж дня п'ять разів зав'язував бій з японськими бомбардувальниками. Китайські солдати вперше побачили, як падають і згорають на землі, як драпають завойовники, коли їм перепадає. Ланьчжоу, Ханькоу, Наньчан, Хеньян, Ганьчжоу — такі найменування аеродромів спритно запам'ятали винищувачі з'єднань П. Рикачова, О. Благовещенського, бомбардувальники Ф. Полініна, С. Слюсарєва, оперативних груп Г. Кравченка, Г. Захарова, А. Губенка, а перегода — й С. Супруна.

Не для навчальних або інспекторських польотів над аеродромами — на фронт в далекий чужий край від'їздив з Москви Степан Супрун із товаришами. Усі були зодягнуті в цивільне, лиш пістолети випирали з-під святкових піджаків. Капелюхи на всіх уміло заломлені, в чемодані кожного запас сірих та голубих сорочок, напрасованих матеріями чи сестрами.

Товариші, рідні заповнили квартиру Супруна, тепер уже на вулиці Горького. Федір, Сашко, Аня мовчазні, сумні. Степан жартує, наспівує веселих пісеньок. Тридцятидворічний мужчина не залишає дома ні жони, ні дитини. Нещодавно, побувавши дома в Сумах, на Холодногорській вулиці, за відвертою розмовою з матір'ю він знову повторив: «Женитися не буду, не маю права».

На пероні Казанського вокзалу було особливо багатолюдно біля вагону з затіненими вікнами, заселеного молодими, парадно одягненими мужчинами. Тут і дружини, й діти, старики — перемовляються на пероні і через вікна, подають пляшки з водою, дещо з наїдків, показують останнє, що належить на таку «мандрівку».

Широким колом обступили друзі високого, артистичної зовнішності, з привітною білозубою усмішкою добровольця Степана Супруна.

Проводжають військові й цивільні, жінки по-літньому вбрані, з квітами. Але на всьому помітна скутість таїни й тінь тривоги.

Врівень Степанові з ростом і бритоголовий майор Стефановський, теж з дружиною. Аня прийшла з парашутистами — їм якраз сьогодні з цього вокзалу дорога на південь, там відбудуться змагання з затяжних стрибків над степами.

— А чи відомо вам, яке ніжне ім'я заслужила моя сестричка? — звертається Степан до товариства.

Аня ще не здогадується, ким охрестить її нещадний брат. Ухопившись за нього обома руками, вона позирає на Степана строгими очима.

Всі притихли.

— Ангел двадцяти п'яти повітряних дияволів.

Степан продовжив думку:

— Вона ж підіймає парашутистів у літаку на висоту. А звідти, як з мішка, висипає їх на землю. А вони ж справжні дияволи. Кожний разів двадцять п'ять перекрутиться, поки над ним розів'ється білий купол. І всім цим керує вона.

— Степане! — З докором дивиться на брата.

— Правда, вони здаються дияволами тільки в небі, а на землі — це чудові хлопці. Я нічого поганого за них не скажу. Моя сестра їх усіх любить... як парашутистів.

Дружина Стефановського бере під захист Аню, прихилиючи її до себе.

— Вам, Зіно і Петер, я доручаю нагляд за дівчиною, яка запливає далеко в море, стрибає вниз головою у воду з вишки, мчить з гори на лижах, літає і їздить з командою з двадцяти п'яти сміливців.

— Тепер скажи, братику, чого ти більше всього боїшся за мене? — лукаво вглядається Аня в обличчя Степана.

— Зіно, ви чуєте? Вона знає, про що запитує. Так ось, я скажу про те, що ти маєш на увазі. Поки я не подивлюсь в очі того самого, єдиного, найкращого з двадцяти п'яти, заручин не буде. У Москві я твій батько і твоя мати.

Тихо рушили вагони.

— До побачення в Москві!

Знайомі, часто вживані слова у ці хвилини для всіх мали особливий зміст і значення. Молоді, чудові люди їхали на війну...

Того року колеса поїздів вперше зачували скоромовку:

— На фронт! На фронт!

Поїзд ішов до Алма-Ати кілька діб. Командир мав час поміркувати з кожним супутником-другом про життя авіації і звичайно ж про те, як доведеться битися з японськими нападниками. Цієї весни спалахнули повітряні сутички в районі Халхин-Гола. Авіатори читали й чули від товаришів з фронту, на яких висотах найчастіше зав'язуються бої, якою ціною і якими подвигами досягають радянські винищувачі перемог. Наші війська не поступаються перед завойовниками на землі і надійно перекривають небо японським білохвостим літакам з червоними колами на крилах. У липні, коли група Супруна вирушила з Москви, вже відчутно позначилась перевага наших військ над ворожими. І в цьому вагоні у словах людей, котрі їхали далеко-далеко на святе діло — подати підмогу китайському народу в жорстоких боях, — оживали найяскравіші фронтові епізоди з повітряних «каруселей» над бурими степами Монголії.

Особливі бесіди, зрозуміло, були в Супруна з його заступником, братом широковідомого льотчика Володимира Коккінакі, — Костянтином. У Степана Супруна теж два брати й сестра присвятили себе крилатому племені авіаторів. Костянтин Коккінакі — сміливий, холонокровний випробувач, людина, здатна приймати за найскладніших умов правильне рішення. З ним у Супруна конкретна розмова про тактику японських винищувачів. Вони появляються над районом прикриття своїх військ і супроводять своїх бомбардувальників двома групами на різних висотах: одна з них зав'язує бій з нашими, інша, котра йде вище, а це досвідчені яструби, раптово навально нападає на тих, що відокремлюються від групи. Наші льотчики на Халгин-Голі, розгадавши цю тактику, стали застосовувати атаки на обидві групи одночасно. Але забезпечити це не так просто. Все нове треба організувати, закріпити тренуваннями й досвідом.

— Я вважаю, що в нас уже є дві групи, — сказав Костянтин. — Командир поведе «ластівок» на висоту, я з «чижками» ходитиму нижче, біля бомбардирів. Так ми протиставимо їхнім групам свої.

Перестук коліс, безконечний плін просторів Поволжжя. Уральські гірські пейзажі... Неозорі рівнини Казахстану, покраплені там і там березовими гайками. Кожний із групи вдивлявся в далечінь і згадував своє, найпам'ятніше, найближче до серця.

Степан Супрун мимохіть почав розповідати, як ще в двадцяті роки (йому було сімнадцять) їхня родина з іншими переселенцями з України поверталась на Сумщину.

Бід самої Кулунди (десь там і понині живуть його родичі), на возах з халабудами через гори, долини, піски, добилися до Алма-Ати. І вже кожного вечора збиралися в купе командира.

— То що ж було далі?

Далекі сільські вогники в степу здавалися слухачам хижими вовчими очима. Супрун оповідав про найтяжче і страшне.

Володимир Коккінакі коментував на свій веселий лад, перебиваючи старшого:

— Командир, так це ж прекрасно, що в тебе такий багатий життєвий досвід! Я, знаєш, і не підозрював такого,— звертався він до Супруна, а разом і до льотчиків: — Якщо з машинами трапляться які-небудь несподіванки, добудемо коней і повеземо літаки далі. Наш командир був, виявляється, спершу кіннотником, а потім уже авіатором.

Тільки ночами Супрун залишався наодинці із своїми думками. Адже міцно вжилася в його літа Москва. Дорогі вечори, незабутні зустрічі в дружньому товаристві... Щоденні польоти із тяжкими пригодами й радощі визнання, нагород. Все це не полишало його в далеких краях. А рідні Суми. Кожного нового року обіцяв приїхати у відпустку тільки додому, до батьків, а коли випадала можливість одпочити, гнав себе на південь, до моря. А бесіди за домашнім столом, батьківські спогади з дитинства, поради знову й знову чекали на нього... «Гляди, Степане, літай і живи так, щоб командири, котрі над тобою, не сміли сказати про тебе поганого слова. Щоб люди не говорили тобі вслід бог знає чого»,— вчувався батьків голос з глибини десятиліття. Степан у дорозі складав листа, якого напише Ані з першого ж аеродрому, де матимуть базу. «Повідомляю, прибув у заданий район. Якщо довго не писатиму,— не хвилюйся, ніколи просто взятися за ручку, яку ти мені подарувала. Батькам пиши моїми словами... Грошима, що тобі довірив, розпоряджайся, не скупись ні батькам, ні братам. Зможеш — батькові й мамі дістань путівку до санаторію».

Велику перевалку проробили в Алма-Аті. Далі їм належало, отримавши літаки, просуватись на машинах. Крила літаків уклали сторчма в кузовах, шасі з моторами — на причепах. Цю перебудову здійснили уже по-фронтовому. Суп-

рун перевірів кожне кріплення, просидів у кожній кабіні з шофером, щоб упевнитись в надійності транспорту й людей. Наче лагодився у політ на новому, невідомому літаку — найгостріше відчував відповідальність за доручене, довірене й наказане. І поповзла його колона, чіпко збита в спільну силу, то збираючись по кам'янистих витких шляхах у гори, то обачно скочуючись в долини. Який великий і нелегкий шлях гірських перевалів!.. Пилюга білих просіків, торохтіння коліс по дріб'язку; втома, дрімота, мош-кара і п'їтма гірських ущелин. Просувались переважно вночі, бо вдень перегрівались мотори і спека ламала голови.

Так по слїду попередніх загонів дві ескадрильї майора Степана Супруна вступили на територію Китаю.

Ось вони, зовсім близько, рубежі безглуздої бойні — загарбники косять людей, руйнують міста, палять сільські осередки життя, убогі посіви, ліси. Китайський народ на своїй землі знемагає в борні. На допомогу безоружному трудовому люду хвиля за хвилею прибуває підтримка великої сусідньої країни.

У травні 1938 року Японія захопила чимало території Китаю і виставила такі умови перемир'я: на півночі Китаю вона створить автономний уряд, якому надасть владою Японії особливі права на індустріалізацію півночі; проголошується незалежність Внутрішньої Монголії, де Японія розташує свої гарнізони; Китай приєднується до антикомінтернівського пакту.

Китайський народ не прийняв цих, продиктованих зброєю умов, зостався вірним радянсько-китайській угоді. Китайські танкісти й льотчики, навчені володіти нашою технікою, влітку 1939 року ще настійніше взялися до боротьби з японськими поневолювачами.

Льотчики Супрунової групи, змонтувавши літаки вже на китайській території, щільним косяком, з міста до міста, перемахнули тисячокілометрові відстані й опустилися поблизу тодішньої тимчасової столиці Китаю, міста Чунціна, притуленого на схилах гір, по берегах двох поєднаних рік. Ще на маршруті до Чунціна пілоти досхоchu надивілились на сумні, але зрозумілі для всіх ієрогліфи жорстокої війни: на чорні зґарища сіл, на дороги й поля, подзьобані воронками авіабомб. Те ж саме й навкруг Чунціна. Винищувачі Супруна відразу мали прикривати місто з неба від японських бомбардувальників.

Китай — земля, яка немовби повільніше за інші обертається під сонцем. Тут мовби зупинились давні століття

з древніми пагорбами, спекотою, одвічною курявою, незмінним у віках життям трударів серед смужечок нив, предковічних стежинок, старих дерев, криниць. Для наших льотчиків, проте, все це набуло значення орієнтирів своєрідного ландшафту, прикмет місцевості, до яких потрібно було швидко звикнути, як і до людей, котрі вже повірили в силу нашої захисної зброї і нашої ненависті до агресорів.

Роки, місяці, дні, епізоди цієї боротьби, імена героїв, значення допомоги СРСР Китаю на той час zostалися навіки вписаними в пам'ять народів, вкарбованими в історіюobelісками й монументами. Цього не зітруть ті, що приходять потім і заднім числом коректують події і їх зміст, стараються стерти імена, дати, позначені на землі і в духовній історії народів добром, подвигами, кров'ю.

На аеродромі вже загули мотори, пробігли туди-сюди машини, і ось від села, найближчих фанз першими посланцями прийшли сільські діти. Здалеку придивлялись до всього, підступили до літаків. Пілоти брали їх, худеньких, слухняних, вбого зодягнених, на руки, частували шоколадом,— бортпайком, призначеним для вимушених посадок. Як тільки високо в небі почувся літак-розвідник, діти заметушилися, полякались, стали хапати за руки льотчиків, спонукати їх бігти з ними до схованок. Аеродром тепер бселяв їм страх. Вони рятувались тільки в щілинах.

Замежковані капоніри й гілля приховали від японського розвідника наші літаки, прибулу грізну силу.

Та ось спостережні пости повідомили: на Чунцін ідуть японські бомбардувальники.

Так було і в 1937 році. Винищувачі Прокоф'єва, прибувши непоміченими на аеродром, мусили одразу вступити в бій. І натворили тоді димових стовпів з ворожих бомбовців. У лютому 1938 року, коли наші винищувачі групою сіли біля Ухані, теж спалили в бою дванадцять японських двомоторових СБ, у тім числі і літаки їхнів асів, «королів неба» Есіхіда, Садао, Тосікі і Сегаєкі. У квітні того ж року поблизу Ханькоу, як оповідає у своїх спогадах М. Козлов, група Є. Миколаєнка в першому ж вильоті розгадала схемі прикриття японських винищувачів і, роздвоївшись, наші всипали і нижнім, і верхнім, і самим бомбардувальникам. Були втрати і в наших, але за ті нищівні і безстрашні атаки тоді радянських винищувачів китайці нарекли «мечами справедливості».

З досвідом попередників прибула на фронт нова група.

Та як вона скористається цим досвідом, прикриє столицю Китаю? Льотчики молоді, і сам Супрун ще необстріляний, хоч всі прагнуть бою.

Червона ракета наказує негайно злітати.

Одна за одною полинули в китайське небо три ланки ескадрильї Коккінакі. Їм треба напасти на ведучу дев'ятку бомбардувальників і на винищувачів безпосереднього прикриття. Таке їхнє завдання, така роль у першому бою. Вони беруть на себе всю увагу, увесь потужний вогонь противника. На дві-три хвилини пізніше злетіла ескадрилья Супруна. Вона пішла на висоту, на сонце, щоб звідти несподівано вдарити по тих, хто лагодиться напасти з висоти на наших заклопотаних атаками «чижів». Велика відповідальність однієї ескадрильї перед іншою, як людини перед людиною в гострій життєвій ситуації. Час лічиться на секунди, пильність і відданість вимірюється ціною життя у смерті. Обов'язок, відданість бійця пов'язують всіх в одне ціле.

Повітряний бій — це форсовані швидкості, круті віражі, досягання противника на «гірці» і в стрімкому пікіруванні, перехват, кинджальний вогонь по тому, хто потрапить в зону обстрілу. Кипіння сил і відваги.

І наші прорвалися до японських бомбардувальників, які тягучим розворотом заходили на місто. Один з першої дев'ятки, пронизаний трасою, провалився вниз, задимів. Це побачили всі, і кожному з наших здалось, що це він влучив ворожого бомбовоза. Стрій японців однаке не порушився — прогалину зайняв інший. Самурайська впертість ще дужче озлила наших винищувачів: тільки штурмом можна збити бомбовців з бойового курсу. В ці хвилини, розсіявши висотну групу, згори вдарила по ворогу ескадрилья Супруна. Загорівся другий, повалився третій літак з довгим фюзеляжем і високим кілем. Запалав і наш. Дим від нього слався полого — винищувач ще підкорявся пілоту. А поєдинок уже було виграно. Ворог зустрів непоступливу міць і поспішно залишав об'єкт.

Про «чижа», що горів, товариші, звичайно, згадають, але тоді, коли не побачать дома, на стоянці. Лише командирі належить думати про нього зараз. Супрун нагледів його — дим уже слався по самій землі.

Зберігся перший повітряний бій групи Супруна у хроніці війни в Китаї, зостався в біографії командира. Коккінакі повів усіх на аеродром, Супрун полетів на пошуки потерпілого. «Чиж» лежав, припавши черевом до кам'янистої рівнини. Пілот устиг в повітрі збити з літака полум'я,

але запетляв далеко, шукаючи місця для посадки. Супрун прогрімів над ним, як робив у п'ятірці, і струменем повітря від гвинта сказав усе: бачу, запам'ятав, виручимо.

Супрун повернувся на аеродром, сів за кермо вантажної машини, прихопив з собою бригаду... Розшукали місце приземлення, розібрали літака, вклали до кузова; техніки метнулися ще й до збитих бомбардувальників противника — по-господарському підібрали необхідне з деталей про запас.

І перше далеке подорожування радянських авіаторів вллелось дивними пригодами в той повітряний бій. Повертаючись додому, льотчики зупинилися під лісом, над річкою, охолодити машину, підлити води. І тут почувся дитячий плач. Пішли на той голос, і — такого ще ніхто не бачив за своє життя! — перед ними в пелюшках лежала на траві пскинута дитина.

— Повеземо в село, дізнаємось, чие воно, — сказав хтось.

— Село поруч, можна й пішки. Нащо трясти в машині дитя?

Послухали командира.

Так добровольці побували в китайських селян, а місцеві жителі познайомилися з льотчиками дружньої країни. Від старости і перекладача почули гірку правду. Люди в селі голодують, у матерів нічим буває погодувати й немовля... Такі дарують своїх дітей лісові чи пустиреві на життя або смерть. Льотчиків повели до фанзи батьків дівчинки. Злидні вразили льотчиків. Сама собою виникла думка скластися грошима і допомогти батькам. Не мали, не бачили бідняки такого скарбу, як той, що поклали пілоти на бамбуковий столик. Впали ниць перед розгубленими від такого вияву почуттів льотчиками.

Винищувачі змусили японську авіацію і на цьому фронті перейти на нічні польоти. План Танака — завоювання Китаю — очевидно, передбачав використання і місячних ночей.

Японський поет ось за що славив місяць:

Він образ істинного друга,
Він з неба дивиться й мовчить.

Тихий, оспіваний місяць воєнних ночей насправді ж не мовчав, не був китайським людям за друга. При його світлі японські льотчики, освоївши райони бойових дій, легко орієнтувались, точно виходили на великі й малі об'єкти, і не дивлячись, куди саме, висипали на міста бомби. Оборона літаків на маршруті при зустрічі з винищувачами вважалась опрацьованою і завченою японськими авіаго-

рами, як абетка в школі. Коли наші льотчики побачили з аеродромів, що діялося у небі при наближенні ворожих бомбардувальників до Чунціна, поза спиною пробігав мороз — всі літаки періодично залпами випускали перед собою тисячі різнокольорових куль. Хтось назвав це видовисько «вогняною мітлою». Японці «промітали» від небезпеки все небо, бомбовози виходили на ціль хвиля за хвилю.

Військовий льотчик Степан Супрун мав навички нічної орієнтації по вогнях, приземлення на підсвічений прожектором аеродром. Одначе вести бій, орієнтуватись вночі над чужим краєм — це було значно складніше.

Захищати Чунцін від нальотів вночі — потрібен вишкіл, досвід. А тут групі Супруна додали ще й чималий підрозділ китайських льотчиків, які воюватимуть на «ластівках», їх необхідно тренувати, поєднувати їхні зусилля з нашими.

Літо й осінь тридцять дев'ятого в Китаї — це спечене сонце, курява, яка здіймалась на тисячу метрів у небо після кожного злету машини, ночі жорстокого місяця, круглодобові тропічні зливи, важкі повітряні бої, одноманітна їжа, душевна напруга і слабкі сигарети «Кемел» і «Гольдене Тігер», які не приглушували втоми. Війна поклала на плечі його товаришів тягар, достойний синів країни, що підняла важкий і глибокий пласт нового життя. Як робилося все, де бралися сили і стійкість, як з усім — не з'ясувати, не переказати.

Група Супруна мала один великий «фейцзичан» — так називали аеродром в стосунках з китайцями, як і їжу називали «чифань», тривогу «тимбо», — і дві малих площадки. Отож, як тільки підкрадались сутінки, перелітали з одного на інший, уже й не при світлі прожекторів, а на сигнали ліхтарів «летюча миша». Згодом сідали вночі, як і вдень, у всіх так відточувалась гострота зору, як у справжніх кажанів. Тепер користувалися прожектором лише для того, щоб із аеродрому вказати льотчикам у небі напрямок, де шукати літака противника, звідки чується гудіння моторів... І шугали в примарне: місячне сяйво «ластівки» й «чижі», не виявляючи себе трасами аж допоки не забачать синіх вогнів-вихлопів з моторів японських літаків, і палили з чотирьох кулеметів суцільним струменем свинцевого вогню.

Творча думка Супруна за такої навантаги давала дивовижні спалахи експериментів, спостережливості та ініціативи. Це він наказав, щоб у нічному небі трасуючими кулями стріляв лише один винищувач з усієї групи, що злетіла; по ньому, одному, намагалися влучати ледве не всі

японські пілоти і цим виказували себе; тепер же він замінив на літаках один з чотирьох дрібнокаліберних кулеметів на крупнокаліберний і досягнув більшої разючості вогню винищувачів.

Китайські ночі літа, осені й зими тридцять дев'ятого самі лічили перемоги наших винищувачів — збиті літаки противника догорали на землі. А з самого початку осені 1939 року, коли Гітлер напав на Польщу, японські штаби й генерали стали гарячкувати, поспішати, іноді й наосліп гнали льотчиків у наступ. Помітно почастишали напади самураїв на наші аеродроми. Однак малі й великі «фейцзичани» створили простір для маневрування, а фальшиві, запасні площадки, підсвічені прожекторами й заставлені фанерними макетами літаків, пожирали ворожі бомби, вгамовували самолюбство японських генералів.

У січні 1940 року, відкликаний інститутом, Супрун, один із групи, летів до Москви. Літак був завантажений до краю пасажирами і поштою.

В дальніх поїздках Супрун легко збирав навколо себе товариство, охоче вливався в компанію, де помічав бодай одного авіатора. Нині, стомлений, жадібний до тиші, він пробрався в куток і повалився у м'яке крісло.

В ніч перед від'їздом було не до сну; звечора відбувся прийом у Чан Кай-ші для тих, хто повертався в СРСР, потім — справжня фронтова вечора у колі друзів льотчиків, котрі залишилися в Китаї.

У кріслі він міцно спав кілька годин, як дома в постелі. Густе металеве гудіння моторів і хитавиця на середній висоті нескоро проникли до його свідомості. Пробудившись, Степан вжахнувся; щойно у сні бачив щось зовсім інше. Розправляючи лацкан піджака, він торкнувся шовкового лскутика, прикріпленого на зворотнім боці. Ієрогліфи повідомляли: радянський льотчик-доброволець допомагає Китаю в боротьбі проти японських агресорів... Адміністрація, населення повинні допомагати йому...

Не довелося йому нікому відчіплювати в тяжку годину цю смужку сумного шовку. Степан тепер сам відніме його і заховає на спомин... Ще один свідок боїв, смертельної небезпеки був з ним — уламок дюралю. Розривна куля японського кулемета пересікла трубку кормової тяги висоти і залишила якихось два сантиметри металу. Командир, не знаючи про це, продовжував посилати винищувача в піке — бій ще тільки розгорявся.

Тоді, по дорозі в Москву, Супрун уже знав, що і як вря-

тувало йому життя,— він перебирав у пам'яті подробиці, згадавши і той уламок. Я дізнався про цей важливий епізод з його фронтового життя через сорок років. Моя книжка «Степан Супрун» пішла до читачів, і раптом до мене одного дня несподівано завітали два відставники-авіатори. Вони служили у полку Супруна і знали особисто свого командира, а також місто, над яким їм доводилось схрещувати свинцеві траси в жаркому китайському небі. Я налагодився занотовувати все, що вони зберегли в пам'яті про Супруна і його сподвижників, однак ветерани тільки дещо додали до описаного в книзі бою над Чунціном.

— Ми обидва брали участь у тому бою, в якому командир ледь-ледь не загинув,— розважливо почав старший з них, Павнов, і звернув погляд на товариша.— Та мій друг Мороз пам'ятає це краще.

— Бачите, тут ситуація бою. Я не прикривав Супруна, у нього було двоє ведених, тоді винищувачі ходили по трое. Японський I-97, прорвавшись до командира, вдарив по ньому довгою чергою з кулемета, а інший уже заходив на атаку. Командир ще не відчував зміни в поведінці машини, пошкодження ще не давало про себе знати. Він подерся вгору, щоб звідти атакувати і знову брати «гірку», робити якраз те, що стрясає тяги управління, саму «душу» літака. Мій вогонь й вага скопив японського переслідувача. Бій переважив на нашу користь. Ми діставалися до своєї бази... Коли на аеродромі механік помітив пошкодження фюзеляжу і виявив, що Супрун приземлив свого винищувача на «волосинці» металу, ми всі, хто був при цьому, подивилися на командира, а він перебіг поглядом нас. Продовжив би він поєдинок з японським винищувачем, не бути б йому живому серед нас. Ситуація бою. І його ведені, захисники... Де вони були?.. Скільки на війні втрачено повітряних асів... Супрун, мабуть, теж згадав нашу китайську ситуацію, коли бився із шістьма один, без Остапова... Про це є в книзі.

На землі Китаю його ловили й бомби. Однієї ночі на аеродром повернувся китайський льотчик, помічений японськими бомбардувальниками. Літаки вже подались звідси на сусідню площадку, сигнальні ліхтарі погасили. Як же врятувати пілота, який не бачить землі? Супрун вскочив до кабіни вантажної машини, під'їхав до полоси і на одну мить освітив її фарами. Винищувач тієї ж хвилини відчув під колесами землю. На автомашині разом із Супруном бстигли домчати до схованки. Бомби вибухали по їхньому сліду...

Степан виглянув в ілюмінатор. Внизу слався білий степ, свіли закуйовджені сибірські ліси. З висоти природу сприймаєш як образ, як обличчя рідної країни.

Коли ж повернеться додому Кость Коккінакі, льотчики? Коли відпустить їх війна? Степан дістав з кишені фотокартки, зроблені в Китаї... Китайські пілоти разом з нашими розташувались на траві. Літали в одному строю, у вільні хвилини було про що перемовитись скупими словами і жестами рук. У спеку всі літали в капцях на босу ногу, а один із китайців завжди одягав білі вовняні панчохи. Степан упізнав того юнака, усміхнувся. Цікавий був хлопець... Ось Супрун удвох з Костею, заступником і другом, знімок назвали «Давай закуримо!» З однієї коробки сигарет, від однієї запальнички припалили...

Згадався в усіх подробицях прийом, влаштований у Чунціні для радянських військових радників, котрі від'їжджали з Китаю в СРСР. Чан Кай-ші особисто вручав їм нагороди, потискав руки, дарував усмішки, схиляючи набік голову, що, певно, означає ритуальний уклін. Слова, перекладені тлумачем, відразу й забувались, бо мовлені вони лише для протоколу. Тепер, над своєю землею, вперше за півроку Степан відчув спокій душі, той спокій, що панував у небі, в житті країни. Війна, вибухи, полум'я zostались по той бік крижаних вершин. Битві за незалежність китайського народу, а не за нагороди Чан Кай-ші віддано немало цінностей, добытих людьми в праці і в житті. Танки, літаки, машини... Їх подарував наш народ майже неозброєній армії Китаю. Віддані на полі бою життя воїнів, сили, зброя.

Відкликають — отже, потрібний у Москві. Кілька хороших винищувачів визрівали в конструкторських бюро ще півроку тому. МіГ-3, Як-1, ЛаГ... А може, його із Стефановським пошлють у дальній переліт? О, він уже й так майже обкружляв планету, і його справа — військова авіація. Він знає літаки і знає ворогів в обличчя, зустрічався з ними на лобових атаках в бою. Військовий льотчик — родинна професія Супрунів. Федір закінчує військову академію, Олександр — літає на винищувачах, Аня готує парашутистів.

Літак перехилився у глибокий віраж. За ілюмінаторами — холодна, сиза мла, смутно позначались квартали, щось мляво зблискувало. Враз кинувся в очі червоно-димний захід. Супрун несподівано тривожно відчув його: десь там, за кордонами нашої землі, вже вирувала війна.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Московське життя нахлинуло на Супруна як повінь. Треба перелічити гору листів од виборців, акуратно збережених «секретаркою» Анею, треба побачитися з друзями, товаришами по службі, обізнатись із справами інституту.

Аня ледве встигала відповідати на розпити брата.

Тільки гостинний стіл спроможний за один вечір повернути Степанові, кого бажав чути, бачити. Тож були запрошені Стефановські, Ньютикови, Нікашини, Шевченки, і хоч військові люди звиклі до тривалих розлук, радість зустрічі скріплювала побратимство. Стефановський передав Степану привіти з Смоленська, від авіаторів, які пам'ятають його, з міста, де Стефановський теж колись служив солдатом. Аня запросила і своїх товаришів, але з усіх прийшов один.

— Це Андрій,— сказала Аня.

В гомін і музику вдерлося ім'я молодого, гарно вбраного чоловіка з сміливим поглядом кавказця.

— Манучаров, студент авіаційного інституту,— додав він, потискуючи руку Супруну.

— Лапка Супрунів може в перспективі поповнитись ще одним авіатором. Чим захоплюєшся?

— Озброєнням літаків,— з гідністю доповів студент.

— Знадобиться. А поки що займемося вечерею.

Тієї зими Степан Супрун щоранку виїздив до інституту першим приміським поїздом. Вдень, коли траплялась можливість, поспішав до Москви: прохання виборців, тих, що жили десь на півдні, нерідко приводили його до центральних установ, і не було жодної справи, щоб її Супрун не довів до кінця. За листом, за словами він уявляв людину, чув її голос, тривогу, домагання, неспокій громадянина. Стахановець написав книгу про свою багаторічну працю на заводі, і рукопис схвалили літератори; не відмовило й видавництво. Але як же видавати книгу робітника, коли такого раніше начебто й не бувало? Супрун знайшов у рукописі досвід економії дефіцитних сплавів. Він сам напише листа до видавців і доведе цінність такої книги. Йому цікаво отримати відповідь, зважити аргументацію, зрозуміти до кінця, які причини призводять до зволікання.

Літаки народжуються з живої плоти сучасності — з усього, на що спроможні творча думка конструкторів, виробництво, науково-технічна культура. З усіх джерел сили

народу авіація вбирає найпередовіше, найкраще і являє його у сплаві швидкостей, вогневої потужності зброї.

Не тихим плином, не лагідним потоком зливались в одне річище творчі ідеї, практика, оцінки, виробничі можливості, що забезпечували розвиток радянської авіації. Знаряддя повітряного бою народжувались, образно кажучи, в боях наземних: у зіткненнях тенденцій, характерів людей, постійно діючого фактору часу.

На обговоренні проектів машин, перших польотів, наслідків випробувань щоразу говорилося: доводку конструкцій провадити за рахунок того часу, якого у нас немає.

Малі розбійницькі війни тридцятих років штовхали світ до великої воєнної пожежі. Вдосконалення найновішої і найстрашнішої на той час зброї — авіації — відбувалось щодалі прискореніше. Оснащеність армії всіма видами авіації визначало її бойову могутність. На перший план поступово виходив літак-винищувач, який міг вести повітряний бій з винищувачами противника, нападати на бомбардувальників, взаємодіяти з своїми наземними військами, штурмувати ворожі позиції, вести розвідку, прикривати передній край, міста, оборонні об'єкти і армади бомбардувальників, що йшли за лінію фронту.

Малий, порівнюючи з бомбовцями, прудкий, спритний, вертлявий літак виявився на кінець тридцятих років дуже потрібним і нашій Червоній Армії. У тридцять дев'ятому році урядові органи закликали авіаконструкторів і конструкторські бюро в стислі строки подати проекти нових літаків-винищувачів.

Одкликання ведучого випробувача Степана Супруна до інститутського аеродрому дійсно було пов'язане з тим, що на різних заводах складалися перші принципово нові, сучасні винищувачі. Про те, як ці літаки просувались по цехах, як наближались до заводського аеродрому, щодня інформували Кремль.

Та найголовнішою працею, що забирала всі його сили цілоденною вахтою на морозі, на вітрах цієї зими, залишались для Супруна польоти, польоти. Три нових літаки проходили випробування в інституті одночасно з заводськими. Три тверді одиниці літакобудування в той передвоєнний сороковий рік вела натхненна думка авіаторів-конструкторів, гаряча праця людей. Їм трьом і припало з першого дня війни і до її тріумфального завершення допомагати стрілецьким полкам і дивізіям, артилерії, танкам громити залізну армаду фашистської Німеччини, випало очи-

стити небо від «юнкерсів» і «месершмітів» і стати пам'ятниками, що увічніли імена героїв на обпаленій боями радянській землі, на шляхах визвольного походу.

Трьом новим винищувачам тоді дав свідоцтво на тривале життя і Степан Супрун, у котрого, як говорили товариші, не було нічого свого особистого, крім випробуваних літаків. Ущільнені строки вимагали від пілота злітати й приземлятись по три, чотири, іноді по десять разів на день на одній і тій машині — до щоденника випробувань заносились тільки вивірені поведінки літака.

Тут мала голос тільки правда. «Здіймається дуже добре, але стійкість на грані, її треба поліпшувати. Продовжня рівновага зовсім недостатня. Коли літак стабільно тримається в горизонтальному польоті, то при найменшій дачі ручки «від себе» літак різко переходить у пікірування; при заборі ручки «на себе» різко задирає носа. ...Недостатня стійкість призводить до того, що треба увесь час важелями підтримувати літака на віражах, від чого радіус віража дуже збільшується».

Записане випробувачем сумнівам не піддається.

«Літак здійснює віражі стійко. При виконанні петлі надійно тримається на верхній точці при найменшій швидкості. Добре підкоряється всім рухам керування».

«В момент вирівнювання літак робить під час посадки кілька погойдувань і опускається на три точки з недоброю ручкою. На пробіжці тягне праворуч, намагаючись розвернутись, так що доводиться попереджати це лівим гальмом».

«Планерує стійко. Посадка проста».

«Через вказані дефекти літака не можна запускати у виробництво».

«Літак являє собою велику цінність своїми льотними даними і простотою в техніці пілотування. Необхідно негайно запустити в серійне виробництво».

«Випробування витримав. Враховуючи гостру необхідність у таких літаках після кількох днів доводки можна запустити в серію».

«Від гвинта до хвоста — машина не та» — пряма, довільно сформульована оцінка експериментального літака, котрий так і не звідав просторів великого неба.

Тієї зими Супрун познайомився з винищувачем Як-1 конструктора Олександра Яковлева, відомого досі як творця легкомоторних машин і ближнього бомбардувальника Як-4. Льотчик-випробувач і визнаний авіаконструктор були ровес-

никами, зустрічались на виробничих нарадах. Супрун знав про всебічну освіченість Яковлева, його творчу енергію, продумані наміри, глибоку інтелігентність у взаєминах з льотчиками. Олександр Яковлев народився в Москві, там навчався, увійшов у середовище авіаторів, будував у авіагуртку плани, потім авіетки — отже, йшов від малого до більшого, від простого — до складного. Оповідали, що перші самодіяльні конструкції він стимулював з старих, викинутих на звалище літаків. Послідовність, постійне зацікавлення одним предметом, перебування в сприятливій атмосфері... Супруну до армії життя ні разу не подарувало й гвинтика від літака, котрого юнаком він обожнював.

Як-1 і його конструктор, сказав Супрун, були мов дві краплі подібні між собою: літак через автора увібрав усі досягнення тогочасної винищувальної авіації, конструктор втілював у машині своє розуміння її призначення, перспективу модифікацій передбачення майбутніх випробувань на війні.

Якось Полікарпов сказав, що до Супруна треба прислухатися: цей випробувач може примусити конструктора дати гарного винищувача — йшлося про істотні, технічно грамотні зауваження й поради льотчика.

Жодного висновку про вивчений літак Супрун не писав з такою впевненістю, з таким задоволенням, з бажанням самому помірятись на такій машині з яким завгодно ворогом, як про викінчений у всьому перший винищувач Яковлева.

Ранньої весни 1940 року майор Супрун у складі комісії по закупці авіатехніки їхав до Німеччини.

Вночі пасажери пересіли з нашого поїзда на польський, вікна якого були затемнені. З минулої осені Польща потоптана, придушена кованим чоботом гітлерівського вермахту. Тут починався край війни, владування зброї, безправ'я поневолених народів. Подорожування на захід, до Берліна, через поруйновані польські міста, вигляд машин, солдатів фашистської армії навівало тяжкі, гнітючі думи. Вже було окуповано Австрію, назрівала висадка німецьких військ на побережжі Данії, Норвегії. В Берліні демонструвався кінофільм, знятий фронтовими кінооператорами в Польщі. В кожному кадрі мелькали, заступали небо крила літаків із хрестами — бомбардувальники й винищувачі, що несли руїну і смерть.

У складі комісії були й представники Військово-Повітряних Сил Радянського Союзу — О. С. Яковлев, І. Ф. Пет-

ров, С. П. Супрун, яким доручалось ознайомитися з сучасним озброєнням люфтвафе, вибрати літаки для закупівлі.

О. С. Яковлев, як розповідає він у своїй книзі «Мета життя», уже приїздив з цим же завданням до Німеччини восени 1939 року, але тоді їм не вдалося дійти згоди з представниками штабу у складній процедурі. Новий візит почався з того, на чому обірвався попередній,— з огляду машин. Цього разу наші авіатори, не маючи спеціальних експертів, вирішили опиратись на свої знання й досвід, дійти до найновіших моделей літаків і закупити їх.

Авторитетну групу по авіаційній техніці нині доповнив Супрун, який раніше літав на «Мессершмітті-109» і міг при потребі сісти в кабіну й інших німецьких літаків, показуваних з надмірною обережністю і навіть із спробами підсунути застарілі конструкції як сучасні.

Степан Супрун готував себе до відвертої, професійної розмови з гітлерівськими спеціалістами по авіації, брав на себе знайому процедуру відвідин цехів, ангарів, стоянок, а надто ж випробування машини в польоті.

Берлін і за сонячної погоди кутався у хмарища диму — по його вулицях проходили колони військ, танків, безгавано снувало багато машин... Збуджений, прискорений чимось затаєним рух, людська метушня, постійне опікання комісії, обмеження, скутість, однак, не впливали на роботу нашої групи.

Цього разу до авіаторів був призначений вести переговори, знайомити з продукцією фірм відомий льотчик часів першої світової війни Удет.

Завдяки відповідним договірним відносинам між Німеччиною і СРСР нашим товаришам було показано майже все з тогочасної авіаційної техніки агресивної, вороже настроєної до нашої країни Німеччини.

На аеродромах поблизу Берліна, в Ростоку вони оглядали вишикувані, як навмисне, в ряд літаки, знайомились з їх характеристиками, провадили переговори. Степан Супрун з німецькими інженерами піднімався на крило, з дозволу інженерів знайомився з кабіною, запускав мотор.

Це було в Ростоку. На аеродромі комісії показали новий винищувач «Хейнкель-100» — їх стояла довга шеренга наче виточених і націлених в небо ракет. Господарі рекомендували новинку як найвище досягнення авіатехніки. Наші товариші уважно оглянули ефектного красеня. Інженер фірми запросив Супруна піднятися на крило і показав жестом: «Можна зайняти місце в кабіні». Все було розрахо-

вано на запоморочливе враження. Мовляв, переваги німецької авіатехніки незаперечні.

Супрун, незважаючи на свій ріст, вільно відчував себе в кабіні, оббіг поглядом, перебрав руками все на панелі приладів, важелі управління біля ніг і збоків. Усміхнувся, показав кивком голови на небо. Інженер зрозумів прохання і звернувся до старших за посадою. Сталася несподівана заминка. До контори фірми послали гінця. Там сказали, що винищувач коштує понад мільйон марок і якщо трапиться якась неприємність з ним, за нього треба буде заплатити. О. С. Яковлев, заступник наркома авіаційної промисловості, довіряючи Супруну, дав офіційне запевнення, що збитки будуть відшкодовані. Гінець побіг удруге. Повернувшись, сказав: якщо загине пілот, фірма не буде виплачувати ні страховки, ні пенсійного забезпечення потерпілим. Знову запевнили, що претензій такого порядку з нашого боку не буде. Нарешті інженер фірми, знову пропустивши Супруна до кабіні, повів мову про поведінку, особливості літака... Розмовляли англійською мовою. Інженер швидко переконався, що Супрун добре розуміється на справі, дозволив летіти.

Єдиною перешкодою для виконання всіх відомих фігур вищого пілотажу на незнайомому винищувачі для Супруна постало низьке, хмарне північне небо. Але як він літав! Справді сильний мотор «хейнкеля» здіймав машину на високу «гірку». Супрун штопорив до самої землі, потім шугав у хмарі і вивалювався звідти, імітуючи безпорадне падіння; вирівнював політ над головами людей. Так літав Супрун над Тушино, над Москвою. Німецькі льотчики, інженери, службісти Герінга одразу оцінили майстерність радянського льотчика, в безстрашному ризику, в блискучому володінні літаком бачили високий сучасний клас наших льотчиків.

Коли Супрун приземлився, німецькі техніки, механіки, інженери підхопили пілота на руки і донесли аж до аеродромного казіно. За обідом у тостах щедро лилися похвали на адресу Супруна. Німецькі випробувачі зізнались, що в цьому вильоті Супруна вони вперше побачили такі високі льотно-технічні можливості їхнього літака.

«Хейнкелі», як і інші кращі літаки гітлерівської авіації того часу, були закуплені, розібрані і вкладені у спеціальні дощані упаковки — ящики, на яких фірма двома мовами виписала адресу: Москва, Народний комісаріат зовнішньої торгівлі: інженерний відділ.

Вантажні вагони прийняли контейнери.

Поїзд відійшов на схід.

Хейнкель вручив кожному з наших товаришів фотоальбом, де були відбиті день за днем офіційні відвідини аеродромів, контор, заводських їдалень, ресторанів.

Кілька десятків облич чужинців і членів нашої комісії нагадували Супруну різні ситуації нелегкого візиту до Німеччини за рік до злочинного нападу її на СРСР. Альбом не радував його — серед багатьох облич він не знаходив у ньому і не міг знайти одного, віднині найдорожчого для нього — обличчя дівчини-перекладачки з радянського Торгпредства в Берліні.

Єдину в світі дівчину, яку зустрів тридцятидвохрічний Степан Супрун в Німеччині і яку він уже ніколи не забуде... Євгенія, Женя, Жанетта...

Вона залишилась у Берліні, де все було зовсім не для неї — молодой, вродливої, ніжно закоханої в рідну Росію, Москву, і тепер у нього, Степана Супруна.

Він чекатиме її приїзду в СРСР, щоб їм назавжди залишитися разом. Двадцять п'ять днів, прожитих у Берліні, зблизили їх, дали обом підстави до кінця повірити в неминучість, у незбагненне щастя цієї зустрічі. Русява, блакитноока, сяюча, як зірка весняної ночі, чиста серцем, як крапля лісової роси,— така це була дівчина рідного краю.

Супрун повертався додому мовчазний, подовгу стояв один біля вагонного вікна і дивився, дивився. Коли заходила розмова про літаки, котрі десь транспортувались слідом, він запалювався ідеями вивчення, використання їх, Іван Федорович Петров, учасник штурму Зимового палацу, ветеран радянської авіації, раз у раз повертався до питання: що приховується за цією відвертою демонстрацією вермахту перед Радянським Союзом?

— Сподіваються, що ми накинємось на їхні машини, будемо колупатися в них та порівнювати їх з нашими агрегатами, вузлами, приладами. Потім вносити зміни в наші конструкції, конвейерні лінії,— висловлював свою думку Супрун.

— Можливо. Ну, нехай тішать себе цими сподіваннями,— усміхаючись, мовив Петров.— Нам би своїх літаків наробити стільки, як у них. Встигнути б...

Він підвів очі — на нього з розумінням дивилися всі співрозмовники.

Через місяць залізничні вагони з контейнерами були подані в тупик товарного московського вузла.

У травні того року Супруну Степану Павловичу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу,

Сколихнувся супрунівський рід, мов міцне дерево на дужому вітрі — до самого кореня. І дід Михайло Савич, давній грамотій, написав Степанові з Алтаю.

«Здрастуй, Степане, передаю возвеличення і слово во здоровіє. Вийшов ти наперед і високо, видно тебе і з нашого Вострово на Алтаї. Мої діти, твої тіточки, уже з своїми дітьми життя ведуть, ми з старухою самі содержимо ізбу в справності й теплі. Колись давно держав тебе на руках, і в сю минуту бачу дитям, а ти лице народу, його звізда. Як мені уздріть тебе? Твердий ти во всіх путях своїх і став повним зерном в колосі.

Може, і я з старою до свого сина Павла — прийдімо, поклонімся. на батьківщину, до своїх возвернемось.

Михайло Супрун».

До Москви приїхали Павло Михайлович, мати, товариші з заводу — переповнився Степанів дім на вулиці Горького. Разом, як і колись, Супруни відвідали Красну площу, Мавзолей Леніна.

На площі мати заплакала, згадавши Андрійка.

— Оце б нам усім разом...

За столом Степан приклавши руку до Зірки на грудях, сказав:

— У неї п'ять золотих променів — вона належить нам, п'ятьом дітям. Ми жили і за вашою, тату й мамо, наукою. Спасибі вам. Спасибі нашій Батьківщині!

А вранці Степан, як завжди, поїхав на аеродром. Заходило літо сорокового року — добре, високе. По містах і в селах, на землі і в небі вимагалось дуже багато роботи.

Країну облягали хмари, обступала тривога.

Літаки викочували з цехів робочими руками й плечима, далі брали їх на прицеп і вивозили на аеродром. Випробовували їх одночасно заводські, державні, військові льотчики. Майже всі випробувачі об'їздили й авіаполки, розташовані від Молдавії до Далекого Сходу.

Яковлев часто зустрічався з Супруном, дещо розповідав колезі про те, як Політбюро, Й. В. Сталін займаються зміцненням авіації. Коли Яковлев детально поінформував про літаки, закуплені в Німеччині, розмова на цьому не закінчилась. Йому довелося тут же охарактеризувати наші найновіші випишувачі, бомбардувальники, штурмовики, роз-

відники. У такому співставленні з'ясувалось, що наші машини — деякі запущені у виробництво ще раніше, деякі готові, випробувані, але ще не взяті в серію — не тільки не поступаються перед зарубіжними, а й у ряді важливих характеристик переважають їх. Там, у високій розмові, почув ту ж саму думку, яка прийшла до них по дорозі додому.

— «Юнкерс-87» — хороший штурмовик? А в нас є подібний?

— Наш Іл-2 набагато сильніший!

— А чому ж досі так мало на озброєнні в армії?

Правда промовляла з усією суворістю. Заходи були найрішучіші. Дещо вже було втрачено, але мир, вирваний з пазурів озброєних до зубів агресорів, давав можливість, зокрема в авіації, якщо не наздогнати упущене, то підтвердити єдино правильний напрямок — щодня, щогодини множити надбане народом, армією, створене наукою.

Літаки в процесі виробництва вдосконалювалися: на міцні, надійні рами машин ставились потужніші мотори, що потужніші мотори — сильніші крила, які брали більше бомб, дужче озброєння. Все це знов належало без поспіху випробувати. Знову день і ніч, як і його товариші, Супрун у польотах, за звітами, описами, на виробничих нарадах. А ще йому і кільком інженерам-льотчикам випало уважно вивчити й чужі літаки, які стояли на аеродромі остронь.

Під час перебування в Німеччині на один з їхніх аеродромів перегнали десь захоплений англійський винищувач «спітфайр». Пробитий кількома кулями, занедбаний «спітфайр» слухняно поводив себе в небі. Супрун здійснювся на ньому вдруге. Своїми думками про цей літак він, звісно, поділився в інституті. Звітуючи про обліт уже знайомих «месершміта», «хейнкеля», Супрун додав і опис «спітфайра» для тих, кого це стосувалось, з своїх перших вражень. Кілька уривків з того опису дають нам уявлення про технічну ерудицію і блискавичне сприйняття льотчиком Супруном найтонших складностей машини.

«Кабіна пілота. Ковпак схожий на ковпак «Хейнкеля-100». Замок для закріплення ковпака такий самий, як у «Хейнкеля-100». На лівому борту дверцята для більш зручного влізання в кабінку... Голова і плечі пілота захищені бронею завтовшки десять міліметрів. Кабіна обладнана кустарно: підлоги в кабіні немає, видно троси, проводку, трубочки. Зовсім невдало прироблені плечеві ремені, особливо

замок... На літаку є фара для освітлення під час посадки, можна змінювати напрямок променя...

Озброєння. На літаку вісім кулеметів, розміщених по чотири в крилах. Знизу є два маленьких люки, куди вставляються по два ящики з 250-ма патронами кожний. Зверху люки над кожним кулеметом, через які можна вставити кулемет, зарядити і ліквідувати затримки. Перезарядити з кабіни кулемет не можна. Якщо в повітрі трапляються неполадки, вони так і залишаються. На ручці пілота електро-кнопка для стрільби всіма кулеметами разом. Гільзовловлювачів немає.

Далі аналізується поведінка літака на віражі, під час виконання петлі, імельмана, повільної «бочки», бойового розвороту, планерування, елементи стійкості. Дається підсумок: «Літак дуже простий на зльоті й посадці завдяки малій швидкості, простий під час виконання всіх фігур вищого пілотажу, має хорошу стійкість. Малий запас пального. Гвинт не автоматизований, немає великокаліберного кулемета, гармати. Не досить чисто зроблений, недостатня горизонтальна швидкість».

Таким проникненням, всеосяжним знанням авіації вітчизняної і зарубіжних країн, самовідданим слугуванням ідеалам, які авіація була покликана захищати, жив Степан Супрун у мирні роки, жив повсякденно. І все-таки недовіра, живлена заздрощами невдах, недобрих людей, приховано розросталась в середовищі якоїсь групки і разюче вдарила по Супруну. Одного дня на порядок денний зборів партійної організації інституту було поставлене питання про Супруна.

«Підозріла, мовляв, людина, народився в Америці, літав па Далекий Схід з «ворогом народу» Гамарником! — пише про ті роки в своїй книзі «Мета життя» О. С. Яковлев. — Як на ті часи, це були достатні підстави для того, щоб знеславити людину.

Проголосували і... виключили Супруна з партії.

Супрун, високий, сильний мужчина, заплакав і, не дивлячись на товаришів, покинув збори».

Тільки двоє з усіх проголосували на цих зборах проти виключення — начальники відділів літаків і моторів І. Ф. Петров та В. П. Кузнецов. Вони розуміли, що для звинувачення Супруна в якихось провинах перед партією не було ніякого ґрунту, а свого життя він не шкодував, віддавав усього себе Батьківщині.

На другий день після цих важких зборів Степан Супрун мав їхати в Севастополь на зустріч з моряками військового корабля — своїми виборцями та й провести показові польоти на винищувачі МіГ-3. У сина якраз гостював хворий батько. Степан розповів Павлові Михайловичу про те, що відбулося в його житті. Батько вислухав, замовк у глибокій задумі... Наймиткування в дореволюційні часи... боротьба проти поміщиків... Канада... Страйк, демонстрація на Головній вулиці... Повернення до Радянського Союзу... Батько ще нижче похилив голову, не міг зустрітися з синовими очима.

Згадалась, озвалась боляче в душі недавня розмова із сином. Невже увесь час Степану до кінця не довіряли? Звідки виринають нічим не обгрунтовані звинувачення?

Батько й син знову заговорили про «історію з техніком».

У 1932 році в Бобруйську авіатехнік, котрий обслуговував літаки ланки Супруна, на винищувачі Степана одного дня злетів прямо із стоянки. Літака розбив, сам загинув. Почалось розслідування. Виявилось, що авіатехнік, в минулому льотчик, за аморальну поведінку був позбавлений командирського звання і переведений до другої частини авіатехніком. Дістався він Супруну, котрий швидко розпізнав у ньому людину, нездалу до роботи з технікою, технік навіть забував інструменти в фюзеляжі літака. Супрун подав рапорт з цих мотивів, але командир ескадрильї не реагував.

— Посилались на зборах і на цю історію? — запитав Павло Михайлович.

— Зовсім ні, — відповів Степан. — Та й народився ж не в Америці. В Річках! В Річках! Інспекторська група на чолі з Гамарником їхала на Далекий Схід, і в цій групі був і я... Так що ж, батьку, тепер мені робити? Іхати в Севастополь чи здати квиток?

— Іхати! Обов'язково! — майже наказав Павло Михайлович, підійшовши до вікна, і крізь сльози довго дивився на гомінку вулицю Горького.

У партійних органах розібрались із «справою» Супруна. Через деякий час Степана Павловича поновили в партії. Він ні на хвилину не покидав своєї улюбленої справи — випробування літаків. Життя було до краю заповнене працею і великою любов'ю до Євгенії. Степан отримував

листи від неї і зрідка дуже коротко писав їй, остерігаючись чиїхось надмірно пильних очей.

Останніми листами вони обмінялися у травні 1941 року. Домовилися зустрітися в Криму у червні під час Степанової відпустки.

У травні Супрун випробовував модернізований винищувач Як-1 М. Здійснивши цикл польотів, він сказав:

— Прекрасний винищувач! У війну ми будемо збивати «месершмітів» на «яках».

Двадцять другого червня закінчувався строк його перебування в сочинському санаторію. Звідси Супрун мав їхати в Крим — про це говорив товаришам, писав додому. У неділю вранці, почувши про початок війни, Супрун подався на аеродром. Літаків до Москви не було. Він телефонував у Краснодар, Ростов і лише вночі відлетів з поштовим рейсом.

У понеділок прибув до Москви.

Дома від Євгенії ніяких вістей не було.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

З цієї хвилини Супрун турбувався лише про те, як йому віддати себе, свої знання авіації, щоб зупинити ворога, відкинути його назад, повернути мирне життя.

Він сьогодні повинен знати, що завтра вилетить на фронт. Він буде воювати, інакше не має права жити. Йому не так давно довелося стискати долоні гітлерівців, відповідати на їхні начебто привітні усмішки й слова. За столами і в цехах їхніх авіазаводів, начинених військово-технічними таємницями вермахту, фашисти-авіатори заводили розмову про дружбу і мир.

«Який жорстокий, підступний, віроломний напад! Його можна відбити,— роздумував Супрун ще в поштовому літакові «Сталь-3» на маршруті від Ростова до Москви,— лише мобільно згуртованою силою всього народу, спинити вогнем всієї зброї нашої армії. Авіатори Москви — випробувані, слухачі академій, курсанти училищ — всі, хто здатний підняти в повітря бойову машину, повинні завтра ж вилетіти на Західний фронт».

Вранці, 23 червня, дома, на вулиці Горького, 6, війна здавалась йому ще ближчою — наче гули нею земля і небо.

Повернувшись у містечко, Супрун виклав товаришам свій остаточний план: сформувати полк із льотчи-

ків-випробувачів, отримати найновіші «міги», «яки» і вилетіти негайно, куди найнеобхідніше. Двадцять четвертого він тримав у руках список добровольців — вони з'являлись до начальника інституту і залишали його кабінет лише після того, коли бачили своє прізвище в складі майбутнього полку. Степан із задоволенням зустрічав у ньому імена винищувачів, котрі воювали в Іспанії, в Китаї, на Халхин-Голі. Авіазаводи запевнили, що постачатимуть для полка нові літаки.

Реалізувати прагнення авіаторів столиці можна було тільки за наказом вищого командування — в його розпорядженні перебували тепер людські й матеріальні резерви.

На третій день війни Супруна прийняв Сталін. Підполковник Степан Павлович Супрун, Герой Радянського Союзу, депутат Верховної Ради СРСР просив найвідповідальнішого завдання, обстоюючи право на подвиг в ім'я щастя людського.

Переповідали, може, й з домислом, ніби Сталін запитав у Супруна:

— Скільки полків можуть сформувати авіатори Москви?

— П'ять полків, — відповів Супрун.

Сталін сказав по паузі:

— Нам сьогодні потрібно двадцять п'ять полків, товариші.

Достовірно ж відомо, що все необхідне для п'яти полків, перелічене в короткій і конкретній розмові із Сталіним, було надано урядовим наказом, а військовим формуванням присвоєно номери, призначено командирів.

Командиром першого полку особливого призначення (потім чотириста першого) був названий підполковник С. П. Супрун, заступником — майор К. К. Коккінакі. Вони обидва з родин авіаторів і з честю виконали урядове завдання в Китаї.

26 червня з Тернополя в Москву відкликано начальника Генерального штабу Г. К. Жукова. Прямо з аеродрому він приїхав до Кремля. В кабінеті Сталіна були нарком С. К. Тимошенко і заступник начальника Генерального штабу М. Ф. Ватутін.

Сталін лиш кивнув у відповідь на привітання Жукова — стояв перед картою Західного фронту, простеленою на весь стіл. Втомлений, змарнілий за кілька минутих днів, Сталін продовжував стояти непорушно.

— Подумайте разом... Що можна зробити? — він одійшов на декілька кроків.

Всі четверо деякий час мовчки стояли обличчям до великих вікон, які виходили на багрянний захід.

Сама історія дивилась тривожним, червоним від безсоння поглядом в очі цим людям...

На другий день наші війська відступили з Мінська.

Сонячного ранку, 30 червня, в Моніно, під Москвою, уже стояли ряди нових машин з потужними моторами і зброєю, до кожного був призначений екіпаж — пілот, моторист і механік. Більшість із льотчиків-випробувачів покидали дома, родини з дітьми, дружинами. Тридцятиріхлітній командир полку С. П. Супрун радив сестрі писати додому, батькам, коротко й оптимістично. Він уже застібнув шкірянку-канадку і взявся за саквояжик. Нагадав Ані, щоб стежила за поштою на його ім'я, особливо ж за листами з Берліна.

Ще спам'ятав справу, яку мав виконати перед відльотом на фронт.

Присів до столу. Літери з-під пера розбігались в рядках, фрази кидав без розділових знаків.

«Дорогі батьки, іду захищати Вітчизну, наш народ. Зі мною прекрасні товариші, льотчики-орли. Віддам усі сили, щоб розгромити фашистську орду. Прошу не хвилюватись за мене. Цілую всіх.

Степан».

Ровесники, друзі, товариші Супруна, залишилися його сподвижниками. Їхні думки про нього еднають його з нами сьогодні.

Яків Фурманов, комсорг полка:

«Навіть бувалих авіаторів здивував незвичайний стрій групи із тридцяти винищувачів МіГ-3 — полк парами стартував, хоч досі ходили ланками-трійками.

Степан Супрун залишав Москву. На аеродром, однак, продовжували прибувати добровольці. Недавно в книзі Ігоря Шелеста «З крила на крило» я прочитав: «Ех, друзі, не зміг я вам повідомити, що Супрун стартував учора. Полк уже у Смоленську і, мабуть, полетів далі,— заспокоював начальник штабу, котрий затримався, щоб відрядити третю ескадрилью.— Не журіться, не було йому рації ждати — всі наявні літаки забрав із собою. Будуть крила — покличемо й вас».

А наш полк приземлився того ж дня кілометрів за вісім від Орші на великому полі, оточеному молодим лісом. Швидко очистили місцину між деревами для стоянок, лаштували житло.

Не забарився й авіарозвідник противника. Всі кинулися до машини. Командир сидів у кабіні свого «міга».

Наш полк існував три доби, та вже багато чого розповідалось про Супруна і його друзів. Серед льотчиків були хрещені бойовим вогнем, гартовані у небезпеках випробувачі літаків. «Міги» пахли свіжою фарбою. Отож переказувалось усе про тих, хто побував у боях, і що стосувалось новеньких винищувачів, яких мало хто й бачив.

Технік по озброєнню Андрій Манучаров викликав спільне захоплення — він багато знав про Степана Павловича, а найважливіше для всіх — його характер:

«Рама», котру вже знала вся наша авіація, тим часом проглядалась на великій висоті. Командир завів мотор «міга». Ці літаки Супрун перевіряв і корегував, добре випробував їхні можливості — швидкість понад 600 кілометрів на годину, висоту бере до 12 тисяч метрів, зброя надійна, тривалість польоту достатня.

Командир вилітав «на зрячого»! Відбувався перший бойовий виліт полка!

Так водилось і в інститутських буднях: коли Супрун здіймався в небо, доводилось на якісь хвилини припиняти роботу, завжди хотілось спостерігати за його пілотажем. А зараз — лиш годину тому заховали літаки, і ось командир полка уже круто набирає висоту.

Перший виліт. Як він складеться? Чим закінчиться?

«Рама» йшла второваним курсом, кудись далеко. Ії, певно, ще ніхто й не турбував на висотному шляху. Але і нам, і комусь іншому вона обов'язково накличе біду. Та чому ж командир не погнався просто за нею? Він узяв на сонце і швидко зник у небі. Невже випустив з поля зору лиховісного розвідника?..

«Міг» скоро сяючою стрілою падав з-під сонця, і ми побачили його. На повній швидкості він здійснив розворот і блискавично розстріляв «раму» атакою знизу. Вона не встигла й відвихнутись під вогнем винищувача, як уміла це робити.

«Рама» падала по-справжньому. Ми на землі раділи, вигукували солдатське «ура»! Підполковник Супрун, як джентльмен, провів «раму» до самої землі, поки не вибухнула.

Так заявив про себе наш полк як грізна, нищівна для ворога сила. Командир, ставши на весь богатирський зріст на крилі, зірвав з себе шолом, аби голова просохла, сказав:

— Ось так їх, поганців, треба вчити!

І в кожного з нас, льотчиків і «технарів», ці слова і все, що відбувалося щойно в небі, відгукнулось в душі героїчним поривом.

Командир наказав негайно поповнити пальне, а Ману-чарову вказав рукою на кулемети:

— Перевір, що там залишилось. Один не повернувся, пошлють по його сліду другого.

І досвід командира не підвів. Другим ішов по цій же стежці «юнкерс». Його супроводжували два «месери», але Супрун уже був вище за ними всіма. І цей розвідник догорав на землі так недалеко, що ми побачили вибух полум'я з чорним димом.

Мені пощастило протягом ще кількох наступних днів чути накази командира, слухати його дружні бесіди з молодими льотчиками й техніками. Він ходив на кожне бойове завдання командира дивізії генерала Нестерцева, а також і на ті, котрі вимагали активної дії після полкової розвідки. Степан Павлович із веденим, старшим лейтенантом Степановим, провадив систематичні обльоти берегів ріки Березини і рубежів оборони Борисова. Я перебував на аеродромі, готував літаки до вильоту,— не припинялися вони іноді й пізньої ночі. Доводилось чути й нарікання командирові від комесків Хомякова, Кубишкіна і тих, що водили групи на прикриття наших переправ, на супровід бомбардувальників. Степан Павлович недосипав вночі, а вдень жив більше на крилах, ніж на землі. Висловлювали побоювання й через те, що часто Супрун покидав аеродром один або відхилявся від групи. На це командир відповідав так:

— В Китаї я літав з групою. Нас було там у полку більше, ніж тут. Я не можу відбирати когось для себе, коли меншає і меншає нас.

Були в полку втрати льотчиків і машин. Степан Павлович раз у раз бідкався, що третина полка, яку мали привести на фронт Коккінакі й начальник штабу, все ще не з'являлась. Я іноді думав, що командир полка навіть в польоті, коли був один, там, у небі, сподівався на раптову підмогу товаришів, які мали ось-ось прибути.

У напруженій роботі командир утверджував нову тактику, нові прийоми бою. Головним маневром стала для винищувача вертикаль на максимальній швидкості. Злітали тепер тільки із стоянок, а щоб не демаскувати білим полотнищем аеродром, замість «Т» використовували дорогу і просвіток між кущами. При вильоті на прикриття бомбар-

дувальників чи своїх військ кожного «міга» навантажували стокілограмовою бомбою,— такі гостинці для противника були несподіванкою з-під малих крил винищувача. Командир і тут випробував нового швидкісного літака, піклувався, аби досвід передавали іншим фронтовим частинам.

Ніколи не забуду того дня, коли ведений Супруна прийшов на аеродром із своїм парашутом на плечі. Ми оточили його. Він розповів, як, спускаючись на парашуті— літак був підбитий,— ще раз угледів командирового «міга» серед клубка «месерів». Супрун безстрашно бився із шістьма».

За чотири дні активних дій полк Супруна вивів із ладу 36 літаків, знищив десятки автомашин, танків. Командуючий Західним фронтом А. Є. Єрьоменко, призначений у найтяжчі часи, пізніше аналізував ситуацію тих тривожних днів. У своїх спогадах він писав: «Фронт мав дуже мало авіації (налічувалось справних лише 120 машин). Першого липня нам підкинули ще 30... Цього ж дня я наказав здійснити наліт нашої авіації на Бобруйському, на Борисівському напрямках, на переправи через Березину... Скільки було радості для війська і населення, коли на очах у всіх було збито п'ять німецьких літаків, а шостий згорів. За два дні повітряних боїв німці втратили тут не менше 60 літаків. Коли я повідомив про це в Москву, начальник Генерального штаба перепитав мене по телефону, чи я не помилюся. Ми ж втратили лише 18 машин».

Тридцять винищувачів, дві ескадрильї першого липня привів на Західний фронт командир чотирьох першого полку Степан Супрун. Третя ескадрилья чомусь затримувалась в Москві. Командир ждав прильоту швидкісних «яків» перших випусків, твердо обіцяних йому. У небі війни він був таким же самовідданим, наполегливим, як і в будні випробувань нових машин. Йому не вірилось, що війна насунулась на нашу землю на роки. Ії, як і грозову хмару, можна розвіяти бурею зусиль усіх і кожного, всіма засобами зброї. Ворожі полчища можна зупинити саме отут, на повноводій, широкий річці Березині і не пустити їх далі.

Коли б не той четвертого липня фатальний бій над старим Друцьким замком...

Четвертого липня Гітлер зі своєї ставки на всю Німеччину, на весь світ оголосив: німецькі люфтвафе повністю знищили авіацію СРСР.

Цього дня чотирьох перший полк, як і інші авіачастини

Західного фронту, зранку завдавали бомбових ударів по ворожих колонах на дорогах, на переправах, і одночасно майже кожний літак розсівав на окупованій території над прифронтовими містами й селами листівки з виступом головнокомандуючого Збройними Силами країни. Ворог буде розбитий!

З відчуттям нездоланної сили народу Степан Супрун почав день четвертого липня. На світанку вилетів на завдання з групою.

Був другий наліт московського полка на колони танків і мотопіхоти над переправою через Березину.

Смоленське шосе вело на Москву.

Над аеродромом курава не влягалась. Люди втолювали спрагу і голод під крильми своїх машин, а кожної вільної хвилини припадали до землі перепочити.

І четвертий бойовий виліт у другій половині дня — сонце вже котилося на захід — повинен був відбуватися. Охриплі польові телефонні апарати вимагали бомб і снарядів, свинцевих злив на Смоленську дорогу, яка здригалася під навалюю чужих танків.

Червоний дашок серед зеленого моря лісу (орієнтир для навчальних польотів) Супрун запам'ятав десять років тому, а цього дня, коли його літак виринув з прозорої хмари просто над замком, давня будівля озвалась коротким спомином і вістю точної орієнтації.

Група винищувачів Супрунового полку десь нижче верталась додому з чергового завдання, а він, командир полку, розігнавши свого «міга», легко, майже грайливо пірнув за хмари. Так чинив на зворотному курсі, коли бензомір не нагадував про відстань до аеродрому. Супрун мав напарника — веденого, але той завжди займав своє місце в строю ланок, і командир, ідучи на висоту, рідко озирався: є ведений чи ні? Мотор і крила, задум і натхнення, з яким він літав, несло його, мов птаха.

Давній замок проплив далеко вниз, наче торкнувшись консолі крила й душі льотчика, ще зранку обтяженої якоюсь нерозв'язною скутістю. Самітня вежа перейняла його думки. Одна садибка серед лісу... Враження таємничої оселі з малих літ. В замку, певно, ще затримались люди: там ясніли цятки розвішаної білизни. Від тієї земної звичності до нього, під самі хмари, сягнув теплий струмінь життя.

Що там нині?

Пілот шугав поглядом у далечінь, вздовж дороги — вона

розтинала заснований димом, немов занурений у глибину води, ліс і губилась біля річки — там, поруч з мостом, діяли переправи. Командир мав намір знизитися так, як умів тільки він, до самих верхівок дерев. Над своїми промайнути червоними зорями і хлюпнути сили змореним, чужинців примусити падати в багнюку, обстрілювати їх, терзати потужним гуркотом мотора.

Необхідність цього ризикованого польоту полягала в тому, щоб запам'ятати і в штабі покласти на карту, де і чиї діють переправи, чиї війська пересуваються на схід по Смоленській дорозі.

Степан часто проїжджав нею, любив її довколишні пагорки й села, і йому треба зараз же дізнатись, що відбувається в цьому районі. Без цього він не повернеться на свій аеродром. Якщо Березину ще десь перейшли гітлерівські війська, завтра рано-рано поведе на штурмовку ворожих скопищ своїх невтомних товаришів.

На одного нашого з-за хмар вивалилось одразу шість «месершмітів».

Зав'язувався ще один бій, починався ще один епізод великої війни, епізод — як мить, як хвилина грізного часу; таких було безліч. У кожного з них був початок і кінець, перемога й поразка, торжество й загибель, і неодмінна серцевина обов'язкового, того, що скипалося в твердість алмазу, що передавалось іншим епізодам, іншим людям...

Ті, що перебігали по землі з гвинтівками в наболілих до безчулості руках, що переповзали під кулями, — бачили самотнього свого «ястребка» і були з ним.

Винищувач нападав, стріляв по одному, по другому, третьому, вивертався, гнав свого «міга» так, що вібрували крила, а в наборі висоти, у прагненні бути над ворогом льотчикові потьмарювався білий світ. В атаку линув із швидкістю каменя, що падає з неба, і кулеметні траси перехрещувались, як блискавки горобиної ночі.

Один з шести уже догоряв на болоті. П'ятеро оскаженіло кружляли клубком і ловили «міга» трасами.

«Міга» влучили, коли два літаки наповнювали секунди зближення на лобовій атаці подвійною швидкістю. Супрун втратив соту долю секунди, кулеметна черга «месера» бризнула кулями першою. У жорстокій борні, у полум'ї ненависті хіба не мить владарює над нами? Але ця мить буде пізнана й вивчена опісля, як досліджується куля, котра зостається в убитому. Слід у грудях не згубився і через двадцять літ... А як по-іншому могла бспереду дістати ворожа

куля летючу людину, яка в кабіні винищувача відчувала й бачила все, як і на землі, на топтаній багато разів стежці?.. І «міг» Супруна спалахнув раніше, ніж пілот побачив свою кров на грудях. Адже він, ураз осівши у вечірню імлу і злившись з п'ятьмим лісом, навіть засліплюваний полум'ям, котре лизало фюзеляж і ще не проникало в кабіну, знайшов зором і прикипів до орієнтиру давніх навчальних маршрутів — самотньої вежки з червоною покрівлею, і, мабуть, білі квіточки звичайного життя стрепнули його, і він вдихнув його, як свіже повітря, і його рука повела літака над верхів'ями дерев, надала йому того відчуття висоти й землі, яке завжди, як слух, як зір, як сила, вели в найскладніших польотах. Він шукав, вибирав місцинку для посадки, тягнучи за собою вогняний слід рваного полум'я і чорного диму.

Потім, через два десятки літ, люди розшукають цю галявинку, де затих й догорів до останнього клаптика літак, залишаючись тільки металевим каркасом, і відзначать місцинку без перешкод, хоч зовсім поряд були міцні дерева... Він бачив цю галявину вже тією снагою життя, яка добувається могутньою волею, здатною побороти саму смерть. Бачив і почорнілу на грудях від крові гімнастерку, і свою Золоту Зірку...

Сили вистачило приземлити свого «міга», машину, котра була часткою його самого, його буднями і святами, його ім'ям і славою. Чутлива ручка керування крилами не висковзнула з його долоні, котра вже невідчутно стискала її, як стискають в останню мить рідну руку... Така надійна, звична, незрадлива ручка «міга»... І останні краплі сили допомогли йому розгледіти крізь сіру запону постаті дерев і виборсуватися з болей, що клубочились в грудях, краплі тієї сили, яка ніколи не полишала його, була його крильми і щоденним щастям польоту:

Він утримував літака в потрібному становищі, і прийняв удар об землю низом машини, не схибивши ручкою ні на гран вимірів. Може, галявина, жадана земля, котра знайома потекла під крила, яку фіксувала пам'ять сотні й тисячі разів, теж повертала його до завчених реальностей. Все змішалось з болем. Полум'я лиш тут наздогнало його, бо досі тільки чіплялося за нього. І сам вогонь нагадав, що він на рідній землі, що треба визволитись від полум'я, від болю, що десь тут є будівля серед лісу, і люди, і життя... Він ще зміг покласти руку на борт кабіни, щоб обпертися нею і визволитися з гару й пекучого вогню, і впасти

на крило, тоді на землю. Десь там, так далеко, внизу, під крилами, була недоступна земля, прохолода і з ними його життя, і люди, люди, люди. Від них, від їхніх очей, облич, голосів,— всього, звернутого до нього,— ще навідало його щось життєдайне, то, певно, був останній подих, у якому вмістився для нього увесь світ, усе, що не погасло ще в пам'яті, і він прошепотів кілька імен, не вимовляючи їх; вони озвалися до нього, як крижаний візерунок на віконній шибі, за яким вгадувався неозорий день. І ці імена ще звучали у всьому його єстві, доки полум'я, вдершись до кабіни вихором, не окутало його і не відібрало від нього уже безчулі видіння, ті беззвучні шепоти, його дихання, його очі, його обличчя, увесь його образ молодого красеня і не виплеснуло у просякле гіркотою диму небо.

Пожежі, вогнища були ісодмінними прикметами наближення фронту, як і посилення канонад і гримотіння моторів на дорогах. У найближчому селі, уже придушеному гулом битви, помітили, що звечора й допізна щось під лісом палало, жевріло, навіть пострілювало глухими вибухами.

Вранці двоє чоловіків з малим хлопцем підійшли до того місця. Вони побачили згорілий до залізних ребер невеликий літак і в ньому, ніби завислу на чомусь, чорну, звуглену людину, котра трималась на своєму сидінні чи, може, на самій руці, покладеній на борт кабіни.

Залишки людини належало, як велів давній звичай, віддати землі, і чоловіки зробили це, але поспіхом, бо рух на дорозі і стрілянина посилювались з кожною годиною. Двоє дорослих згодом подалися в глибінь похмурого, густого лісу. Один з них ще повернувся до хлопчика, і став перед ним на коліна, і притискав до себе, потім таки рушив наздоганяти товариша. А хлопчик, відбігши від скелета літака і страшної свіжої могили, трохи постояв, жмурачись на сонце. Та стіна лісу й сонце якось роздрібнилися в його очах, і він помчав до села. Лячне й сумне погнало до мами, до хати.

Через три дні цю територію перейшла з боями гітлерівська армія.

Кожний вечір липня сорок першого року на Західному фронті виповнювався такими трагедіями, що, може, й наступав він так швидко, так густо наливався тяжкою питьмою, облягав з усіх боків гулом зброї, вибухами, батарейними сполохами, блискавицями.

На аеродромі, де розташовувався чотириста перший полк, місце стоянки літака Супруна в той вечір зоставалось по-

рожнім, як і місце веденого — старшого лейтенанта Остапова.

На командному пункті, в їдальні, навіть біля машин, які техніки готували на ранок, панувала незвичайна тиша — усі дослухались до найменших звуків на землі і в небі.

Але поблизу все мовчало.

По телефону повідомили, що льотчик Остапов, атакований німецькими винищувачами, викинувся з пошкодженого «міга» і приземлився на парашуті в районі сусіднього аеродрому.

Супрун мав щасливий характер, його оточували люди, він був цікавим, завжди потрібним розповідями, бесідами, веселинками і поміркованою строгістю. Тепер усіх гнітила його відсутність.

Андрій Манучаров, вродливий, рославий, рівня Степанові Павловичу, горець, того вечора самотній клопотався з кулеметами інших літаків, раз у раз позираючи на прогалину між деревами, де сховався кілька годин тому командирів літак. В темряві обмацував ще неохололі деталі, наповнював касети набоями. Дивився в уявне Супрунове обличчя. «Чому я нічого не сказав йому на його звернення до мене? Нічого не порадив йому?» — це питання переривало всі думки, спогади і викликало чоловічу тугу. Перед останнім вильотом, надвечір, Андрій допомагав йому, стоячи на крилі, покласти на місце лямки парашута, бо командир якось надто похапливо одягав його. Коли все було готовим, Супрун чомусь затримав свій погляд на технікові, якусь мить помовчав і сказав втомленим голосом:

— Я сьогодні себе не впізнаю. Четвертий раз вилітаю і досі не збив жодного ворожого літака.

Його нарікання на себе, на перевтому перемололи оглушливі звуки мотору.

Манучаров навчався у Московському авіаційному інституті, любив парашутний спорт. Так познайомився з Анею і Степаном Супрунами. Під час навчальної практики зустрічалися на аеродромі, Степан Павлович поведився дружельно, багато розповідав про несподіванки з кулеметами й гарматами літака у повітряному бою. Андрій був по-юначому захоплений, зачарований льотчиком-героєм. Передати характер, образ Степана Павловича, казав іншим, майже неможливо. Він надзвичайно різноманітний у виявах уваги, щирості й вимогливості.

Перед самою війною на аеродромі з'явилося кілька

одиниць винищувачів: МіГ-3, ЛаГ, Як-3. Супрун показав їх студентам, особливо озброєння, хвалив машини. На сам кінець знову підвів до «яка».

— Ми будемо збивати «месерів» на «яках»!

Коли почали формувати 401-й полк, Манучаров чи не першим домігся побачення з Супруном.

— Просився, благав до сліз на очах — не беруть. Молодий. Тільки з вашою допомогою зможу служити у вашому полку.

— Завтра будь на аеродромі. Вважай, що ти мій помічник по озброєнню. Зранку пристріляти всі кулемети на всіх літаках. І якнайскоріше!

Кому б тепер не розповідав про Степана Супруна сивий ветеран, авіатор Андрій Арсенович Манучаров, в його тоні чуються жаль і смуток, не розтрачені від тих липневих днів сорок першого року. І ще він неодмінно згадає полкового інженера Лорченка, бо їм обом підполковник Супрун тоді оголосив подяки за вчасно вивірену разючу зброю «мігів».

Третю ескадрилью через два тижні привів на фронт заступник командира полку і встиг посадити уже на іншому аеродромі.

Чотириста перший, одступаючи в район верхнього Дніпра, віднині літав під проводом досвідченого Коккінакі. Ім'я героя, написане на фюзеляжах «мігів» ще кілька разів пронеслось над Толочинськими лісами й полями, над старим Друцьким замком, немов догукуючись його самого.

Незабаром німецькі завоюювачі зайняли все білоруське межиріччя.

Минуло п'ятнадцять років після Перемоги, минало дев'ятнадцять літ з дня загибелі Степана, а земля і дерева Вітебщини, штабні папери Західного фронту літа 1941 року вперто замовчували місце й подробиці непересічної події. Непересічної, бо на свою базу не повернувся і не сів на жодному із прифронтових аеродромів командир полку, льотчик із знаками Героя і депутата на грудях.

Тим часом повоєнне життя бурхливо повнило мирні береги, продовжувало творити гармонію минулого й сучасного — вимагало достовірного висвітлення того, що відбулося.

У підмосковному містечку, де всі знали Степана, нові конструкції літаків тепер випробовував і Олександр Супрун. Коли по радіо оголошували про виліт Супруна, молоді,

недавно зараховані до колективу авіатори, могли подумати чи й вигукнути: «А Степан Павлович, виявляється, живий! Говорили ж, що він не загинув».

Довоєнні випробувачі Стефановський, Коккінакі, Хом'яков, Кубишкін, Нюхтиков, яких пощадило перше суворе літо, потім повернулися додому — в інститут або в полки протиповітряної оборони Москви. При зустрічі з Олександром цікавились найбільшим:

— Нізвідкіля нічого?

Олександр не раз журився разом з братом і сестрою над повідомленнями Центрального архіву, який тоді впорядковувався.

— Пропав безвісти.

В Сумах, на Петровському бульварі, стояло бронзове погруддя двічі Героя. Образ Супруна вносив у життя міста особливе значення пам'яті про полеглих на фронтах воїнів.

Лист Ані хутко доніс батькам у Суми новини воєнного часу. Аркушик Степанового звертання до них, переказ того, як збирала й проводжала брата на фронт, і про Олександра, що вилетів на підмосковний аеродром, де розташувався полк винищувачів. Лиш про себе нічого не могла повідомити. Після закінчення інституту вже працює в лабораторії, інженер-хімік, а все, що робить,—велика таємниця; якраз тоді винаходили потрібну зброю проти німецьких танків, що сунули навалою. То була горюча суміш, рідина. Три брати — Федір теж дні й ночі на авіазаводах — їхня сестра служили фронту. Батькам не терпілось знати, залишиться Аня в Москві чи ждати її в Суми,— не обмовилась про це й словом.

До неї першої дійшла від Степанових однополчан звістка про те, що не повернувся на аеродром з бойового вильоту. З цією звісткою Аня в Суми не поспішала, і тут незабаром з'явився Указ про нагородження С. П. Супруна другою Золотою Зіркою. Говорилося ж про нього як про живого, діючого нині. Так само сприйняли цю високу нагороду, першу часів Великої Вітчизняної війни, і на заводі Фрунзе, де трудилися всі чоловіки Супрунівського роду, і в селі Річки, і в райцентрі, Білопільлі. На мітингах поздоровляли земляка, запевняли, що в праці рівнятимуться на нього, і закликали й далі хоробро захищати столиці, та й Суми, Білопілья, Річки, бо вже й над ними ночами гудуть важкі бомбовози чужим, вовчим завиванням.

Обласна газета зверталась до земляка піснею поета:

Хай летить понад полл
Пісня полум'яна
І все дужче прославля
Супруна Степана.
Там, далеко, під крилом
Інше Білопілля,
Мчить на бій за Супруном
Грізна ескадрилья.

Отже, Степан Супрун у польоті, продовжує битися з ворогом.

Докотилась війна і до Сумщини. Завод евакуювався на схід із своїми верстатами й осередком робітників. Родина Павла Михайловича вдруге, на перевантажених, обліплених людом поїздах їхала аж на Алтай. Там, у селі Вострово, Волчихінського району, уже розрісся рід Супрунів, а Павлові сестри жили своїми сім'ями. Такий наш світ людський: де ясніє промінцем, хоч і далеко, рідне ім'я, туди й поманить тебе притулок і допомога.

Уже приїжджі освоїлись на Алтаї, війна за степами, горами й лісами, а Супрунам спокою немає. Перед очима Степан стоїть живий, веселий, правда про нього доходить з листами Ані й Федора схожою на струмок води по сухій землі: щойно був, і вже тільки мокра земелька осталась. Аня, як могла, пом'якшувала словами жорстоку істину, щоб не влучити нею у зболілі душі.

Де він, їхній дорогий Степан? Що йому випало — полон, рани чи смерть? Читали вже про таке і про те, як гинули воїни безвісти.

Тяжко засмутився Павло Михайлович. Він Степанові віддавав найбільшу частку свого життя, і син зміцнював його віру на обраному шляху. Чому ж таке горе спіткало їх усіх на самому початку війни? Не поберігся сам чи не захистився виручкою товаришів?..

Ще за мирних днів батько почав записувати до зошита все, що пам'ятав про себе й про сина. Цьому заняттю віддавався серйозно, писав детально, почерком рівним, чисто, як тоді, коли на посаді секретаря окривконкому складав державні тексти. Під час поспішного виїзду із Сум той зошит потрапив між книжки, котрі не пакувались, отож zostались покинутими, і вже напевне пропали. Цей недогляд під час виїзду батько сприйняв за недобрый знак. На Алтаї він знову придбав чистого зошита, та не зміг за цілий тиждень написати й цілої сторінки.

— Немає вже Степана, — сказав Парасці Йосипівні. — Не озивається він до мене своєю душею.

Навідувався раз до батьків у Вострово Федір Павлович. Привозив їм ліки і привіти від рідних і знайомих москвичів, даруночки — не бачився з ними відтоді, як покинули алтайське село, повертаючись на Україну у двадцять четвертому році. У Вострово він підлітком відвідував початкову школу, вивчаючи російську мову. Та не привіз Федір ні іскорки сподіваного, жаданого — за Степана.

В ході війни Федір Супрун разом з льотчиком-випробувачем Андрієм Кочетковим виїздили до Сполучених Штатів Америки приймати літаки, які звідти надходили в Радянський Союз.

В один з перших днів перебування в Нью-Йорку Супруна й Кочеткова, як у свій час і Степана, запросили до кравецької приватної майстерні, що поруч з радянським Торгпредством. Записуючи прізвища, господар пильно подивився на Федора Павловича.

— У вас є брат?

— У мене три брати,— спокійно відповів він.

— О, такий вродливий, високий, веселий, сподіваюсь, у вас один,— господар швидко перегортав якісь записи,— Стів Супрун. Йому шили у тридцять шостому.

У Федора потепліло на серці. Подумав бозна-що. Адже війна закидала декого й на інші континенти.

— Стів воює? — з діловою цікавістю уточняв господар.

Лише на мить задумався Супрун:

— Воює.

Через деякий час прибула туди, в алтайські степи, й Аня з обпеченими руками. Вечорами розповідала, як наша армія розбила німецькі війська під Москвою, як зітхнули люди, коли розгорнувся знову широкий простір над столицею.

Тут розповіла Аня і про те, як пізньої осені сорок першого року до неї подзвонила в Москві дівчина і спитала:

— Скажіть, це квартира Степана Супруна?

— Так,— відповіла Аня.

— А він тепер у Москві?

Аня поцікавилась, з ким розмовляє.

— Я зустрічалась із Степаном у Берліні... Наше посольство лише тепер пробилось з Німеччини додому. Ми умовились із Степаном, що коли б я не приїхала до Москви...

— Вибачте, Євгеніє... Дуже тяжко мені продовжувати цю розмову,— перервала Аня.— Степана немає... Він не вернувся з бойового вильоту.

Обидві жінки довго мовчали, кожна не зважаючи першою покласти трубку...

Восени сорок третього року Супруни повернулися до Сум, зайняли свою вцілілу квартиру, що поблизу заводу. Коли б ще ступив за поріг і син...

Одного ранку на квартирі залементував міжміський телефон. У трубці почули — дзвонять з Москви.

— З вами розмовлятиме Климент Єфремович Ворошилов.

Передчуття, надії, спогади, — оповідав же Степан про зустрічі з Климентом Єфремовичем, про його добре ставлення до випробувачів — повіддю нахлинули на Павла Михайловича.

— Здрастуйте, товаришу Супрун... Ми, здається, ровесники з вами. Як живеться? Як працюється?..

Запитав, чи призначили пенсію, чи піклуються про його сім'ю місцеві організації. Павло Михайлович відповідав відверто, що так і що ні. Та одну думку в ці хвилини тримав наготові, не давав їй загубитися серед звихрених почуттів. Встигнути б запитати про Степана. І поспитав. І вдарила, як струмом, мовчанка.

— Я сам, Павле Михайловичу, допитуюсь за нього у компетентних товаришів. Відповідь скрізь одна: вважаємо пропавшим безвісти.

З цією розмовою обірвалась туго напнута нитка, що зв'язувала Павла Михайловича з живим голосом Степана. Відтепер його думки не поривались бігти по тих привітних залізничних коліях, що приводили його з дружиною до Степанового дому, до інших дітей, до оздоровчих, лікувальних місць, де бували часто в попередні роки.

Невідомість просвітлилася, коли керівні товариші міста сказали, що бронзове погруддя двічі Героя планується встановити не в Річках, де народився Степан (безземелля, наймитування змусило ж покинути рідне село ще до революції), а в Сумах, на Петровському бульварі. Сюди, під високі дерева, частіше, ніж досі, почали приходити батьки і найстарший син Григорій із своєю родиною — відпочити, погомоніти з людьми.

Не діждався Павло Михайлович радості зустрічі із бронзовим образом сина. Лише через півтора року по смерті батька, у перший день після Жовтневих свят, коли місто ще яскравіло прикрасами, вулицями рушили до Петровського бульвару колони заводчан, школярів, молоді, білопільських колгоспників. Залунала музика оркестрів, замайоріли червоні прапори.

Степан Павлович Супрун із двома Зірками на грудях повернувся до свого міста через вісімнадцять років відто-

ді, коли вперше зодягнув червоноармійську шинель і будьовівку.

Багато зробив доброго для країни, для армії за короткий час натхненний, вдумливий, працелюбний Степан Супрун. Про це говорили оратори, ті, хто пам'ятав і шанував його від молодечих літ до соколиного злету авіатора.

Мовчала тільки земля, маленький, зачасений клаптик її, земля, над якою він здіймав у висоти тисячі разів крилаті машини, щоб ставали ще міцнішими, дужчими. Над якою гнав усіма потужностями мотору у бойовій вертикалі свого «міга», атакуючи ворога і в останньому поединку із шістьма хрестатими «месерами».

Минуло п'ятнадцять років після Перемоги.

Сходило дев'ятнадцяте літо від того липневого дня, коли на узліссі згоряв червоним і зеленим полум'ям «міг».

Життя післявоєнних літ знову набирало належної сили і сповнювало свої береги, продовжувало творити гармонію сучасного з минулим. Духовні потреби щодалі настійніше вимагали достовірного знання, відображення й збереження всього того, що тяжкої пори відбувалось на їхній землі, в небесах, на воді.

ЕПІЛОГ

Товаришу редакторе, цими останніми сторінками, або, як прийнято вживати у сюжетних творах, епілогом, закінчую свої репортажі і майже місячне подорожування слідами Степана Супруна, здійснене разом з братом Героя. Дуже скорочені подачі в газеті моїх попередніх кореспонденцій знаходили нас у Москві, у Подольську, Крупках, Орші, Обчужі, Толочині і Коханові. Ми вдвох з Федором Павловичем із задоволенням прочитували їх, вони підбадьорювали нас і тих, що повсюдно проникалися нашим прагненням пошуку. У Москві ми пройшли і проїхали всіма шляхами, які Степан Павлович долав на трамваях, тролейбусах і приміських поїздах. Їх добре знав і брат Героя. Зустрічалися ми з однополчанами, ровесниками Степана, з тими, хто бачився з ним у містечку авіаторів, на зимовому катку, на волейбольній площадці, і хто літав на фронті з бомбами під крильми і пам'ятав той день, коли не повернувся командир з бою. Люди багато розповідали про нього, — чим жив, як воював, кого любив, і нічого ніхто про те, що найбільше

нас цікавило. У музеях Збройних Сил та Історичному ми оглядали фотографії, листи, перечитали біографії. Там па-города, дати народження і смерті. А де і як загинув...

Анна Павлівна пригощала кавою, поплакувала і на краєчок столу відсовувала чашки й тарілки родинними альбомами з фотографіями, листами до депутата Верховної Ради СРСР, якого не було вже серед живих. Чимало фотографій канадських, зроблених батьком, і найбільше московських — із Чкаловим, Стефановським, Євсєєвим, — з багатьма славетними зводили його служба, свята, відпочинок.

Коли все було перебране, переглянуте, ми кілька хвилин сиділи мовчки, думаючи про одне: і цей папір, і речі мали осиротілий вигляд, бо існувала та значуща невідомість. Куди ж поділась людина, що залишалась не приземленою? Не названою серед тисяч і тисяч, похованих на полях битв, на майданах міст і сіл.

На вулиці Горького, 6, за розмовою, ми одного разу раптом зосередилися на зауваженні одного з однополчан Героя про те, що чотириста перший полк входив до Двадцять третьої авіадивізії. Ми запитали себе: невже архіви нам тут нічим не зарадять?

Федір Павлович сказав:

— П'ять років тому я писав до Центрального архіву в Подольськ з цього приводу. У мене збереглась їхня відповідь. — Він заходився перебирати папери у своєму шкіряному, тертому в подорожах саквояжі. Для нього тепер слова нічого не важили, якщо вони не зафіксовані й не затверджені на документі.

Анна Павлівна пам'ятала ту відповідь, їй було що додати:

— Архів тоді повідомив, що Двадцять третя авіадивізія числиться в реєстрах за сорок перший рік. Одначе донесень дивізії в штаб фронту не виявлено.

Ми, люди, що пережили війну, заговорили про ті сотні тисяч аркушів, справ, карт, інформацій на клаптиках паперу, — про все, що охопило хроніку подій переднього краю, що тепер зберігало повсякдення жорстокого лихоліття, як воно ушнуровувалось в землянках, у вищих штабах. Як вкидалось до кузовів автомашин, перевозилось. Скільки в цих документах імен, назв населених пунктів, дат! А нам був дуже потрібний тільки один аркушик. «Підполковник Супрун, командир чотириста першого полку...». Натрапити б на такі слова.

Невже комдив Нестерцев В. Є. (товариші з чотириста першого назвали й це прізвище!) не доповідав штабові

армії, а той — штабові фронту, зрештою, комусь у Москву про бойову втрату Героя Радянського Союзу, депутата Верховної Ради СРСР?

Раннім приміським поїздом ми виїхали з Москви до Подольська. В купе нам випало розташуватися вдвох, і ми були задоволені, що випала можливість вести розмови про справу, якою живемо.

— Я розумію Степана. Він брав круті, вгору йдучі спіралі і штопори, але не боявся й пікірувати, коли треба, до самої землі. Ця наука необхідна в житті кожного чоловіка.

— Белетристика! — змахнув гарно, як диригент, рукою Федір Павлович. — В авіаційній інженерії думки опираються на точність понять, деталей, розрахунків. Степан діяв, не турбуючись тим, хто і як про нього думає, як оцінить його.

— Отже, його хтось могутній підтримував... Та ця безтурботність, смію вам заперечити, до перших проявів недооцінки або й зневаги. Потім людина співставляє себе з іншими, порівнює, як і ті ж оцінки. Ви мені вже розповідали, як Степан переживав, коли йому не дали дозволу облетіти земну кулю без посадки... Облишмо. Читайте, будь ласка.

Федір Павлович вибирав абзаци, рядки, фрази.

— Так от. Ольга Еразмівна Чкалова і авіаційний моторист Степанового літака. Їхній лист надрукувала газета сумського заводу «Фрунзенець». «Високий, стрункий, зібраний чоловік... Чкалов вважав його провідним радянським асом. Вони були ширими друзями... Супрун у повітрі — на аеродромі всі залишали свої справи... Не було льотчика, який би не помилювався винятковим видовищем — демонстрацією повітряного бою».

— Ви натякнули якось, що Степан перед самою війною закохався в дівчину.

— У мене є два листи...

— Прошу, зачитайте.

— Лист Супруна з Берліна. 24 березня 1940 року. Степан прибув сюди в складі радянської військової делегації, — вам я розповідав і про це, — і захворів. Хто міг його доглянути, підтримати? Тільки наші люди з Торгпредства. Там він зустрів друкарку-секретаря, може, перекладачку і закохався в неї. Ми про це дізналися з Анєю, коли він повернувся. Їм'я Жені раз у раз зривалось з його уст, він червонів, замовкав, жартував, але приховати ніяковості йому не вдавалось. У листі з Берліна про Женю немає й слова, відчувається тільки різка переміна у ставленні до

життя, до своєї квартири, родичів. Він просить Аню всю білизну в обох його квартирах здати до пральні, шовкові сорочки — гарній пралі, в кімнатах старанно прибрати, «ведмежу шкуру — викинути в гараж»... Ані він обіцяє найкращі подарунки по приїзді, а для Сашка, найменшого брата, наказує взяти в ощадній касі 200 карбованців.

Женя адресувала йому листи з Берліна на вулицю Горького, 6. Їх бачила тільки Аня. Вона знала і про домовленість зустрітися у Криму влітку сорок першого року. Ця зустріч змінила б докорінно спосіб життя Степана. Він кохав. Євгенія, — Аня так називала її, — стерла б з його душі всі нашарування молодості. О, сорок перший рік багато чого повернув не в той бік.

— А що там з Канади?

— Ну, це юнацькі захоплення старшокласників. Маргарет, донька фермера, нашого сусіди, в селищі Говардвілл. Ліси, озеро Вінніпег. Степан отримав кілька листів за час від двадцять п'ятого по тридцятий роки. Ходили в школу разом по засніжених просіках. Маргарет писала Стіву (Степанові) «як старший друг», а як рівні — Григорію, Степан дискутував з нею з приводу того, що писали канадські газети про життя в Радянському Союзі ще до нашого виїзду з Канади. Маргарет Хокансон займала помірковану позицію на противагу поглядам канадських молодчиків, з якими Степан бився іноді й навкулачки. Ось декілька рядків. «Дорогий Стів! Я була по-справжньому зворушена, почувши твій голос з листа від тебе. Мені згадалися дуже давні роки. Я дала декому прочитати твій лист, і всі вони передають тобі найкращі побажання, щоб тобі благополучно літалось на літаку». Степан писав з Смоленська, уже курсант авіаційного училища. Він вислав Маргарет і свою фотографію у формі авіатора. «Я зрозуміла увесь зміст твого листа і вірю, що Росія в багатьох моментах досягне покращання життя. Наші газети вже пишуть, і гарно, про Росію. Дякую тобі за фотознімок. Ти маєш чудовий вигляд справжнього чоловіка у своїй формі... Мій батько збув ферму, паводки два роки підряд нищать наші луки й пасовиська. Стало тяжко й сумно тут, мало залишилось людей... Ще скажу: наші газети вишуковують, щоб писати про Росію тільки негативне. Ми раді, що ви любите свою країну.

Чи ростуть у вас банани?

Немає кращих листів од тих, які пишуть шкільні друзі...».

Маргарет Хокансон частіше писала Григорію і відразу ж як ми повернулися на Батьківщину.

— І Степан читав ці листи?

— Думаю, що читав. В них не було ніякої крамоли. Спогади, спогади...

— Дозвольте, Федоре Павловичу, дещо запитати у вас?

— Нащо так офіційно? Я слухаю вас.

Спецкор підвівся від свого служки-рюкзака. Брат Героя побачив, як незвично спалахнули очі його супутника.

— Ось те, що ви повідали мені зараз, відоме комусь із Степанових товаришів.

— Степан мав характер відкритої, довірливої людини.

— А тепер скажіть мені, чому ви, йдучи крок за кроком Степановими слідами — цим можна пишатися! — досі не натрапили на сліди короткого перебування брата на фронті? Може, побоювалися зрушити справу з мертвої точки? Камінь з порожньої могили?

Федір Павлович прихилився до стіни, мимоволі опустивши папери до саквояжа. Спецкор вловив його замішання, але продовжував:

— Моя плівка, Федоре Павловичу, уже вдруге зафіксувала докори на адресу Степана Павловича. Це робиться досить сміливо і безтактно. Я вірю, що він віддав своє життя сорок першого на Московському напрямку! Як, на вашу думку, могла виповзти чутка, що Степан живий і переховується за кордоном?

Поезд в'їхав у ліс, що темними стінами обступав колію залізниці.

Федір Павлович не мав ніяких сумнівів, що того вечора, четвертого липня, десь над трикутником Орша — Толочин — Крупка все відбулося так, як оповідали Степанові однопольчани. Він добре знав, що у повітряних поєдинках винишувачів є своя стихія, свої ніким непередбачувані переломи в бою і мінливі закономірності, котрі в схрещенні з бойовими якостями і характерами льотчиків приносять блискучі перемоги і разюче тяжкі невдачі... Він протягом десятка років наполегливо й терпляче домагався всіма силами й засобами — самотужки й допомогою, яка виявлялась більше співчуттям, порадами, ніж діями, — розшукати Степанове поховання. Перші кілька років із родинних, братерських, людських міркувань, потім — з натяків, байдужості до його зусиль, мовчанки тих, хто мав би голосно говорити на користь вирішення справи, він дещо усвідомив і просто вибухнув проти намов, паплюження образу Степана, що падали тінню на весь супрунівський рід. Про те, що сумніви виникли небезпідставно, не з стелі впали, — жив у Канаді,

бував у США, в європейських країнах, перед самою війною отримував листи з Берліна, а раніше й з самої Канади, була історія зі спробою його техніка перелетіти за кордон,— було видно з поведінки відповідальних керівників. Мало хто й з однополчан-випробувачів, після загибелі командира відкомандирувавшись з фронту в полки ПВО Москви й на свої місця до інституту, виявив душевну підтримку Супрунам. Зверталися до місцевих органів, до громадських освітніх установ з проханням сприяти пошуку могили Героя Радянського Союзу...

Носив у душі вибуховий заряд невдоволення тим, що склалось і тривало вже півтора десятиліття. Коли спецкор так просто й з викликом поспитав його про те, що мовилось досі пошепки, Федір Павлович ледве стримався, щоб не вибухнути вкпілими в душу словами.

— Хіба ви, мій супутнику, й досі не зрозуміли, чому я тоді зайшов саме до редактора вашої газети? — поспитав Федір Павлович тихо, ніби десь із закутка обережності.

У голосі брата Героя однак чувся метал — він підняв спецкора на ноги. Журналіст на війні був капітаном, а до нього звертався старший літами, пристарений сутінком полковник. Цілоденні їхні розмови переносили обох у фронтове життя.

— Не треба цього,— махнув рукою Федір Павлович.— Ми рівні люди, от тільки віддалені професіями.

Полковник примовк, певно, згадав про якісь свої документи, бо навіть обернувся до саквояжу. Але не відкрив його.

— Мій брат перед вильотом на фронт мав найвищі звання й почесні, міцне здоров'я і велике довір'я. Йому не пощастило в такий суворий час на справжнього друга. От у чому справа. Звичайно, ви читали, як на Халхин-Голі в боях нашої авіації з японською білорус Грицевець приземлився на території, захопленій противником, і вихопив з небезпеки москвича Лакеева. Рядовий льотчик — свого командира! Таке у Велику Вітчизняну бувало... Історії легендарні. На окупованій території приземлився підбитий зенітною штурмовик — два чоловіки в екіпажі. До нього оперативно підсів штурмовик, а група стала в коло, як журавлі, коли один з них падає на землю. Він узяв на борт двох, і по мокрому полю почав розбіг. Не здійнявся. Тоді на виручку чотирьом пішов третій літак. Він забрав усіх — стиснулись люди, як сірники в коробці, і трудяга Іл-2 врятував усіх від полону... У мене тут,— полковник жвавим рухом по-

ставив собі на коліна саквояж, пригорнувши його до грудей,— є фотовідбиток статті про авіаторів. Називається вона «Найповільніший поїзд».

— Не читав,— з поспіхом сказав спецкор, занепокоєний збудженим станом полковника.

— Я повинен вам переказати її хоч коротенько. У тій статті пишеться і про Степана, і про нас з вами. Ми разом їдемо в одному купе не через те, що сіли так, а тому, що був льотчик Степан Супрун, і з ним сталося те, що може статися тільки на війні, і нам треба дізнатися про все.

Полковник так і сидів, притиснувши до себе свої папери, як щось найдорожче. Мовчав. Пригадував історію чи проймався нею, щоб викласти її словами.

— Так от... Уже в сорок четвертому старший лейтенант Борис Жигуленков, смертельно поранений у повітряному бою, перетягнув через лінію фронту і приземлився. З кабіни його винесли, і він помер біля літака, на чужій землі. Привезли його в полк з орденами і Золотою Зіркою. Перед труною виступали товариші. І ось вийшов попрощатися із своїм командиром його моторист, який служив з ним кілька років. Обидва з Москви, земляки. Він сказав, що зробить усе, аби Жигуленков був похований у Москві, де живуть його мати, дружина й донька. І що ж, моторист Олександр Хапличук поставив труну у румунському місті, у відповідному склепі, щоб поберегти до кінця війни. Уже взимку сорок п'ятого, після Перемоги, моторист Хапличук, сержант, узявши відпустку, добився, щоб виділили товарний вагон, і сам у холодному вагоні, повільним товарним поїздом довів прах Героя Радянського Союзу до столиці. Нелегко було для сержанта домагатися прийому до начальника гарнізону, коменданта, йому загрожували арештами й гауптвахтами тільки за те, що з'являвся у цивільному одязі. А пробити ходи у кам'яних стінах найсуворіших інструкцій щодо поховань на Новодівичому кладовищі? Він здолав усе. Клопотався за свого друга, товариша, однополчанина, героя війни. Поховали Бориса Жигуленкова з усіма військовими почестями. Навдовзі одну з вулиць назвали його іменем. Подвиги й славу льотчика, свого командира й друга, моторист передав школам, дітям, матері, дружині, дочці, всьому роду. В серці моториста, бачите, жила гордість за свого друга, а жаль не давав заскорузнати його душі.

Мені, братові, немає чого побоюватись за таємницю зникнення Степана Супруна. Це гітлерівські пропаган-

дисти галасували по радіо, що полк Супруна знищений у перших же боях, а сам командир, Герой, депутат Верховної Ради СРСР здався в полон. Нехай отямляться ті, хто чорнив пам'ять Супруна. Я зіштовхувався з такими, коли шукав його могилу. Ми з вами вчора у музеї бачили стенд, на якому портрет двічі Героя Радянського Союзу виставлений серед льотчиків при самій підлозі. Мене знають у цьому музеї, і, доки ми стояли перед цим стендом, до нас ніхто з працівників не підійшов.

— Федоре Павловичу! — схвильовано звернувся спецкор, стискаючи його руку. — Мій професійний обов'язок полягає і в тому, щоб запитувати. Щоб знати все про того, кого береш у свою душу. Може, справді уже є такі, що звалили залізну плиту на його пам'ять? Ми з вами її зрушимо!

— Ну, мій добрий супутнику, потужність крана для пам'яті Супруна не знадобиться. Давайте з вами на стендах вище підніmemo його портрети і скажемо про нього достойне слово народу, — полковник відсунув з колін саквояж і зіввся перед вікном.

Спецкор теж зіввся і стояв поруч.

Співробітники Центрального архіву ще з вікон будинку завважили двох — солідного зовні полковника авіації, високого на зріст, у картузі з крабом, які щили за останнім фасоном ще тільки в Москві, і поряд з ним цивільного, дрібної природи чоловіка з крупною головою, яку обтискав натягнутий до самих вух синій берет, з рюкзаком за спиною, — вони зайшли того ранку на подвір'я першими.

Донесення 23-ї авіадивізії розшукувались у звезених до Подольська тюках паперів, зібраних з усіх фронтів за всі роки війни ще до утворення музею, коли у 1941 році Сталін наказав уточнити причини й місце загибелі Супруна. Не так давно документи були віднайдені і покладені до відповідного розділу, згідно року.

Копії засвідчували:

«В архіві збереглось кілька донесень із 23-ї авіадивізії про загибель Степана Супруна. Помічник начальника штабу дивізії капітан Андреев повідомив, що 4 липня 1941 року підполковник Супрун о 13 годині вилетів на чолі десятки літаків МіГ-3 за завданням супроводити СБ для бомбардувань в районі Борисова. Супрун йшов попереду. На зворотному курсі після розвідки його в строю не було».

Комдив В. Є. Нестерцев доповів начальнику штабу Західного фронту:

«При поверненні групи бомбардувальників, які супроводжувались дев'яткою МіГ-3, десятим йшов підполковник Супрун. Відокремившись від групи, маючи намір розвідати дорогу Борисов — Орша, знизився до малої висоти і, мабуть, був збитий вогнем наземних військ противника. В районі Толочина був виявлений згорілий літак і труп льотчика. Серед уламків знайдена Золота Зірка. 9.07.41 р.».

Пізніше Нестерцев повідомив: якийсь селянин 9—10 липня приніс з лісу обгорілі документи Супруна в штаб дивізії. Той же селянин бачив недогорілий літак біля селища Крупки. Називався номер знайденої Зірки Героя.

Ці свідчення не набули розголошення навіть до 1946 року, коли К. Є. Ворошилов по телефону розмовляв з батьком С. П. Супруна і не зміг послатись на жодне з них.

Через кілька днів комдив Нестерцев з такою характеристикою представив Супруна до урядової нагороди:

«На чолі групи швидкісних винищувачів МіГ-3 громив фашистських негідників і показав себе безстрашним командиром; як ведучий групи Супрун відразу відучив стerv'ятників ходити на малій висоті, що безумовно заслуговує звання двічі Героя Радянського Союзу».

Ці донесення про особисту роль і дії командира полку, як і інші повідомлення про групові бойові вильоти різного призначення, за найтяжчих умов тих днів липня 1941 року, коли, здавалося б, палали земля і небо, могли і не потрапити в штаб авіадивізії. Але вони, ці списані сторінки паперу й просто аркушики з блокноту, існували і зберігали слова очевидців — про недогорілий літак, про Золоту Зірку, яку нікому й нікуди ніхто не передавав. Коли Степан Супрун не повернувся на свій аеродром, за нього ж напевне допитувались спершу по сусідніх аеродромах, а потім і в штабах, до яких можна було добитись тільки телефоном, і котилися всілякі чутки про знане, побачене, добуте від сусідів. Відомо ж, що справжнього, правди в них було мало. А вже п'ятого липня, на другий день після вильоту Супруна, німецькі війська зовсім наблизились до Крупки, Толочина, а через день-другий уже й окупували їх.

Федір Павлович, володіючи документами архіву, в липневі дні 1960 року не заглиблювався в зміст цих донесень, не брався співставляти їх і робити якісь висновки, як належало б досвідченій військовій людині. Та тепер можна було починати пошук: цілеспрямовану, широко розголошену роботу серед людей в населених пунктах конкретного напрямку: Орша — Толочин — Крупки.

Фраза — «селянин бачив поблизу селища Крупки літака, який обгорів, біля нього знайдено Зірку Героя» вказувала дорогу, кликала, вела до Крупки, до місця, котре можна найшвидше дослідити, в якому можна про щось довідатись.

В поїзді спецкор накидав листа-звернення до читачів райгазети, до трудящих.

Полковник, вислухавши звернення, попросив блокнота в руки, перебіг очима раз і вдруге навіть закреслені рядки.

— Складено душевно,— сказав Федір Павлович.— А тільки все треба поставити на міцні колеса. На шасі — по авіаційному. Я вперше побачив літака в ангарі. Мотор, фюзеляж, центроплан, крила, хвіст — очей не одведеш, та коли я поглянув нижче, то злякався. Ось зараз літак упаде. Стояв він не на колесах, а на металевих козлах. Оте висіння на тоненьких опорах руйнувало все враження... Коліс, коліс не вистачало!

Районна газета надрукувала звернення до трудящих, підписане комісією по розшуку місця загибелі Супруна.

Була середина трудового сільського літа, стояли теплі, сонячні з рідкими бурхливими дощами дні. Хліб, городи, сади, худоба в таборах, польові стани забирали людей з домівок від росяних ранків аж до лунких вечорів з клопатами на подвір'ях. Одначе до редакції і райвіськкомату телефонували, біля них зупинялись запліюжені, навантажені машини, і забігали засмаглі, обвітрені проїжджі, щоб назвати щось, запитати. Їхні прізвища записували, також назви сіл, накреслювались схемки місцин на великому аркуші паперу. Виїздили того ж дня до близьких «точок», потім — до найдальших.

Список повідомлень і оглянутих місць розростався. Настрій прибулих однак не покращувався.

Представник Толочинського району дослухався до всього казаного, і коли мова заходила про Друцький замок, з віконць якого він сам якось, уже по війні, оглядав широкий навколишній простір, повертався знов у роздумах до того старого високого будинку, до сіл, що проглядалися звідти, і до тієї, може, єдиної, людини, яка в нестерпучо болісні дні сорок першого, в липні, несла там якусь службу й навіть мешкала. Коли ж комісія виїздила на поле, то безнадійно спинялась серед посівів, помережаних рядками просапних, на узліссях вдивлялася в гушавінь деревець і кущів, петляла, ніби щось передчуваючи. або вловлюючи принесене вітерцем з далечини... Толочинець теж вдивлявся під ноги і не осмілювався передчасно подавати

пропозицію переїхати до його району. Там ходило переказів і чуток більше, ніж у сусідів. Толочин... Толочин...

Вечорами й ночами брат Героя і спецкор уже бубоніли переважно про нього. Прочитуючи донесення, схилялись над картою Вітебської області, бігали пальцями по ній... Який чарівний край! Назви сіл, містечок, зелені розводи лісів, білуваті клони полів, блакитні звивисті лінії річок, деякі з них тут і починалися. А траса Москва-Мінськ перетинає область, ніби змагаючись із залізничною колією. І Толочин стоїть на трасі, біля залізниці, по обидва боки виразні орієнтири: дороги, на схід — Дніпро, на захід — Березина. Тут міг зчинитися той короткий, запеклий бій, прив'язаний до надійних орієнтирів, та ще й над нашою територією.

Не позначено на карті лише Друцький замок, про який уже зачинав розмову і райвоенком. Навіть похвалився, що чув сам від котрогось із ветеранів війни, як той стояв дозором на його вивисшеному горищі і передавав до низу, які й звідки наближаються літаки. Такий пост діяв, аж доки не відступили наші війська...

От би розшукати таку людину, котра багато в ті дні бачила! Та про це ж і йдеться в донесенні комдива Нестерцева: «В районі Толочина був знайдений згорілий літак і останки льотчика». І Золоту Зірку хтось підібрав. Про Зірку Героя доніс і селянин із Крупки, назвавши навіть її номер. Та що з цього?.. Чуло пересипаючи ці слова, як зернини, Федір Павлович раптом помічав, як вони ніби скочувались з долонь і від них хололо в душі. Подібне відчуваєш, коли під час польоту літак провалюється в повітряну яму. На одну мить перехоплює дихання. Та при словах «згорілий літак і останки льотчика» мовби знову женеш літака на зліт, відчуваючи в руках важіль управління, чекаєш знайомого згойдування крил, опертих на повітря.

Толочинська редакція «Ленінець», її редактор прийняли комісію, товаришів із столиці як жаданих гостей, — теж ніби передчували, що саме до їхніх сіл треба зазирнути, послухати людей, бо часто-густо розповіді бувальців, селян-лісовиків випліскують щось таке зворушливе, загадкове...

Редактор прочитав звернення і вказав, який матеріал виїняти з набраної сторінки, а поставити його, щоб завтра й розійшовся поголос по селах. Скоротили в тексті трішки лірики і поширили навідні подробиці, — про такі епізоди газета вже писала одразу по війні. Цитували у зверненні і фрази з документів Центрального архіву — про обгорілого літака і майже згорілого пілота.

Живим, болючим криком облетіли ці слова найдавніші села, постукали до хат і до сердець людей.

Спецкор нарешті посів у місцевому готелі окрему кімнатчину і всю ніч палив цигарки, готуючи нову подачу для своєї газети. Його магнітофончик то повторював відбиті на плівці бесіди з крупчанами, то наспівував півтоном «На безымянной высоте», фронтові ліричні пісні чи ще довоєнні танго, які навівали меланхолійний настрій. Розповідав спецкор, як старалися люди допомогти їм у хвилюючій роботі. Так, ще вже була майже буденна робота. У цій великій кореспонденції він повністю навів і текст звернення в «Ленінці», яке лунало болючою мовою, — як-от у народних піснях про тяжку долю воїна-козака. Журналіст знав українські пісні. Торкнувшись Степанового листа до батьків, написаного 30 червня, — «Вас прошу не турбуватись», — він тут, у Толочині, на білоруській землі, якимось по-особливому сприйняв образ Степана. Зауважив із фронтових спостережень, що діти на війні, якого б віку не були, посилали батькам з найнебезпечніших рубежів свої оптимістичні трикутники. Не хотіли навіть смертю своєю завдавати їм страждань.

Згадалась спецкорові народна пісня...

Ой на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить.
Порубаний, постріляний,
Китайкою покриваний...

Супруни-батьки довго чекали бодай якоїсь звістки від дітей з Москви — де ж поховано їхнього Степана? Якій же землі, яким людям слати дяку за шану, виявлену до полеглого на війні їхнього сина? Не діждалися... І козак у пісні, порубаний і постріляний, розмовляє з батьком і матір'ю. Біля козака його вірний товариш — кінь б'є копитами в землю, намагається пробудити свого хороброго їздця. І козак, як прийнято в народній пісні, розмовляє з коником вірним:

Біжи, коню, дорогою,
Степовою, широкою...

та скажи батькові й матері, щоб не журилися, адже він не вбитий, не порубаний, він лише оженився, та «взяв собі паняночку, в чистім полі земляночку».

На другий же день, почитавши заклик-звернення, до редакції прийшла пішки втомлена, зсутулена, в одязі, про-

пахлому вугільним димом з горна, побитому скалками розпеченого заліза й порохом окалини людина, може, цей чоловік по дорозі із неблизького села Сурновки завертав і до того села й місця, про які пам'ятав усі дев'ятнадцять років і про які поспішав (таки поспішав до райцентру) і швидше розповісти. Ступивши до кімнати, поспитав, чи тут товариші з комісії, і присів, похилився до столу, поклавши на нього набряклі, чорні руки. Поглядом шукав старшого, до кого звернутись, і обрав полковника. Дивився на нього, названого у зверненні братом Героя, і очі йому зволожились. Та все ще не говорив ні слова. Тільки знявши приплеснутого, таки ж ковальського картуза, вийняв десь звідти складену щільно газету «Ленінець», і не розгортав її, а тримав перед собою і, вирівнявши дихання, сказав:

— Тут цікавляться товариші... Мабуть, рідні... Я пам'ятаю дещо з того літа.

І перед ним усі присутні встали.

Він спершу розповів, що знав, що бачив. Федір Павлович безмовно вислухав і, боячись, щоб з тієї правдивої легенди не зникло жодне слово, жодна подробиця, попросив чоловіка продиктувати все ще раз.

Так народилось перше, достовірне, сподіване, дорогоцінне, історичне свідчення, яке ввело в біографію Степана Павловича Супруна, чий бронзовий бюст уже тринадцять літ стояв у Сумах, білоруські села Толочино, Монастирі, Друцький замок, прізвища людей, котрі донесли трагічну подію 1941 року у це сонячне барвисте літо.

— Приблизно наприкінці червня або в перших числах липня, перед появою тут німецьких танків, сорок першого над селом Монастирі зчинився повітряний бій. Я служив тоді на посту оповіщення, який знаходився у Друцькому замку. Після падіння найближчого літака ми разом з лейтенантом, прізвища якого вже не пам'ятаю, виїхали в тому напрямку, де здіймався чорний дим. Тут побачили, що наш літак був нової, останньої марки, якого на землі ще не доводилося бачити. Літак догоряв. Ми підступили ближче і побачили в кабіні льотчика. Він увесь уже обгорів, вціліла тільки нижня частина тіла.

Колгоспний коваль із Сурновки, Михайло Юхимович Покатович, так і сидів біля столу. До нього підходили товариші, тиснули його важку, міцну від роботи руку, він кивав головою на кожну подяку. Людей у кімнаті прибувало, гомін наростав, безугавно дзеленчав телефон, когось догукувались, когось щось наказували. Михайло Юхи-

мович лиш тепер осягнув думкою, що нині розворушаться Толочин й увесь район. Здогадався, що поїдуть зараз же оглядати місцину, шукатимуть якихось залишків горілого заліза, а може, й людини. Ця думка його теж підняла, і він сказав, що ладен показати той видолинок під лісом.

Райвоєнком швидко мобілізував кілька машин. Він — підполковник Пожаров, полковник Супрун, Покатович і спецкор сіли до однієї з них.

В селі, біля сільвиконкому зупинились. Приїжджих зустрів цілий гурт людей — про найголовніше тут уже довідались.

Від Монастирів рушили далі. Слідом пішли молоді й старі, чоловіки, жінки, а діти й собі не відставали, перебігаючи у хмарах склужбеної пилуги.

Михайло Юхимович показав, де стати передній машині, інші взяли пообіч. А люди товпились посеред машин, поміж кущами ліщини і рославих-ялип, тіснились, аби не потолочити розквітлої картоплі. Коваль розповів, що бачив льотчика своїми очима у полум'ї, червоному й синьому, бо горіли перкаль, дерево, дюраль і людська плоть.

— Товаришу полковник, отут, на цій місцині...

Загомоніли старші чоловіки, жінки. Хтось пам'ятав, як починався бій:

— Падав ще один літак. І таке гиркання кулеметів знялось над краєм, що всі ховались по хатах.

З уривків розмови Федір Павлович і спецкор компонували той давній день і вечір. Все засвідчувало, що десь тут мала бути могила, до якої поклали льотчика. Всі кинулись обдивлятися клин, поросле дріб'язком узлісся. Покатович окреслив на землі, де був літак. І тут райвоєнком наказав своїм підлеглим, що були тут, негайно принести лопати. Чоловіки взялися прокопувати землю, зрубувати кущі, які заважали, підряд пробувати ґрунт хоч на один-два штихи.

Це була дружна, гаряча робота, яку рідко хто спостерігав де-небудь. Але верхній прошарок був так прошитий корінцями, скреплений травами, сплесканий дощами, що скоро й згас запал у людей.

Люди, захоплені роботою, і не помітили, як недалеко на ниві зупинився «Беларусь», котрий тягав просапник чи підживлювач. Від агрегату прошкував аж чорний від засмаги й пилуги тракторист. Він зняв, підходячи, картуза без козирка, виразними блакитними очима наглядав, до кого підійти, з ким заговорити.

Він зупинився перед мілким розкопом рудуватого ґрунту, замащений і закуйовджений, але молодий і дужий.

Від його рухів струмувало бажання щось сказати.

Односільці розповідали, як хлопчаки бігали дивитися на вогнища з підбитих літаків, а потім ці вогнища вибухали, й не одного знаходили пораненого або вбитого.

— Той літак погас тихенько,— повідомив, не перечачи нікому, тракторист.— Він вистріляв своє.

Тепер усі оточили тракториста. Він поглянув через голови на свій агрегат— той гув серед тиші. Не встиг тракторист вимовити й слова, як з натовпу почувся жіночий голос:

— Так це ж Володька Дениса Василевського. Він же з батьком і ховав того льотчика. Хлоп'я все бачило. Слухайте, люди!

— Мені було шість років,— втупив погляд у землю і мовив тракторист.— Мій батько із сусідом Акуловичем Андрієм, люди пам'ятають їх, йшли того ранку в партизани. Не повернулись додому, їх теж поховали так, як вони цього льотчика... Перед очима все, немов було це вчора. Льотчик сидів у кабіні. І рука на борту, наче намірився звестися.

Викопали яму й поклали наспід покороблений дюраль. Тоді на залізо— те, що залишив від льотчика вогонь. І вкрили дюралем. Присипали землею. А тут уже стріляли по лісу, по Монастирях, по Друцькому...

Тракторист стояв, понуривши очі в землю, з ним у ці хвилини був ранок п'ятого липня. Бачив свого батька крізь сльози... І перед його зором була могила льотчика. Коли підвів голову, знову зиркнув на трактора, тоді зіткнувся поглядом з полковником. Люто стиснув обома руками зайаложенного картузика без козирка, на вилицях збіглася зморшками пересохла на сонці й вітрові молода шкіра.

— Я читав... Двічі Герой ваш брат... Шукайте в землі залізо і все знайдете... Вода не проникла туди. Я пішов, люди.

На другий день до Монастирів прибули викликані з Мінська сапери. Рядовий Романюк швидко вловив сигнал заліза. Лопати дзенькнули об неіржавіючий метал.

Натрапили й на уламок картера мотора, на бронеспинку кабіни пілота. На ній полічили ямки від куль— їх було розсіяно безліч. Гітлерівці сікли в спину льотчикові, коли він, прострелений, мабуть, у груди під час лобової атаки, знижувався, приземлявся. Степан Супрун ніколи б не підставив своєї спини ворогові.

Останки С. П. Супруна були перезахоронені на Новодівичому кладовищі в Москві.

Військовий ескорт, присутність багатьох товаришів і друзів по інституту і фронту, рідних, промови, салют із бойової зброї в мирний день благодатного літа 1960 року нагадали столиці, всій країні про дивовижні польоти С. П. Супруна над Червоною площею, над Тушино, про його видатні заслуги перед народом.

Граніт для надгробника прислала Україна.

Глибу чорного іскристого габро доставили з кар'єрів Житомирщини й повантажили на залізничну платформу за допомогою й сприянням О. І. Покришкіна.

Кладуть на граніт квіти міцні чоловічі руки.

І ніжні жіночі.

А над землею, в zenіті простилаються білими слідами круті маршрути сучасних надшвидкісних літаків, створених, випробуваних, освоєних, виведених на ще небачені висоти закоханими в небо авіаторами.

*Київ — Ірпінь,
1987 р.*

АНАТОЛІЙ МЕФОДИЄВИЧ
ХОРУНЖИЙ

ЖИТЬ НА КРЫЛЬЯХ

Художественно-документальная повесть

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1987.

(На украинском языке)

Зав. редакцією *Олексій Дмитренко*

Редактор *Вячеслав Медвідь*

Художнє оформлення *В. С. Василенка, М. М. Мамро*
Художній редактор *В. С. Войтович*
Технічний редактор *Л. І. Ільченко*
Коректори *Н. С. Глуценко, Н. І. Харчук*

Інформ. бланк № 4377

Здано до складання 21.05.87.
Підписано до друку 07.08.87. БФ 05013.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 3.
Гарнітура літературна. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 12,18. Умовн. фарбовідб. 12,7.
Обл.-вид. арк. 14,086. Тираж 40 000 пр.
Зам. 7-215. Ціна 85 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Хорунжий А. М.

X82 Жити на крилах : Художньо-документальна
повість.— К.: Дніпро, 1987. 231 с.— (Серія «Ро-
мани й повісті», № 7).

Він випробував для неба і бою близько ста типів нових літаків. Як командир полку винищувачів допомагав китайській армії боронити країну від японських завоюників, за що був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. У перші ж дні Великої Вітчизняної війни був ініціатором формування авіаційних полків з льотчиків-випробувачів. 30 червня вивів свій чотириста перший полк на оборону Смоленська.

...За кілька днів безперервних боїв він особисто знищив п'ять фашистських бомбардувальників. 4 серпня в нерівному бою з шістьма «месершмітами» безстрашний ас збив ще одного з них. А сам, тяжко поранений, посадив літака на узліссі, згорівши у ньому. Друга Золота Зірка не знайшла свого героя... Упродовж дев'ятинадцяти років по війні вважалося, що він пропав безвісти.

Це перша художньо-документальна книга про легендарну людину Степана Супруна.